

ACTA UNIVERSITATIS DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE

TOM. XLVII.

SECTIO HISTORIAE

REDIGIT JUDIT BALOGH

EGER, 2020

Az „Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae” a IV. sorozata és folytatása az „Acta Academiae Paedagogicae Agriensis” (I. sorozat 1955–1962), az „Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova series” (II. sorozat 1963–2008), illetve az „Acta Academiae Agriensis. Nova series” (III. sorozat 2009–2017) tudományos közleményeinek.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

XLVII. KÖTET

TANULMÁNYOK A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

SZERKESZTI
BALOGH JUDIT

EGER, 2020

**ACTA UNIVERSITATIS
DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE**

NOVA SERIES TOM. XLVII.

SECTIO HISTORIAE

REDIGIT
JUDIT BALOGH

EGER, 2020

Főszerkesztő:

Dr. habil. Gebei Sándor
az MTA doktora,
professor emeritus

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD
professor emeritus

Dr. habil. Pap József, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Makai János, PhD
főiskolai tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD
Besztercebánya

Dr. habil. Miskei Antal, PhD
egyetemi docens

Prof. dr. Peter Kónya, PhD
Eperjes

Lektorálta:

A szerkesztőbizottság

ISSN 2560-2144

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Nyomdai előkészítés: Líceum Kiadó

Megjelent: 2020-ban

Készült: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOMJEGYZÉK

Ambrus László

Szemelvények az első világháború angol nyelvű historiográfiájából a 2000-es években	5
--	---

Ballabás Dániel

A család szerepe a főrendiházi census összegének előteremtésében	25
--	----

Balogh Judit

Béldi Pál politikai küzdelmei az Apafi kori elitben	39
---	----

Bartók Béla

Borsodfalva és Miskolcfa	81
--------------------------------	----

Borbély Zoltán

Homonnai Drugeth Bálint	101
-------------------------------	-----

Dinnyés Patrik

Nagyhatalmi ambíciók II. József és II. Katalin személyes beszélgetéseiben (1780).....	121
--	-----

Guszmán Gergely

A hindu nacionalizmus homogenizáló törekvései <i>Narendra Modi politikai örökségének megkonstruálása</i>	135
---	-----

Kertész István

Antik olümpia – ógörög identitás.....	143
---------------------------------------	-----

Kiss László

Csaplovics János 1822-es „ethnographiai értekezés”-e mai szemmel II.	155
---	-----

Nagy Andor

A brassói száz szásztisztviselők hivatalba lépéseinek átlagos időpontjai (1650–1750).....	167
--	-----

Pap József

Religion and politics in the era of dualism: Denominations and popular representation in the Austro-Hungarian Monarchy.	179
---	-----

AMBRUS LÁSZLÓ

SZEMELVÉNYEK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ANGOL NYELVŰ HISTORIOGRÁFIÁJÁBÓL A 2000-ES ÉVEKBEN

Az első világháború nemzetközi historiográfiája rendkívül széles vizsgálati szempontskálán mozog, különösen az ezredforduló környékétől kezdődően. Ennek újabb lökést adott a centenáriumi öt éves időszaka, minek eredményeként a 2014 és 2019 között eltelt évek során konferenciák százait rendezték, tanulmánykötetek, monográfiák és a folyóiratok tematikus számai pedig oly mértékben özönlöttek az érdeklődő olvasókra, hogy ember legyen a talpán, aki a teljes szakirodalommal meg képes birkózni. Ebben a historiográfiai jellegű tanulmányban magam is csak annyira vállalkozom, hogy egy rövid, de velős áttekintést nyújtsak, ami szándékom szerint lefedi az elmúlt két évtized „termésének” főbb irányvonalait, legkiemelkedőbb vagy legérdekesebb munkáit, ám közel sem ad teljes bibliográfiát az elmúlt húsz év során megjelent első világháborús témájú munkákról.

Nincs könnyű helyzetben az első világháborúval foglalkozó kutató, amikor a téma tengernyi szakirodalmát próbálja összegezni vagy éppen kijelölni belőle a kiemelésre leginkább érdemes darabokat. A témakörben megjelent művek óriási száma és a kutatási szempontok rendkívüli sokszínűsége miatt akár külön doktori disszertációk is készülhetnének a nagy háború angol nyelvű historiográfiájáról. A brit hadtörténet-kutatás „nagy öregjei”, John Keegan,¹ Michael Howard² vagy Martin Gilbert³ mind megírták a maguk „nagy háború”-összegzését, természetesen a frontokon zajló hadi eseményekre fókuszálva. Közülük Magyarországon Keegan a legismertebb, vaskos hadtörténelmi elemzései, melyeket talán legjellemzőbb kifejezéssel terjedelmes esszéknek nevezhetünk, igen népszerűek nemcsak a szakma, de az érdeklődő „laikus” közönség körében is. Az első és második világháborúval foglalkozó művei Magyarországon is több kiadást mértek, többek között az Európa Kiadó gondozásában.⁴ Mindkettő meglehetősen kimerítően tárgyalja a világháborúk eseménytörténetét, nem hanyagolva el a háttér helyzetének bemutatását sem. Hiányosságaként viszont megemlíteném, hogy a Keegan-féle *Első világháború* fókuszpontja egyértelműen és látványosan a nyugati fronton található, és viszonylag mostohán bánik a keleti és a balkáni front történéseivel. Ettől függetlenül a téma alapművének tekinthető, hiszen amellett, hogy átfogó képet nyújt a háború ese-

1 John Keegan, *The First World War* (London, 1998).

2 Michael Howard, *The First World War* (Oxford, 2002).

3 Martin Gilbert: *The First World War. A Complete History* (London, 1986).

4 John Keegan, *Az első világháború* (Budapest: Európa, 2010)., ill. uő: *A második világháború*. (Budapest: Európa, 2008).

ményeiről, a Keegantól megszokott olvasmányos stílusban nemcsak a katonai események sorra vételét adja, hanem a gazdasági, társadalmi és politikai összefüggéseket is igyekszik – igaz, jóval rövidebben – összefoglalni.

Ralph James Quincy Adams, a Texas állambeli College Station városában található Texas A&M University (erről az egyetemről még több ízben lesz szó a későbbiekben) történészének szerkesztésében 1990-ben megjelent a mára a fentiekhez hasonlóan klasszikusnak számító *The Great War, 1914–1918* című kitűnő tanulmánykötet.⁵ A kissé vékony, de annál jelentősebb kötetben brit és amerikai történészek a háború néhány fontos, kevésbé tárgyalt aspektusával foglalkoznak, mint például a katonák és a civilek viszonya a háborús Németországban, a brit légvédelem eredendő problémái, a kanadai háborús tapasztalatok vagy az Amerikai Expedíciós Erők logisztikai és utánpótlás-szervezési nehézségei. A kötet jelentősen meghaladta korát, hiszen már 1990-ben előrevetítette a 2000-es évek színes, rendkívül gazdag tematikájú nagy háborúval foglalkozó kutatásait.

Immár a 2000-es évekbe érkezve, a háborúról átfogó képet nyújtó művek sorát gyarapította Gordon Corrigan 2003-ban megjelent művével. A *Mud, Blood, and Poppycock* (Sár, vér és pipacs) című kötet azonban jóval többet kínál egy újabb hadtörténeti összefoglalónál.⁶ Célja a brit társadalom széles körében a háborúval kapcsolatban fennálló tévhitek eloszlátása. A revizionista történet szemlélet egyik oszlopos képviselőjeként Corrigan szembefordul John Keegannel és a klasszikus nézettel, mely szerint az első világháború elkerülhető és szükségtelen vérontás volt, amelyben „szamarak vezettek oroszlanokat”. A szerző a forrásokhoz szigorúan ragaszkodva számol le olyan közszájon forgó tévedésekkel, mint például a gáztámadások tömeges halált okozó hatásai, vagy hogy az amerikai hadsereg haszontalan lett volna a nyugati fronton. A korábbi, hagyományosnak nevezhető narratívákkal szembeforduló művek sorában mindenképp meg kell említeni Christopher Clarke *The Sleepwalkers* (Az alvajárók) című 2014-es munkáját.⁷ A kötet a háború kitöréséhez vezető okokat, eseményeket és szövetségrendszereket elemzi, miközben a főbb résztvevő hatalmak külpolitikai lépéseit és döntéshozatali mechanizmusait is részletesen bemutatja. Konklúzióiban rámutat, hogy a világháború kitörésének előidézése nem írható egyetlen ország politikai döntéshozóinak számlájára. Megközelítésében a klasszikus realizmus emberi természettel kapcsolatos felfogása köszön vissza, hiszen elveti a gazdasági és politikai automatizmusokra alapozó magyarázatot, és az emberi tényezőt nevezi meg a nagy háború kitöréséhez vezető ok-okozati fejtegetés kulcsaként.

5 R. J. Q. Adams (ed.), *The Great War, 1914–1918. Essays on the Military, Political, and Social History of the First World War* (London, 1990). 195. p.

6 Gordon Corrigan, *Mud, Blood, and Poppycock: Britain and the First World War* (London, 2003). 432 p.

7 Christopher Clarke: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (London, 2014). 736 p. Magyar kiadás: Christopher Clarke: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé* (Budapest, 2015). 712 p.

Egyetlen első világháborús historiográfiai felsorolásból sem maradhat ki a szintén brit hadtörténész, Hew Strachan és munkássága. Strachan is megírta a maga első világháborús szintézisét, ami 2004-ben jelent meg.⁸ A kötet kiváló összefoglalója a háborúhoz vezető okoknak, a kitörése körüli eseményeknek, illetve a frontokon zajló harci cselekményeknek és a következményeknek. Keeganhez képest előnye, hogy kiegyensúlyozottabban foglalkozik a különböző frontokkal, nem helyez eltúlzottan nagy hangsúlyt a franciaországi eseményekre. Strachan emellett több munkában is foglalkozik a nagy háború egyes aspektusaival. Külön kötetben foglalkozott a háború pénzügyi hátterével,⁹ de önálló könyvet szentelt például az afrikai hadi eseményeknek is.¹⁰ Hew Strachan részt vett abban a 2003-as vállalkozásban is, melynek gyümölcse a *The First World War: The War to End All Wars* (Az első világháború: A háború, amely véget vet minden háborúnak) című, szintén átfogó, összefoglaló mű.¹¹ Ebben a négy első világháborús brit „nagyágyú”, Strachan mellett Peter Simkins, Geoffrey Jukes és Michael Hickey közreműködésével készült kötetben a háború egy „frissebb”, modernebb áttekintését kívánják adni rengeteg levélből, naplóból, jegyzőkönyvből vett idézet segítségével. A könyv nem csak a szakmának szól, célja, hogy testközelbe hozza az átlagolvasónak is a frontkatonák és a civilek mindennapi életét, gondolatait.

Általánosságban elmondható, hogy a brit első világháborús hadtörténetírást erős nyugatifront-központúság jellemzi. Erre maguk az angol hadtörténészek is ráéreztek, ezért az utóbbi évtizedekben arra is igyekeztek külön hangsúlyt fektetni, hogy a háború más hadszíntereire fókuszáló kutatásoknak is teret adjanak. Jó példa erre a már említett Hew Strachan Afrika-témájú kötete, de más kiváló munkák is születtek az utóbbi évek során. A teljesség igénye nélkül megemlítendő például a Jonathan Krause szerkesztői munkáját dicsérő *The Greater War* című könyv.¹² A kötetben megjelent tanulmányok nemcsak angol, hanem francia, olasz és amerikai szempontokból is közelítenek a háború bizonyos hadjárataihoz. A probléma viszont az, hogy bár a kötet kilép az angolközpontúság béklyóiból, de csak más antanthatalmak szempontjainak megismeréséig merészkedik. Hasonló, szintén szűkebb hadszíntérre fókuszáló mű Edmund James Yorke 2015-ben megjelent *Britain, Northern Rhodesia and the First World War* című kötete.¹³ Ebben a szerző mélyreható elemzést ad az afrikai gyarmat, Észak-Rodézia (ma Zambia) helyzetéről a háború előtt és alatt. A térség fekete

8 Hew Strachan: *The First World War* (London, 2004). 385 p.

9 Hew Strachan: *Financing the First World War* (London, 1980). 280 p.

10 Hew Strachan: *The First World War in Africa* (London, 2004). 236 p.

11 Peter Simkins-Geoffrey Jukes-Michael Hickey-Hew Strachan, *The First World War: The War to End All Wars* (London, 2003). 351 p.

12 Jonathan Krause, *The Greater War. Other Combanants and Other Fronts, 1914-1918* (London, 2014). 272 p.

13 Edmund James Yorke, *Britain, Northern Rhodesia and the First World War. Forgotten Colonial Crisis* (London, 2015). 337 p.

lakossága is kivette részét a „fehér ember háborújából” a britek oldalán. A kötet bemutatja a térség gazdasági és társadalmi viszonyait, a brit gyarmati irányítás nehézségeit, a háború kitörését és a sorozás helyi nehézségeit, valamint a gyarmati státusz újrastrukturálódását a háborút követő években. Az olasz front eseményeit feldolgozó amerikai szakirodalomból kiemelkedik például G. Irving Root *Battles in the Alps* (Csaták az Alpokban) című kötete.¹⁴ A munka átfogó képed ad az amerikai olvasóközönség előtt viszonylag ismeretlen olasz frontról, jóval több azonban, mint a csaták egyszerű leírása. Röviden bemutatja az olasz egység létrejöttét, majd röviden ismerteti Olaszország történetét a háborúig. Foglalkozik az 1915-ös hadba lépéshez vezető háborús propagandával is, ami segít perspektívába helyezni a hármasszövetség olasz elárulását is. A kötet sok fontos szakirodalmi művet használ az olasz háborús részvétel ismertetése során, ez is adja igazi értékét – nem tesz hozzá a téma jobb megismeréséhez, de átfogó összefoglalást tud nyújtani róla. Több illusztrációval (térképek, korabeli fotók és dokumentumok) és tömörebb információhalmazzal, igen izgalmas módon foglalja össze az olasz front történéseit a *Battleground Europe* című sorozatban megjelent *Touring the Italian Front 1917–1919* (Az olasz front bejárása) című könyv.¹⁵ A keleti front eseményeiről még 1998-ban jelent meg Norman Stone skót történész összefoglaló műve, a *The Eastern Front 1914–1917*,¹⁶ aminél máig nem született alaposabb, egyben pedig olvasmányosabb áttekintés az angolszász háborús historiográfiában. Az orvosi végzettségű, a brit hadseregben katonaorvosként is szolgált Prit Buttar rendszeresen ír remek könyveket a keleti front témájában, de ezek is inkább a népszerű ismeretterjesztő kategóriába tartoznak, nem szigorúan vett szakmai kötetek. Ettől függetlenül igen értékes művekről van szó, hiszen minőségi olvasmányt nyújtanak az angol anyanyelvű olvasóknak a keleti front eseményeiről.¹⁷

A nagy átfogó, a fronton zajló eseményeket tárgyaló vagy összefoglaló művek mellett szép számmal születtek a háború egy-egy szakaszára, fegyvernemeire fókuszáló munkák, de ezredtörténetek vagy más, kisebb alakulatok történetei is színesítették a nagy háború szakirodalmát. Érdekes például a brit Andrew P. Hyde munkája, aki az Anglia ellen indított német bombázások történetét kutatta és írta meg *The First Blitz* (Az első villám) címmel 2002-ben.¹⁸ Hasonló témájú Neil Storey, több nagy sikerű történelmi ismeretterjesztő könyv szerzőjének *Zeppelin Blitz* című kötete.¹⁹ A könyv az első részletes ismertetése a

14 G. Irving Root, *Battles in the Alps – A History of the Italian Front of the First World War* (Baltimore, 2008).

15 Francis Mackay, *Touring the Italian Front 1917–1919* (South Yorkshire, 2002). 177 p.

16 Norman Stone, *The Eastern Front 1914–1917* (London, 1998). 352 p.

17 Például Prit Buttar, *The Splintered Empires: The Eastern Front 1917–21* (London, 2017). 480 p.; vagy Prit Buttar, *Russia's Last Gasp: The Eastern Front 1916–1917* (London, 2016). 498 p.

18 Andrew P. Hyde, *The First Blitz: The German Bomber Campaign Against Britain in the First World War* (London, 2002).

19 Neil Storey, *Zeppelin Blitz: The German Air Raids on Great Britain during the First World War* (London, 2015). 352 p.

Nagy-Britannia ellen indított német léghajótámadásoknak, melyek kissé didaktikusan, ugyanakkor praktikusán használható módon éves bontásban, csatáról csatára kerülnek bemutatásra. Storey alapos primerforrás-kutatást végzett, az eseményeket a korabeli hivatalos katonai jelentések, szemtanúk leírásai és sajtóanyagok alapján rekonstruálja. Jellegében és alaposságában hasonló a David Fletcher által szerkesztett *Tanks and Trenches* (Tankok és lövészárkok) című kötet, amely „első kézből” számol be a harckocsi-hadviselésről és a harckocsik harcászati szerepéről az első világháborúban.²⁰ A gazdagon illusztrált könyvben az angliai Dorsetben található Tank Museum primer forrásanyaga alapján kapunk átfogó képet a harckocsik szerepéről a nyugati fronton, mégpedig az ütközetekben részt vett katonák személyes beszámolóí alapján, kronologikus elrendezésben. Közös jellemzője az itt említett néhány kötetnek, hogy külalakjukban a „népszerű történelem”, azaz a tudományos ismeretterjesztés műfájához sorolhatná őket az avatatlan szem, tartalmukat tekintve azonban teljes mértékben tudományos igényességű, széles primer forrásbázisra alapozó munkákról van szó. Emiatt is említendő ugyanitt a *Mapping the First World War* (Az első világháború feltérképezése) című könyv.²¹ Az Imperial War Museum gondos felügyelete mellett készült kötet tulajdonképpen egy első világháborús atlasz, ami több száz korabeli térképet és fotót kombinál a történeti magyarázattal és a résztvevők visszaemlékezéseiből vett idézetekkel.

Amint az eddig elmondottakból talán látható, a brit és az amerikai történetírásban már a 2000-es évek előtt egyaránt megjelent a pusztá katonai eseménytörténeti megközelítés meghaladásának igénye. Az új évezred eddigi két évtizedének folyamán a fiatalabb történészgenerációk tagjai ennek megfelelően a „klasszikus” hadtörténeti megközelítéseket meghaladó műveket próbáltak meg alkotni, más struktúrákat, újabb és újabb nézőpontokat vontak be kutatásaikba, így próbálva újat mutatni, hozzátenni valamit a már meglévő, így sem kicsiny historiográfiai korpuszhoz. A szintén brit Adrian Gregory 2014-es munkája²² vagy éppen Paul Cornish 2017-es műve²³ épp ilyen megközelítésekkel kísérletezik. Előbbi a világháború „népek háborúja” jellegére helyezi a hangsúlyt. Ennek megfelelően a hétköznapi problémákkal is igyekszik mélységükben foglalkozni, úgymint az utánpótlás megszervezése, a katonák – és a hátország – élelmezése, a fegyvergyártás és -szállítás kérdései vagy éppen a háborúról való méltó megemlékezés módjai. Gregory kiemeli, hogy a hivatásos történészek gyakran kissé lenézően viszonyulnak a „lelkes amatőrök” munkájához, pedig több tízezernyi összegyűjtött forrás: fotók, levelek, korabeli relikviák, fegyverek porosodnak kihasználatlanul ilyen lelkes magángyűjtők birtokában, amit a megfelelő hozzá-

20 David Fletcher, *Tanks and Trenches: First Hand Accounts of Tank Warfare in the First World War* (London: The History Press, 2009). 192 p.

21 Peter Chasseaud, *Mapping the First World War: The Great War through Maps from 1914–1918* (London: HarperCollins, 2013). 305 p.

22 Adrian Gregory, *A War of Peoples 1914–1919* (Oxford, 2014). 217 p.

23 Paul Cornish, *The First World War Retold* (London, 2017). 256 p.

állással a szakma nagy sikerrel aknázhathatna ki. Kötetében ő maga is épít ilyen jellegű gyűjteményekre. Az utóbbi kötet, Paul Cornish tollából – ahogy címében is utal rá – a háború újra-elmesélésére vállalkozik, hogy a résztvevők, illetve a kortársak szemszögéből láttassa olvasóival a nagy háborút. Olyan rendszeresen ismételt kérdésekre keresi a választ, mint hogy mi okozta a háború kitörését, miért húzódtott éveken keresztül, milyen okok vezettek a győzelemhez, illetve a vereséghez, és mi történt utána a világpolitika színpadán. Mindezt azonban végig a kortársak szemszögéből teszi, úgy ábrázolva az eseményeket, ahogyan azok a korszakban élők szeme előtt bontakoztak ki. Tekintve, hogy a kötet egy centenáriumi kiállítást kísérő kiadványként jelent meg, tele van illusztrációkkal (korabeli propagandaplakátok, egyenruhák, fotók, fegyverek stb.), amelyeken keresztül Cornish végigvezeti olvasóit a háború eseménytörténetén.

Még az új évezred elején, 2005-ben egy széles körű együttműködés eredményeképpen jelent meg a *Warfare and Belligerence* (Hadászat és hadviselés/háborúskodás) című szerkesztett kötet, ami kitűnő összefoglalóját nyújtja a nagy háború kutatási lehetőségeinek.²⁴ A 14 fejezet mindegyikét egy-egy tapasztalt kutató írta. Az írások olyan témaköröket járnak körül, mint az angliai vidéki közösségek háború utáni helyzete, a hadifogoly-szállítás és a háborús kultúra fejlődése, az olasz hadsereg fegyelmezési technikái, az angol és német tábori lelkészek életrajzai vagy éppen a háború alatti tudományos élet. A továbbiakban témakörönkénti bontásban vizsgálom a brit és amerikai hadtörténetírás első világháború témakörével kapcsolatos főbb csapásirányait az elmúlt két évtizedből. Mielőtt azonban ebbe belevágnék, érdemes szót ejteni néhány, a nagy háború kutatásának szentelt kiadványsorozatról, amelyek kötetei között számos, a következő oldalakon ismertetett mű is napvilágot látott. Anglia ebben a tekintetben (is) élen jár. A Palgrave Macmillan Kiadó tevékenysége első helyen említendő. A kiadónak több kiváló hadtörténeti sorozata is van, melyekben szép számmal akadnak az első világháborúval foglalkozó, egészen remek kiadványok. Az amerikai Ashgate Kiadó szintén rendkívül igényes sorozatot indított „Studies in First World War History” címmel. Ebben a sorozatban olyan monográfiák megjelentetését tűzték ki célul, amelyek a nagy háború korábban nem vizsgált vagy széles körben nem ismert aspektusaival foglalkoznak. Emellett újonnan feltárt források alapján készült, egészen új eredményekre támaszkodó művek is megjelennek a sorozatban. Nem kimondottan az első világháborúra fókuszál, de sok kiváló nagy háborús munkának teret ad a már említett Texas A&M University hadtörténelem-sorozata, a Military History Series. A sorozat köteteinek szerzői elsősorban az egyetem történészműhelyének munkatársai (állandó vagy vendégoktatók), de az Egyesült Államok számos más egyetemének történészei is publikáltak már itt kiváló monográfiákat. Közismert és méltán népszerű az Osprey Publishing Kiadó több száz kötetet számláló hadtörténeti és haditechnikai sorozata, amelyben szép számmal talál-

24 Pierre Purseigle (ed.), *Warfare and Belligerence. Perspectives in First World War Studies*. (Boston, 2005). 418 p.

hatók első világháborús témájú művek is. A nagy háborút négy kötetben dolgozták fel a sorozatban 2002–2003-ban: az első a keleti fronttal foglalkozik, a második és harmadik a nyugati front eseményeit dolgozza fel, a negyedik pedig a Földközi-tenger térségére fókuszál.²⁵ Az Osprey Military Seriesben ugyan általában vékonyabb, sok színes illusztrációval ellátott ismeretterjesztő könyvek jelennek meg, de szakszerű rövid összefoglalását adják az adott témakörnek, a szerzők között pedig szakavatott, tapasztalt történészeket találunk.

Gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítések

A háború gazdasági hátterével kapcsolatban kiváló munkák születtek az új évezred első éveiben. A háború társadalomtörténeti megközelítésének alapműve az *A Nation in Arms* (Egy nemzet fegyverben) című 1985-ös kötet, amelyben több neves brit és amerikai nagyháború-kutató (pl. Jay Winter) írása is megjelent.²⁶ A fejezetek – amellet, hogy a legalapvetőbb társadalomtörténeti megközelítésekkel foglalkoznak – alapot biztosítottak a későbbi kutatások számára is, amelyek ebből kiindulva egész köteteket, kötetsorozatokat megtöltő munkákká nőttek ki magukat. Ezek közül néhány izgalmasabb témákat boncolgató művet emelnék ki, a háborút klasszikus gazdaságtörténeti szempontokból újra elmesélő munkák említésétől itt eltekintenek. Érdekes lehet azonban kiemelni Martin Horn *Britain, France, and the Financing of the First World War* (Britannia, Franciaország és az első világháború finanszírozása) című kötetét,²⁷ ami az antanthatalmak finanszírozási problémáinak összetettségére alapos kutatásokra építve világít rá. Martin Horn címével ellentétben a könyv nem szorítkozik a brit és a francia gazdasági helyzet elemzésére – bár ez a két ország valóban jóval nagyobb hangsúlyt kap –, hanem az Egyesült Államok pénzügyi viszonyaiba is betekintést kapunk, emellett külön fejezet foglalkozik a brit-amerikai gazdasági kapcsolatrendszerrel is.

A társadalomtörténeti megközelítést illetően nincs hiány a minőségi munkákban. Ennek már az elmúlt évszázad derekán is volt úttörője Arthur Marwick személyében, akinek *The Deluge* (Az önönvíz) című szerkesztett kötete 1965-ből azóta a műfaj klasszikusává nemesült, melyet a Palgrave Macmillan Kiadó kissé bővített változatban 1991-ben újra kiadott.²⁸ Ebben helyet kapott a háború kez-

25 Geoffrey Jukes, *The First World War 1: The Eastern Front 1914–1918* (London, 2002). 92 p.; Peter Simkins, *The First World War 2: The Western Front 1914–1916* (London, 2003). 94 p.; Peter Simkins, *The First World War 3: The Western Front 1917–1918* (London, 2003). 94 p.; Michael Hickey, *The First World War 4: The Mediterranean Front: 1914–1923* (London, 2003). 94 p.

26 Ian Frederick William Beckett – Keith Simpson, *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War* (Manchester, 1985). 276 p.

27 Martin Horn, *Britain, France, and the Financing of the First World War* (London, 2002). 251 p.

28 Arthur Marwick (ed.): *The Deluge. British Society and the First World War*. London, UK. 1991. 376 p.

deti szakaszát övező fellelkesült állapottól a társadalom teljes apátiába süllyedéséig szinte minden jelentősebb hétköznapi faktor: az üzleti élet, a társadalmi morál és a viselkedési normák, a szórakozás és az alkoholfogyasztás alakulása vagy éppen a tudományos élet a háború éveiben. Az alpműnek számító kötet egyfajta szellemi örököséként 2008-ban jelent meg a már szintén említett brit Adrian Gregory *The Last Great War: British Society and the First World War* (Az utolsó nagy háború: a brit társadalom és az első világháború) című monográfiája,²⁹ ami a brit társadalom háborús tapasztalatával foglalkozik, nagy hangsúlyt helyezve a háború által a társadalomra gyakorolt hatások ismertetésére.

A társadalomtörténeti megközelítések közé tartozik a tisztikar és a legénység viszonyrendszerét elemző, 2000-ben megjelent kötet, a *Leadership in the Trenches* (Vezetés a lövészárkokban).³⁰ A jól felépített, alaposan dokumentált munka bemutatja az angol tisztek kiképzésének menetét és felkészítésüket a különböző fegyelmi és társasági problémák kezelésére. Elemzi a tiszt-katona viszonyrendszert az 1914-et megelőző bő egy évtizedben, majd – a kötet legizgalmasabb részeként – külön-külön fejezetekben jeleníti meg a nagy háború alatti tiszt-katona viszonyt a tisztek és a beosztottak szemszögéből. Szintén nagyon érdekes a fegyelemről és a morálról szóló fejezet. Mindezt kiegészíti egy összehasonlító fejezet, melyben a szerző összeveti az eredményeket más hadseregek (Ausztrália, Kanada és Franciaország) hasonló tapasztalataival.

Szintén társadalomtörténeti vizeken evez az olasz-amerikai Christopher Capozzola *Uncle Sam Wants You* (Uncle Sam téged akar) című 2008-as munkája, mely az Oxford University Press gondozásában jelent meg.³¹ A kötet hat fejezetten keresztül vezeti végig az olvasót az amerikai hadi gépezet egyénre és társadalomra gyakorolt hatásain a hadüzenettől és a Selective Service rendszerének kiépülésétől kezdve a leszerelésig. Kiemelten foglalkozik az önkéntesek, a nők, a hátszágban tevékenykedő polgári szolgálatosok és tartalékosok, illetve e sorok szerzője saját kutatásának szempontjából a legfontosabb csoport, az ellenséges idegenek helyzetével is. Nem kifejezetten az első világháborúra fókuszál, de szintén az amerikai hátszágai kutatások színfoltjai közé tartozik Leslie A. Hahner *To Become an American* (Amerikaivá válni) című könyve.³² A kötet az amerikanizálás és az ezzel kapcsolatos kormányzati intézkedések történetét mutatja be az első világháború és az 1920-as évek idején. Foglalkozik az asszimiláció nehézségeivel a sokszínű bevándorlóközösségek esetében, a szövetségi kormány különböző vizuális és retorikai módszerekkel dolgozó amerikanizálási törekvéseivel (kampányaival) és ezek nehézségeivel is. Érdekes, hogy

29 Adrian Gregory: *The Last Great War: British Society and the First World War*. (Cambridge, UK. 2008.) 364 p.

30 G. D. Sheffield, *Leadership in the Trenches: Officer-Man Relations, Morale and Discipline in the British Army in the Era of the First World War* (London, 2000). 270 p.

31 Christopher Capozzola, *Uncle Sam Wants You: World War I and the Making of the Modern American Citizen* (New York, 2008). 334 p.

32 Leslie A. Hahner, *To Become an American. Immigrants and Americanization Campaigns of the Early Twentieth Century* (East Lansing, 2017). 282 p.

a háború alatt, illetve az azt követő években még a tipikus amerikai utcaképek is az amerikanizálási kampányok eszközévé váltak. A kötetről a Klió folyóiratban jelent meg recenzió Rakita Eszter tollából.³³

Az amerikai egyetemek között élen jár a hadtörténeti kutatásokban a Texas A&M University történezműhelye. Az egyetem Történelem Tanszékének *Military History Series* című sorozatában eddig közel 150 kiemelkedő minőségű monográfia jelent meg, melyek között a 2000-es évek folyamán néhány első világháborús témájú kötet is napvilágot látott. A nagy háború kutatásában első helyen említendő Nancy Gentile Ford professzorasszony, aki két fontos, hiánypótló kötettel, az *Americans All! Foreign-born Soldiers in World War I*³⁴ (Mind amerikaiak! Idegenben született katonák az I. világháborúban), illetve a *The Great War and America: Civil-Military Relations During World War I*³⁵ (A Nagy háború és Amerika: civil-katonai kapcsolatok az I. világháború alatt) című rövid, de annál informatívabb művel járult hozzá a háború társadalomtörténeti, illetve kisebbségtörténeti megközelítésű irodalmához. Utóbbi egy érdekes, sok szempontból vizsgálódó, fontos kérdéseket felvető áttekintése az amerikai hátország eseményeinek és az egyes társadalmi rétegek háborús élményeinek. Az *Americans All* pedig egy igen alapos mű, ami az amerikai hadsereg nemzeti sokszínűségét, a Selective Service rendszerének kiépítését és a sorozás menetét tárgyalja kimerítően. A kötetből arra is fény derül, hogy milyen nehézségek adódtak a nyelvi és kulturális eltérésekből, és hogy a War Department milyen lépéseket tett ezek kiküszöbölésére. Amint azt a kötet címe is mutatja, Ford elsődlegesen azt hangsúlyozza, hogy a számos különböző nemzetiségű, különböző országokból érkezett bevándorló végül a közös háborús élmény révén egységessé tudott válni, azaz mind amerikaivá lett. Ford nagy hangsúlyt helyez a beilleszkedés elősegítésére és a hadseregen belüli nemzetiségi összetűzések kiküszöbölésére tett állami intézkedések (pl. Camp Gordon Plan) bemutatására.

Az amerikai hadba lépés megszokott narratívájának „állóvizét” Michael S. Neiberg kavarta fel 2016-ban megjelent *The Path to War* (Út a háborúba) című könyvével,³⁶ melyről e tanulmány szerzője közölt ismertetést a Klió című folyóiratban.³⁷ Ebben a kötetben a szerző alapvető állítása az, hogy a közkeletű véleménnyel ellentétben az első világháborúba való belépéskor az amerikaiak nem pusztán a propaganda áldozatai vagy egy messiáshajlamú elnök valamiféle vak követői voltak, hanem nagyon is tudatosan döntöttek a háborús részvétel

33 Rakita Eszter, „Hogyan legyünk amerikaiak?”, *Klió: Történelmi Szemlész Folyóirat* 2020/4. 65-70.

34 Nancy Gentile Ford, *Americans All! Foreign-born Soldiers in World War I* (College Station, 2001). 194 p.

35 Nancy Gentile Ford, *The Great War and America: Civil-Military Relations During World War I* (Westport, 2008). 193 p.

36 Michael S. Neiberg, *The Path to War. How the First World War Created Modern America* (New York, 2016). 313. p.

37 Ambrus László, „Az első világháború és a modern Egyesült Államok születése”, *Klió: Történelmi Szemlész Folyóirat* 2019/1. 60-67.

támogatása mellett – még ha ezt azért is tették, mert úgy érezték, más lehetőség nem állt rendelkezésükre. A kötet széles sajtóanyagbázisra és levéltári forrásokra támaszkodva, nagy szakmai alapossággal és olvasmányos stílusban járja körül az amerikai hadba lépés társadalom- és esztétikai kérdéseit.

A hadsereg egy szűk közösségét, a tábori lelkészséget vizsgálja Michael Snape és Edward Madigan, illetve tíz szerzőtársuk a *The Clergy in Khaki* (A klérus egyenruhában) című szerkesztett kötetben.³⁸ A brit tábornokokhoz hasonlóan a tábori lelkészekkel is sokáig igen mostohán bánt az angol történetírás. A kötetben közreműködő szerzők kimerítően tárják fel a brit tábori lelkészet történetének különböző aspektusait, köztük a katolikus, kálvinista, illetve persze az anglikán lelkészek háborús erőfeszítéseit, szolgálatuk bürokráciai hátterét, a Vatikán beleszólását a tábori lelkészek kijelölésébe és az intézmény háború utáni utóéletének alakulását. A háború magyar historiográfiájában egyedülállóan Stencinger Norbert dolgozta fel a Magyar Királyi Honvédség tábori lelkész szolgálatának történetét – igen alaposan – 2012-es doktori disszertációjában.³⁹ Az anyag kötetben még sajnos nem jelent meg.

Művészettörténeti megközelítések: irodalom, képzőművészet és háború

Az elmúlt két évtizedben jeles példái születtek a háborúhoz különféle művészettörténeti szempontból közelítő kutatásoknak. Ezek azonban nem korlátozódtak kizárólag a hadtörténeti irodalomban már szokványosnak tekinthető háborús propagandapozterek és a katonadalok tanulmányozására. Érdekes példa Susanne Christine Puissant *Irony and the Poetry of the First World War* (Irónia és költészet az első világháborúban) című 2009-es munkája.⁴⁰ Az irodalomtudomány és a történettudomány módszereit ötvöző kötet a frontvonalak mentén született angol nyelvű költemények szövegeit elemzi, és fedez fel bennük újabb és újabb jelentésrétegeket. A versek tematikája igen széles skálán mozog: a mindennapok eseményei, a háború végéről álmodozás, illetve az ellenség gúnyolása mellett megjelennek az egyes fegyvernemeket (pl. a Royal Air Force-t) dicsőítő versek, a lövészárkok fedezékeihez írt ódák vagy éppen a szemléletes részletességű, szuronyrohamokat megidéző szonettek is. A költemények írói sokszor igen jó tollú, esetenként komoly tehetséggel megáldott amatőr költők, akik bátran alkalmazzák az irónia, a satíra és a groteszk eszköztárát műveikben.

38 Michael Snape – Edward Madigan (eds.), *The Clergy in Khaki. New Perspectives on British Army Chaplaincy in the First World War* (London, 2013). 222 p.

39 Stencinger Norbert, *A Magyar Királyi Honvédség tábori lelkész szolgálata 1868–1918, kiemelten az I. világháború időszakában folytatott tevékenységére*. PhD-értekezés (Budapest, 2012).

40 Susanne Christine Puissant, *Irony and the Poetry of the First World War* (London, 2009). 202 p.

A képzőművészet és az első világháború kapcsolatát vizsgálja a *Propaganda and Hogarth's Line of Beauty in the First World War* című kötet.⁴¹ A cím William Hogarth A szépség analitikája című művében megfogalmazott elképzelésére utal, mely szerint a legesztétikusabb vonal az S-alakú hullámvonal, annak életteli, figyelemfelkeltő volta miatt. A Hogarth-vonalat a 18. századtól kezdődően széles körben használták tervezésben, de olyan mű még nem született, amely a vonal háborúspropaganda-célú felhasználását elemezte volna. Georgina Williams munkája emiatt egyedülálló az első világháborúval foglalkozó szakirodalomban.

A háború zenetörténeti szempontú megközelítésének úttörője az utóbbi néhány évben Christina Gier amerikai zenetörténész, aki *Singing, Soldiering, and Sheet Music in America during the First World War* (Éneklés, katonáskodás és kotta Amerikában az első világháborúban) című könyvében nemcsak a katonadaloknak, de a háború idején komponált zeneműveknek a világháborúról való közgondolkodásra gyakorolt hatásait vizsgálja.⁴²

A háború „első kézből”: a frontélmény megjelenítése

Szintén a már említett Texas A&M University hadtörténeti sorozatának kitűnő darabja az *A Good Idea of Hell*⁴³ (Egy hű kép a pokolról), ami a háborút testközelből átélt *chasseur à pied*, vagyis egy francia könnyűgyalogos katona levelein keresztül mutatja be a nyugati front nyers valóságát. Robert Pellissier 1882-ben született Franciaországban, 14 évesen kivándorolt az Egyesült Államokba, ahol egyetemi oktató lett, a háború kitörése után viszont hazautazott, és önként belépett a francia hadseregbe. Frontszolgálat alatt írt levelei részletes és plasztikus képet festenek a háború mindennapjairól.

Ugyancsak a frontélmény szemtanúk megszólaltatásával való érzékeltetésének vonalán halad a 2018-as *Reporting the First World War in the Liminal Zone* című, ismét a Palgrave Macmillan Kiadónál megjelent kötet.⁴⁴ A munka jelentős primer forrásanyagot is feldolgozva brit és amerikai résztvevők naplójából, leveleiből, visszaemlékezéseiből rekonstruál eseményeket, illetve jelenségeket. A kötet témaválasztása miatt is újszerű: középpontjában az első világháború ábrázolása áll a narratív újságírásban. Nemcsak azzal foglalkozik, hogy milyen képet festettek a háborúról a róla tudósító brit és amerikai újságírók, hanem megpróbálja az írások mögé benézve az egyéneket ért sokkhatást is

41 Georgina Williams, *Propaganda and Hogarth's Line of Beauty in the First World War* (London, 2016). 176 p.

42 Christina Gier, *Singing, Soldiering, and Sheet Music in America during the First World War* (Lanham, 2016).

43 Joshua Brow (ed.), *A Good Idea of Hell: Letters from a Chasseur à Pied* (College Station, 2003). 221 p.

44 Sara Pietro, *Reporting the First World War in the Liminal Zone. British and American Eyewitness Accounts from the Western Front* (London, 2018). 200 p.

érzékeltetni. Az egyes fejezetek haditudósítói szemszögből mutatják be például a somme-i ütközetet, az ostrom alatt álló Párizst, a fronton szolgáló nők helyzetét vagy éppen az amerikai csapatok útját az óceánon keresztül Európa felé. Összességében a kötet érdekes szempontokat villant fel a nagy háború tanulmányozásához.

Izgalmas megközelítést hozott a brit-német szerzőpáros, Peter Doyle és Robin Schäfer közös munkája, a *Fritz and Tommy* 2015-ben.⁴⁵ A kötetben a német katonák fronttapasztalatait jelenítik meg, párhuzamba állítva a Brit Expedíciós Erők katonáinak frontélményeivel. Az egyes csatákban való német és brit részvétel áttekintése helyett Doyle és Schäfer a közös pontokat próbálja megtalálni a két ellenséges nemzet fiainak háborús tapasztalataiban. A szerzők sok egyéb mellett a „Fritz” és „Tommy” nyelvezete közötti hasonlóságokat is vizsgálják, különös tekintettel a „trench slang” és a Soldatensprache szókincs változataira. A közös pontokban persze nincs hiány. Mindkét fél hasonló utat járt be: ugyanúgy nagy harci kedvvel, ideákat kergetve vonultak be, ugyanúgy borzalmakat és szenvedést éltek át, és ugyanúgy kialakult a bennük a bajtársiasság nemcsak katonatársaik, hanem a háború végéhez közeledve – a hátországtól való egyre mélyülő elidegenedés nyomán – furcsa mód az ellenség felé is. Az angol katonák szemében német ellenfeleik például így válhattak „a veszett Hunból” a háború végére „a jó öreg Gerry-vé”. A szerzők ezt a folyamatot mutatják be számos újszerű és érdekes elemzési szempontot felvonultatva.

Ezredtörténetek, katonaéletrajzok

Az ezredforduló óta eltelt két évtized során szép számmal születtek a különböző alakulatok történetét a modern történettudomány eszközeivel feldolgozó munkák, és – köszönhetően a centenárium közelsége miatt fellendült intenzív forrásfeltárásnak – a tisztek, sőt gyakran egyszerű közkatonák hosszabb-rövidebb biográfiái is megszáporodtak. E munkák közül is megidézek néhány említésre méltó darabot, amelyek valami miatt kiemelendők a tengernyi szakirodalomból.

Magyar szempontból igen érdekes az Amerikai Expedíciós Haderő (American Expeditionary Forces – AEF) ohiói kiegészítésű 332. gyalogezrede. Ohio a 4. legnagyobb számú katonát kiállító állam volt az Egyesült Államokban, és több mint 73 ezer fős magyar lakosságával (New York után) a második legnagyobb magyar bevándorlókolóniát mondhatta magáénak.⁴⁶ Az „oroszlánok” becenevű ezred volt az egyetlen amerikai alakulat, amelyet az olasz fronton vetettek be. Itt osztrák-magyar erőkkel, többek között a 6. hadsereggel került

45 Peter Doyle – Robin Schäfer, *Fritz and Tommy. Across the Barbed Wire* (London, 2015). 288 p.

46 Fourteenth Census of the United States Taken in the Year 1920. Vol. III., Population. Composition and Characteristics of the Population by States. 48.

szembe a nagy háború utolsó napjaiban. A 332-esek soraiban magyar bevándorlócsaládok sarjai is harcoltak. Személyükben – még ha csak rövid időre is – magyarok néztek farkasszemet magyarokkal az első világháború frontvonalai mögül. Az ezred és lehetséges magyar katonáinak történetét magyar nyelven e sorok szerzőjén kívül korábban még nem jegyezte a magyar historiográfia.⁴⁷ Az alakulattörténetet viszont az Egyesült Államokban feldolgozta Robert J. és Rebecca S. Dalessandro 2010-ben megjelent *American Lions* (Amerikai oroszlánok) című könyvében.⁴⁸ A bőséges képanyaggal és rengeteg egyéb illusztrációval ellátott kötet leírja az ezred történetét az alakulástól a leszerelésig, gazdag forrásanyagra, főként az alakulat jegyzőkönyveire, illetve tiszti és altiszti egyéni beszámolókra, naplókra alapozva. Függelékében közli az alakulat teljes névsorát is századonkénti bontásban, megadva a lakóhelyeket is. A névsor a városokkal együtt jó kiindulópontként szolgál további kutakodásokhoz, az ezred tagjai személyes történeteinek feltárásához.

A modern hadtörténetírás egyik csúcsteljesítménye James Carl Nelson monográfiája az AEF 28. gyalogezrede „D” jelű századának történetéről és utóéletéről.⁴⁹ A részben primer forrásokra, részben interjúkra épülő kötet olvasmányos krónikája a század fronton töltött időszakának. A narratív részeket gyakran egészíti ki párbeszédese jellegű szakaszokkal, amiktől helyenként szinte regényszerűvé válik ez a nagyon is szakszerű történetírói munka. A 28. gyalogezredben – bár nem a D században – egyébként magyar születésű katonák is szolgáltak, közülük négyen (a G, a K és az M századokban) fronttapasztalatokat is szereztek, ketten pedig (Max Rosenbaum és Antony Ohler) súlyos sebesüléseket is szereztek.⁵⁰

Szintén James Carl Nelson munkája a *Five Lieutenants* című monográfia,⁵¹ amely öt, a Harvard Egyetemen végzett, de különböző életutakat bejárt amerikai hadnagy történetét meséli el. A kötet szerzője széles és változatos forrásbázisra építve, biztos kézzel vezet végig minket az öt hadnagy történetén, időnként izgalmas, humoros, de többnyire tragikus eseményeket megjelenítve. A munka nem egyedülálló az amerikai had- és társadalomtörténet-írásban, de alaposágát és minőségét tekintve a kiemelkedő művek közé tartozik. Ezek az alacsony létszámmal dolgozó, mégis valamilyen közös szempont alapján kivá-

47 Ambrus László, „Az ohiói 332. gyalogezred és magyar származású katonái a Nagy háborúban” in Ambrus László – Rakita Eszter (szerk.) *Amerikai magyarok – magyar amerikaiak. Új irányok a közös történelem kutatásában* (Eger: Líceum, 2019): 101–128.

48 Robert J. Dalessandro – Rebecca S. Dalessandro, *American Lions: The 332nd Infantry Regiment in Italy in World War I* (Atglen, 2010).

49 James Carl Nelson, *The Remains of Company D. A Story of the Great War* (New York: St. Martin's Griffin, 2009). 400 p.

50 A New York State Abstracts of World War I Military Service, 1917–1919 (Adjutant General's Office. Series B0808) forráscsoport magyar vonatkozású anyagai alapján készült adatbázisból.

51 James Carl Nelson, *Five Lieutenants. The Heartbreaking Story of Five Harvard Men Who Led America to Victory in World War I* (New York: St Martin's Press, 2012).

lasztott alanyokat bemutató csoportos életrajzok igen kiváló megoldások olyan esetekben, amikor egy-egy remek forrásanyag önmagában nem lenne elég önálló életrajzi kötet megírásához. A magyar történetírásban sajnos még nem széles körben nem alkalmazott ez a műfaj.

Feminista megközelítések, a gender és a háború

A nőtörténet, illetve a történelmi események női szempontú megközelítése az utóbbi évtizedekben számos érdekes szemponttal gazdagította a történettudományt. Nincs ez másként az első világháború kutatásában sem. Alapvető, tematikájában irányadó műnek számít a témában a *Gender and the First World War* című 2014-es tanulmánykötet,⁵² ami nemcsak a női szempontot emeli be a háború diskurzusába, hanem sok, a tudomány előtt korábban ismeretlen témával is foglalkozik. Ilyen téma például a tábori nővérek kárára – sok esetben saját honfitársaik által – elkövetett erőszak, a háború és az anyaság összefüggései, a frontkatonák szexuális devianciái és ezekről alkotott elképzelései vagy éppen a frontvonalakon harcoló nők háborús élményeinek feldolgozása. Az egyik fejezetben arról olvashatunk, hogy a francia gyerekek hogyan élték meg a háború időszakát. Ez utóbbi különösen értékes, tekintve, hogy a Nagy háborút a gyerekek szemszögéből igen kevesen kutatják – újabb követendő példája lehetne ez a magyar historiográfiának is.

A tábori nővérek történetével külön kötet is foglalkozik. A szintén 2014-es *Veiled Warriors* című monográfia⁵³ átfogó képet ad az antanthatalmak seregei mellett szolgáló „fátyolos harcosokról”. A kimerítő elemzés naplók, visszaemlékezések, jegyzőkönyvek, oral history interjúk és több száz szakirodalmi tétel alapján, igen aprólékosan dolgozza fel az elsősorban brit tábori nővérek történetét az önkéntes jelentkezéstől a leszerelésig, kitérve a világ minden táján teljesített szolgálatukra. Ugyancsak a 2014-es „termés” része a *The Womens' Land Army in First World War Britain* című kötet.⁵⁴ A szerző, Bonnie White a WLA, azaz a Women's Land Army történetét dolgozza fel, ami – annak agrártörténeti jelentősége ellenére – igen elhanyagolt területe a brit historiográfiának. 1917 januárja és 1919 októbere között gyakorlatilag a WLA biztosította egész Nagy-Britannia élelmiszer-ellátását. A kötet nemcsak a WLA keletkezésének és működésének eseménytörténetét ismerteti, de agrártörténeti jelentősége mellett kultúrtörténeti fontosságát is kiemeli. A szerző szerint a szervezet nem csak az élelmiszer-termelés és a férfiak frontszolgálatát által keletkezett munkaerőhiány pótlása miatt volt kiemelkedően fontos. A kötet egyik fő állítása ugyanis

52 Christa Hämmerle – Oswald Überegger – Brigitta Bader Zaar (eds.), *Gender and the First World War* (London, 2014). 265 p.

53 Christine E. Hallett, *Veiled Warriors. Allied Nurses of the First World War* (London, 2014). 359 p.

54 Bonnie White, *The Womens' Land Army in First World War Britain* (London, 2014). 207. p.

az, hogy a WLA létrehozásával annak szervezői már a jövőre is gondoltak: céljuk annak elősegítése is volt, hogy a brit munkáltatók a nőkre a háború után is használható munkaerőként tekintsenek. A nagy háború kutatásába ezáltal a feminista történet szemlélet emelkedik be e kötet formájában.

A *Veiled Warrior*shoz hasonló, bár nem olyan átfogó munka a *Women in the War Zone* (Nők a háborús zónában) című kötet, amely a brit tábori kórházak világát mutatja be egyéni történeteken keresztül.⁵⁵ A többségében brit nővérek – közöttük nemesi és közrendű származásúak egyaránt – a háború szinte minden frontján szolgálatot teljesítettek: kezelték a sebesülteket Belgiumban, Franciaországban, Szerbiában, Lengyelországban, Oroszországban, Egyiptomban, Törökországban, Olaszországban stb. Az ápolónők élettörténetei nemcsak önmagukban izgalmasak és tanulságosak, de rajtuk keresztül a frontok eseményei is megelevenednek. A kötet így rendhagyó módon vezeti végig az olvasót a háborún annak kitörésétől egészen a fegyverszünetig, kronológiai sorba rendezve.

A brit hadtörténetírásban viszonylag ritkának számító, külön a keleti hadszíntérre fókuszáló munkák számát gyarapítja Angela K. Smith nő történeti megközelítésű *British Women of the Eastern Front* (A keleti front brit női) című könyve, amely a szerb és az orosz frontokon szolgálatot teljesített brit női sorokkal foglalkozik.⁵⁶ A kötet nemcsak a tábori nővérek és más, a frontokon szolgált nők történetét dolgozza fel, de külön fejezetben foglalkozik a hadifogságba esett nőkkel vagy éppen azon angol hölgyekkel is, akiknek sorsa 1917-ben Oroszországban rekedve a szocialista forradalom, majd a bolsevik hatalomátvétel eseményeivel is összefonódott.

Újszerű megközelítések: nyelvészet, várostörténet, pszichológia, étkezés

A nagy háború kutatásához nyelvészeti szémszögből közelítő vizsgálódások legfrissebb eredményeit összegezte a „Palgrave Studies in Languages at War” című könyvsorozat kétkötetes, külön az első világháború nyelvtudományi megközelítéseinek szentelt tanulmánygyűjteménye. A Christophe Declercq és Julian Walker szerkesztésében kiadott két kötet⁵⁷ a háborút nyelvészeti, nyelvtörténeti megközelítésben vizsgáló kutatók előadásaira épül, melyek az University of Antwerpen és a British Library közös szervezésű, 2014 júniusában rendezett nagyszabású *Languages and the First World War* című konferenciáján

55 Anne Powell, *Women in the War Zone: Hospital Service in the First World War* (London, 2009). 416 p.

56 Angela K. Smith, *British Women of the Eastern Front. War, Writing and Experience in Serbia and Russia, 1914–1920* (Manchester, 2016). 224 p.

57 Julian Walker – Christophe Declercq (eds.), *Languages and the First World War: Communicating in a Transnational War*. Palgrave-Macmillan (London, 2016). 279 p., ill. Christophe Declercq – Julian Walker (eds.), *Languages and the First World War: Representation and Memory* (London, 2016). 256 p.

hangzottak el. E sorok írója, a *Representation and Memory*⁵⁸ és a *Communicating in a Transnational War* című kötetek közül az elsőről közölt ismertetést a Klió hasábjain. Előbbi a háború kutatásához és emlékezetének ápolásához kapcsolódó nyelvi, nyelvészeti problémaköröket feszegető tanulmányokat tartalmaz. Utóbbi kötet pedig a soknemzetiségű, szövetségi rendszerekben harcoló hadseregek kommunikációs nehézségeit körüljáró munkákat gyűjtötte egybe. Mindkét kötetre jellemző, hogy a szerzők alapos, több éven (akár évtizeden) át zajló kutatómunka eredményeit összegzik terjedelmes tanulmányaikban.

A témakörhöz egyébként már magyarországi kiadású tanulmánykötet is hozzátett. A L'Harmattan Kiadónál 2015-ben, Z. Karvalics László szerkesztői munkájának köszönhetően megjelent *Information History of the First World War* (Az első világháború információtörténete) című kötet tíz tanulmánya izgalmas témákat jár körül a háborús propagandától az ezredek közötti kommunikáción át a harctéri szlengig.⁵⁹ A nemzetközi szerzőgárda tagjai között magyar, angol, amerikai, brazil, olasz és kínai kutatókat is találunk, remek tanulmányt írt például az előzőekben tárgyalt kötetek egyik szerkesztője, az angol Julian Walker is.

A háború várostörténeti vonatkozásai az Egyesült Államokban is izgalmas kutatási lehetőségeket rejtenek. Az Ashgate Kiadó „Studies in First World War History” sorozatának részeként 2014-ben megjelent *New York and the First World War* című munka⁶⁰ például New York City társadalmi szerkezetét (és városszerkezetét), illetve épített örökségét vizsgálja meg a háború előtt, elemzi azokat a változásokat, melyeket a nagy háború idézett elő, és összeveti a két állapotot közlekedési, lakhatási, munkahelyteremtési és még egy sor további szempont alapján.

Az első világháború azelőtt sosem látott traumát okozott, elsősorban persze a fronton harcolt katonáknak, de gyakorlatilag mindenkinek, akit bármilyen formában is érintett. Ennek szakmailag igényes feldolgozása a történész szakma régi feladata. Erre az igen fontos munkára két példát emelnék ki e tanulmány keretein belül a brit történetírás elmúlt húsz évéből. Az egyik Suzie Grogan *Shell Shocked Britain* című, 2014-ben megjelent könyve,⁶¹ amely foglalkozik a shell shock klasszikus hatásaival, de nagyobb hangsúlyt fektet a „brit nemzet tűzérési sokkjának” tárgyalására. A terminust igyekszik kiterjeszteni a civil világra is. Tekintve, hogy egész közösségek (falvak, városok) elveszítették fiatal férfiak ezreit, a kötet fő gondolata akörül forog, hogy az egész ország óriási sokkhatástól szenvedett még évtizedekkel a háború befejezése után is – nem csak azok a katonák, akik a lövészárkokban szenvedték végig azt. A másik ilyen témájú munka a Jason Crouthamel és Peter Leese szerkesztésében a Palgrave

58 Ambrus László, „A nyelv(ek) szerepe a Nagy Háború emlékezetében”, *Klió: Történelmi Szemlélő Folyóirat* 2018/3. 61–68.

59 Z. Karvalics László (szerk.), *Information History of the First World War* (Budapest, 2015). 202 p.

60 Ross J. Wilson, *New York and the First World War. Shaping an American City* (New York, 2014). 259 p.

61 Suzie Grogan, *Shell Shocked Britain. The First World War's Legacy for Britain's Mental Health* (London, 2014). 186 p.

Macmillan Kiadónál megjelent *Psychological Trauma and the Legacies of the First World War* (Pszichológiai trauma és az első világháború örökségei) című tanulmánykötet.⁶² A rendkívül alapos kutatásokat felvonultató kötetben brit, francia, német és amerikai történészek tanulmányai olvashatóak, amelyek ötvözik a történettudomány és a pszichológiai traumakutatás módszereit. Foglalkoznak a mentálisan tönkrement frontkatonák mellett az azok családrait ért trauma hatásaival, a különböző generációk traumái közötti hasonlóságokkal és különbségekkel, a kezelés és reintegráció problémáival, a trauma kulturális reprezentációjával és a többségi társadalom traumatizáltakhoz való viszonyulásával is. A kötet egészen rendkívüli példája a háború mentális hatásait vizsgáló kutatásoknak, csak remélhetjük, hogy egyszer napvilágra kerül egy hasonlóan alapos elemzés az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregeivel kapcsolatban is.

Andrew Robert Shaw, a *Black Adder* (Fekete Vipera) című angol komédia-sorozat negyedik, az első világháborút feldolgozó évadából választott jelenet felidézésével kezdi *Feeding Tommy* című könyvét.⁶³ A híres jelenetben a Tony Robinson által játszott Baldrick közlegény „Rat au Van” fogyasztását ajánlja ebédre Edmund Blackadder századosnak, akit Rowan Atkinson alakít. A százados rákérdez, hogy mi is az a „Rat au Van” nevű fogás, mire a közlegény elárulja, hogy olyan patkány, amelyet elütött egy kisteherautó („rat that’s been run over by a van”). A szerző célja ezzel az idézettel rávilágítani arra, hogy legtöbbször az étkezést az első világháború idején valahogy így vagy ehhez hasonlóan képzelik el. Shaw a The Royal Logistic Corps Museum levéltári anyagában végzett kutatás, illetve több tábori szakács emlékiratait, naplói és persze szakácskönyvei alapján írta meg az első világháborús brit tábori konyha hiteles történetét. A műből kiderül, hogy a lövészárkokban az étkezés jóval többet jelentett a „Rat au Van” fogyasztásánál. A gazdag fotó- és illusztrációanyagot tartalmazó kötetben különböző levesek, sülték, szószok, sütemények receptjei találhatók, tábori környezetre – és létszámra – szabva. A korabeli szakácskönyvek állatok feldolgozásához és az egyes húsfajták tartósításához is tartalmaztak útmutatót. Shaw könyve érdekes adalékkal szolgál a nagy háború mindennapjainak átfogóbb megismeréséhez. Ráadásul szakácskönyvként is kitűnően használható.

A háború utóéletével foglalkozó újabb szakirodalomból említésre érdemes – az egyébként szintén a Texas A&M University műhelyéből kikerült – Adam R. Seipp *The Ordeal of Peace* című munkája.⁶⁴ A kötet egy-egy brit és német példán keresztül szemlélteti a háború utáni leszerelés folyamatát és annak társadalomra és városszerkezetre gyakorolt hatásait. A szerző két egymástól történelmileg teljesen különböző települést, az észak-angliai iparvárost, Manchestert

62 Jason Crouthamel, Peter Leese (szerk.), *Psychological Trauma and the Legacies of the First World War* (London, 2017). 338 p.

63 Andrew Robert Shaw, *Feeding Tommy. Battlefield Recipes from the First World War* (Stroud, 2013). 208 p.

64 Adam R. Seipp: *The Ordeal of Peace. Demobilization and the Urban Experience in Britain and Germany, 1917–1921* (Farnham, 2009). 292 p.

és a dél-német királyi várost, Münchent választotta a kutatás tárgyául. A nyilvánvaló különbségek ellenére alkalmasak arra, hogy Seipp rajtuk keresztül szemléltesse, hogy a győztes és a vesztes hatalmak társadalma egyaránt megszervezte a fizikai, bürokratikus és kulturális mobilizációt, amit a hosszan elhúzódó háború megkövetelt mindenkitől. A kötet kiegyensúlyozottan dolgozik a társadalomtörténet, a hadtörténet és a várostörténet sajátosságaival, átélhetővé teszi a leszerelés infrastrukturális kérdéseit, illetve a frontról hazaözönlő leszerelt katonák letelepedésének, a civil életbe visszailleszkedésének problémáit.

A hátország és a kisebbségek

Magyarországon Bihari Péter 2008-as munkája⁶⁵ nagyszerű kezdeményezése volt a háború társadalomtörténeti szempontú megközelítésének, de önálló kötet formájában sajnos azóta sem akadt követője. Pedig a Magyar Királyság különböző népeinek helyzete és viszonyrendszere igen mély, részletekbe menő kutatásokra adna lehetőséget. Bár a Nagy Háború Blogon rendszeresen jelennek meg a hátország helyzetét tanulmányozó cikkek, de az ilyen jellegű vagy éppen a kisebbségek viszonyaival foglalkozó monográfiák egyelőre sajnos még hiányoznak a magyar historiográfiából.

A hátország életét bemutató munkák is bőségesen születtek az elmúlt két évtized során, közülük néhány fontosabbat kiemelni nem egyszerű feladat. 2006-ban megjelent egy kiváló gyűjtés az amerikai ABC Clio Kiadónál *The Home Front Encyclopedia* címmel.⁶⁶ A három kötetből álló enciklopédia első két kötete a két világháborút dolgozza fel. Felosztásuk azonos: rövid bevezető után mindkét kötetben a hátországok főbb politikai és közéleti szereplőinek életrajzai következnek, majd végül maga a háborús fogalmak magyarázatait szócikkek formájában tartalmazó lexikonrész. A harmadik kötet tulajdonképpen egy szöveggyűjtemény a két világháború történetének társadalomtörténeti szempontú tanulmányozásához. Az enciklopédia mindhárom kötete kiváló segéd-eszköz lehet a felsőoktatás számára is.

Saját kutatásomhoz a háború etnikai, kisebbségtörténeti szempontú megközelítése áll legközelebb. Ebben a tekintetben is példaértékű módon jár elől a brit történettudomány. Az ismert brit művelődés- és társadalomtörténész, Panikos Panayi szerkesztésében készült, a német kisebbségek háború alatti helyzetét nagy alaposággal feldolgozó mű kitűnő példája ennek. *A Germans as Minorities during the First World War* (Németek kisebbségként az első világháború alatt) című kötetben képet kapunk a mintegy négy és félmillió német diaszpóra

65 Bihari Péter, *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon* (Bp, 2008). 286 p.

66 James D. Ciment (ed.), *The Home Front Encyclopedia. United States, Britain, and Canada in World Wars I and II, Volumes I–III* (Santa Barbara, 2006). 1479 p.

életéről a háború idején. Közöttük akadtak londoni pékek és nevelőnők, amerikai hentesek, braziliai rakodómunkások, állami hivatalnokok a Baltikumban, ruhakereskedők vagy éppen tőkebefektetők Olaszországban. A kötet feltárja, hogy ezek a kisebb-nagyobb Auslandsdeutsche közösségek milyen mértékben, illetve milyen módon őrizték meg kulturális örökségüket, nyelvüket és összességében: identitásukat a sok különböző idegen környezetben.⁶⁷ Panikos Panayi saját, német hadifoglyokkal kapcsolatos kutatási eredményeit önálló kötetében is összefoglalta *Prisoners of Britain* (Britannia foglyai) címmel 2012-ben.⁶⁸

Egyik legfrissebb termése az első világháború kisebbségkutatásának a Palgrave Macmillan Kiadónál 2017-ben napvilágot látott kötet, ami a *Minorities and the First World War* (Kisebbségek és az első világháború) címet kapta.⁶⁹ A könyv részletes képet ad arról, hogy milyen problémákkal néztek szembe egyes hadviselő országok kisebbségei a nagy háború alatt. Egész pontosan a következő hadviselő országokkal foglalkozik: Nagy-Britannia, Németország, Franciaország és az Oszmán Birodalom. A három nagyobb szegmensre osztott tizenegy fejezet tematikailag igen széles skálán mozog. Szó esik többek között a muzulmán vallású britekkel kapcsolatban felmerült lojalitásbeli kérdésekről, a belga menekültek problémáiról, az angliai germanofóbiáról, a törökországi örmények helyzetéről a népiirtás előtt és után vagy éppen a francia gyarmatpolitikáról. Mivel a kötet az európai hadviselő országokra fókuszál, így az Egyesült Államok kisebbségei nem szerepelnek benne. A kutatás számára emiatt első-sorban módszertani szempontokból lehet igen hasznos.

Mindenképp említést érdemel David Silbey a brit munkások háborúhoz fűződő viszonyát tárgyaló, *The British Working Class and Enthusiasm for War 1914–1916* (A brit munkásosztály és a háború iránti lelkesedés) című munkája.⁷⁰ A rövid, de alapos mű célja áttekinteni a „kékgalléros” társadalmi rétegek háború iránti lelkesedésének okait, amelyek lehetővé tették az európai államok számára, hogy totális háborúba bocsátkozzanak. A kötet bemutatja, hogyan beszéltek a brit munkások a háborúról, milyen szavakat használtak, hogyan nyilatkoztak motivációikról. A szerző igen helyesen mutat rá, hogy a hadtörténetírás mindaddig képtelen lesz feldolgozni a totális háború kialakulásának okait, amíg meg nem értjük azt a hadviselő országokban tapasztalt „kimondatlan konszenzust”, amely a háború széles társadalmi támogatottsága – és például a brit önkéntesek nagy száma – mögött állt.

Fontos társadalomtörténeti kérdést feszeget – és témáját tekintve akár a női történeti részbe is beilleszthető lenne – a *Singled Out* („Kiegyelve”) című,

67 Panikos Panayi (ed.), *Germans as Minorities during the First World War: a Global Comparative Perspective* (London, 2014). 328 p.

68 Panikos Panayi, *Prisoners of Britain: German Civilian and Combatant Internees during the First World War* (Manchester, 2012). 342 p.

69 Hannah Ewence – Tim Grady (eds.), *Minorities and the First World War. From War to Peace* (London, 2017). 300 p.

70 David Silbey, *The British Working Class and Enthusiasm for War, 1914–1916* (London, 2005). 189 p.

önmeghatározása szerint inkább a szélesebb olvasóközönségnek, mint a szakmának szóló, mégis alapos kutatásra támaszkodó monográfia.⁷¹ A szerző a brit háborús emberveszteség társadalmi, demográfiai hatásait elemzi. Nagy-Britannia mintegy kétmillió férfit veszített el az első világháború alatt, 1921-ben Angliában és Walesben összesen 19.803.022 nő és 18.082.220 férfi élt. Erre a közel kétmillió nőre a korabeli sajtó gyakran „többletlányok” néven hivatkozott.

Tovább is van...

A tengernyi szakirodalomból több kötetnyi terjedelemben lehetne szemezgetni. A leírtakban talán sikerült egyfajta ízelítő körképet adnom az első világháború elmúlt két évtized során megjelent angol nyelvű historiográfiájának sokszínűségéről. E körkép célja nem a teljes szakirodalmi bázis bemutatása, sokkal inkább széles repertoárjának, témabeli sokszínűségének érzékeltetése volt. Az angol nyelven megjelent tengernyi szakkönyv jól mutatja, hogy még száz évvel annak lezárása után is milyen széles körű kutatási lehetőségeket rejt magában az első világháború, aminek újabb és újabb rétegei, elemei kerülnek felszínre, ahogy kutató történészek újabb generációi egyre frissebb módszerekkel és friss szempontok szerint állnak hozzá a témához. Mi lehet a tanulsága egy ilyen historiográfiai áttekintésnek egy magyar történész számára? Talán annyi, hogy az angolszász szakirodalom világába tett „kirándulás” rávilágít arra, mennyi kiaknázatlan lehetőség van még a forrásokban, és hogy mekkora terra incognita terül el még mindig a nagy háború magyarországi historiográfiája előtt.

71 Virginia Nicholson, *Singled Out: How Two Million British Women Survived without Men after the First World War* (New York: Oxford University Press, 2008). 328 p.

BALLABÁS DÁNIEL

A CSALÁD SZEREPE A FŐRENDIHÁZI CENZUS ÖSSZEGÉNEK ELŐTEREMTÉSÉBEN¹

A főrendiház 1885. évi újjászervezése során, mint az közismert, 3 ezer forintos, illetve utóbb 6 ezer koronás földadó fizetéséhez kötötték a születés jogán („örökös jogon”) meghívottak tagságát. Azok a nagykorú magyar főnemes férfiak, akik képesek voltak az ekkor bevezetett cenzusnak megfelelni, tagjai lehettek az országgyűlés második kamarájának, míg azok, akik nem tudtak ennek eleget tenni, kimaradtak a megjelenésre jogosultak sorából.² Jóval kevésbé ismert tényező azonban, hogy a vonatkozó törvénycikk alapján nem egyedül kellett előteremteniük a főrendiházi cenzus összegét. Ebbe a házastársuk és a kiskorú gyermekeik földadója is beleszámítható volt.³ Míg a vagyonnal rendelkező feleségek és gyermekek az egyén főrendiházba vezető útját egyengették, addig az életben lévő felmenők ezzel ellenkező hatást fejthettek ki: a vagyonukon ülve akadályozhatták, hogy nagykorú utódjaik a cenzusnak megfelelő földbirtokhoz jussanak. A reform képviselőházi vitájában Keglevich István azt a véleményt hangoztatta, hogy „a leggazdagabb, legelőkelőbb ... családokban sem szoktak fiatal embereknek kiadni és nevére iratni olyan birtokot, a mely után 3000 frt adó jár”.⁴ Más szempontból nézve viszont egy élő és vagyonos szülő azt jelenti, hogy a kérdéses illető számára nincsen véglegesen elveszve az egyenes ági öröklés reménye. Ha pillanatnyilag nem is tartozik a földbirtokosok közé, jó eséllyel azzá válhat valamikor a jövőben. Ezek a családi tényezők a különböző életkori szakaszokban más-más intenzitással befolyásolhatták a főrendiházba való bekerülés esélyét. A legfiatalabb korosztályok, elméletileg legalábbis, halmozottan hátrányos helyzetben lehettek. Hiszen házastárssal és kiskorú gyermekkel ők még relatíve kevesen rendelkeztek, ellenben a többségük élő szülővel bírt. Az utóbbiak aránya, az emberi élet rendje szerint, folyamatosan csökkent, a feleséggel és kiskorú gyermekkel rendelkezők aránya viszont egy darabig még növekedett. Aztán idővel a házasságban élők is fogyatkozásnak indultak. A gyermekek pedig, ha megélték és nagykorúvá váltak, már nem számítottak az apjuk földadójának megállapításakor. A családi demográfiai helyzete tehát érdemi befolyással lehetett az örökös jogú főrendiházi tagság elnyerésére.

1 A tanulmány elkészítését az NKFIH (OTKA) K 134378 azonosítószámú, a Dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból című pályázat támogatta.

2 Vörös Károly: A főrendiház 1885. évi reformja. (Egy kutatás tervei és első eredményei) In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. 397–406.

3 *Magyar törvénytar 1884–1886. évi törvénycikkek*. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1897. 187. 1885:VII.tc. 2. § b)

4 *Képviselőházi Napló* 4 (1884–1887) 234.

A fentiekben idézett Keglevich István a fiatalabb főnemeseket „a kevésbé vagyonos mágnások cathegóriájába” sorolta.⁵ Nekik akkor lehetett sanszuk a census teljesítésére, ha a szüleik valami miatt úgy döntöttek, hogy még életükben rájuk ruházzák a birtokaik (egy része) feletti kizárólagos rendelkezés jogát. Az 1890-es évek közepén az egyházpolitikai törvények tárgyalásakor, majd kisebb mértékben az 1905–1906-os kormányválság idején és az első világháború vége felé látványosan megnőtt a magukat igazoltató főrendek száma.⁶ Ezekben a politikailag kiélezett időszakokban előfordult, hogy egyesek a földbirtokaik felosztásával igyekeztek megtöbbszörözni a családjuk főrendiházi jelenlétét és szavazatát. Ők a Pesti Hírlap szarkasztikus megjegyzése szerint „ugy szaporodhatnak a politikában, mint a földi giliszta”.⁷ Ezzel szemben ott, ahol a szülők ezt nem tartották szükségesnek, az érintettek kénytelenek voltak az örökség megnyílására várakozni. A dolognak tehát van egy szubjektív oldala,

5 *Képviselőházi Napló* 4 (1884–1887) 234.

6 A főrendiház örökös jogú tagjai létszámának hullámvázáról és ennek mögöttes okairól bővebben lásd: Ballabás Dániel: A birtokviszonyok hű tükré? – Az örökös jogú főrendiházi tagok létszámának alakulását befolyásoló tényezők az 1885. évi reformot követő időszakban. In: *Acta Universitatis De Carlo Eszterházy Nominata. Nova Series Tom. XLV. Sectio Historiae*. Red. Kiss László. Eger, 2018. 29–43.

7 *Pesti Hírlap* 1894. május 5. 1. Az egyházpolitikai törvények főrendi ellenzékének élére álló idősebb Zichy Nándor például aligha véletlenül 1893 tavaszán látta szükségét annak, hogy sebtében ifjabb Nándor és Aladár fiára írassa a birtokai egy részét, akik erre alapozva meghívást is nyertek a főrendiházba. (*Főrendiházi Irományok* 3 [1892–1896] 14.; *Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban lévő földterületek miveltési ágak szerinti feltüntetésével*. Szerk. bellusi Baross Károly. Bp., 1893. [= GC 1893.] 220.) Hasonlóan ezekben az években lett földbirtokos Széchenyi Kálmán fia, Manó is. Őt 1894 februárjában azokkal a birtokokkal igazolták (*Főrendiházi Irományok* 7 [1892–1896] 139.), amelyek egy évvel korábban még az apja nevében voltak a gazdacímárban. (GC 1893. 806., 832.) Ugyanekkor adtak hírt a napilapok Zichy József grófról, aki „ugy nyerte el a vagyoni censzust, hogy atyja, Zichy Ferenc gróf, fia nevére íratta át diószegi birtokát”. (*Pesti Hírlap* 1894. február 23. 2.) Széchenyi Bertalan esete szintén ehhez az időszakhoz kapcsolódik: „Apja a 90-es években átadta neki a segesdi hitbizományi birtokot azzal a céllal, hogy fiát önállósítva az a Főrendiházban szavazati jogot nyerjen”. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [Budapest; = MNL OL], P 623 Széchenyi család levéltára, 303. csomó 1943. 6.) 1894 májusában ezzel a birtokkal igazolták örökös jogon. (*Főrendiházi Irományok* 10 [1892–1896] 1.) Özvegy Mailáth Györgyné még 1885 őszén, fiai főnemesi rangra emelése alkalmával úgy nyilatkozott, hogy „boldogult atyám Prandau Gustáv bárótól minden hiteltelekönvi teher nélkül felerészben rám szállott és 66667 forint egyenes földadót fizető Valpo Miholjai birtokból minden fiamnak legalább annyit fogok hagyni, a mi jelenleg amugy is kötelesrészök volna, és a mi különben atyai vagyonokra való tekintet nélkül is, őket a főrendi tagsági jogok gyakorlására képesítendő”. (MNL OL, K 26 A Miniszterelnökség levéltára, központilag igitatott és irattározott iratok, 1885/3271. 22.) Ezt az ígéretet az özvegy valóban be is váltotta, tudniillik Gusztáv és László nevű fia 1894-ben „Mailáth Stefánia született Prandau bárónő tulajdonát képező dolnji-miholjácsi nemesi uradalom élethossziglani ... haszonélvezői”-ként igazoltatták magukat a főrendiházban. (*Főrendiházi Irományok* 12 [1892–1896] 14.)

a szülői akarat, a családi stratégia.⁸ De van egy objektív oldala is, hogy tudniillik volt-e egyáltalán mit kiadni a következő generáció tagjainak. Tanulmányomban az utóbbi szempont alapján tekintem át a kérdést.

A feleségek és kiskorú gyermekek vagyonának beszámítása

A kutatásom egy komplex adatbázisrendszerre épül, amelyben személyi szinten igyekszem feltérképezni a magyar főnemesség tagjait, azok különböző tulajdonságait és egymás közötti kapcsolatait. Ennek a részét képezi az a teljesség igényével számba vett 6877 fő, amely az 1885. május 20. (a „régí” főrendiház berekesztésének napja) és 1918. november 16. (a főrendiház üléseinek felfüggesztése) közötti időszakban a magyar főnemességet alkotta. Ezek a személyek nem véletlen összeviasságban helyezkednek el az adatbázisban, hanem a felmenő-leszármazotti és a házassági kapcsolataik mentén összekötve, vagyis kisebb-nagyobb rokonsági, sógorsági hálózatokat alkotva. Ezekből egyszerűen kiemelhetők a számunkra érdekes szülő-gyermek relációk.⁹ Ugyancsak megtalálhatók az adatbázisban a főrendiház 1885 és 1918 közötti teljes tagságára vonatkozó információk. Ennek alapján megállapítható, hogy ki, mikor és milyen jogcímen volt a törvényhozás második kamarájának tagja.¹⁰ Végül a harmadik

8 A családot hozzám képest jóval tágabban, „egy nemzetség azonos főnemési rangfokozatú ágainak összességeként” értelmezve a közelmúltban Tóth-Barbalics Veronika ezek dualizmus kori országgyűlési részvételét és szerveződését vizsgálta meg. Tanulmányában megállapítást nyert, hogy a „főnemési családok” esetében még a reformot megelőzően sem tekinthető általánosnak az egységes fellépés. A meghívottak jelentős része eleve távol maradt a szavazásoktól, később pedig, a census bevezetésével, erősen leszűkült a magát több taggal képviseltetők száma. Összességében a „családi különállások” vagy „egyéni érzés és hajlandóság” kérdésében inkább az utóbbi felé látszik billenni a mérleg nyelve. (Tóth-Barbalics Veronika: „Családi különállások” vagy „egyéni érzés és hajlandóság”? *Korall* 70 [2017] 131–159.)

9 Tanulmányom keretei között nincsen lehetőségem arra, hogy ezt a meglehetősen összetett és terjedelmes (pillanatnyilag 29 500 személyhez kapcsolódóan több mint 210 000 rekordot tartalmazó) adatbázist, annak forrásait, felépítését, az adatgyűjtés módszertani megfontolásait akár csak vázlatosan is ismertessem. Erre részletesen sort kerítettem A főrendiházi reform és a magyar főnemesség földbirtokviszonyai című doktori disszertációmban (Ballabás Dániel: *A főrendiházi reform és a magyar főnemesség földbirtokviszonyai. Doktori [PhD] értekezés*. Eger, 2018.), amely nyilvánosan hozzáférhető az ODT honlapján: <https://doktori.hu/index.php?menuid=193&lang=-HU&vid=19876> (a letöltés ideje: 2019. szept. 14.)

10 Az igazolási esetek alkalmankénti jegyzőkönyvezése és az Irományokban való közléte mellett „A főrendiház tagjainak Nyilvántartó Könyve” címet viselő vaskos kötetbe minden országgyűlési ciklus elején, új fejezetet nyitva, bevezették a főrendiház tagjainak aktuális listáját, amiről később – a megfelelő magyarázó szöveg kíséretében – lehúzták az időközben kiesett tagokat, illetve a lajstrom végére folytatólagosan beiktatták az adott országgyűlés megnyitása után királyi levelet nyert személyeket. Ugyanebben a kötetben külön nyilvántartást vezettek – szintén országgyűlési ciklusonként – a tagsági jogok megszűnéséről, szüneteléséről és feléledéséről, valamint a halálozásokról. (MNL OL, K 4 Főrendiház, Általános iratok, 84. kötet)

fontos tényezőt a földbirtoklással kapcsolatos adatok képezik. A rendszertelen időközönként megjelenő gazdacímtárak ugyan már az 1890-es évek elejétől kezdve a rendelkezésünkre állnak, a főrendiházi tagság elnyerésénél azonban nem maga a birtok nagysága, hanem a földadó alapját képező kataszteri tiszta jövedelem összege került mérlegre. Ezt pedig a korszakunkban egyedülként az 1911. évi kiadás közölte.¹¹ Alkalmazkodva ehhez a forrásadottsághoz, tanulmányomban egyetlen időmetszetre, 1911. október 1-jére fókuszálok. Az alábbiakban általam közöltek az imént említett három nagyobb forráscsoport konkrét személyekhez rögzített adatainak kombinálásával állítottam elő.

Az adatbázisom szerint 1911. október 1-jén 1148 nagykorú (24 éven felüli) magyar főnemes férfi kaphatott volna örökös jogon meghívást a főrendiházba. Vagyis ők voltak azok, akik a főnemesi ragjuk közjogi helyzete, valamint az életkoruk és a nemük alapján megfeleltek a főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi VII. törvénycikk rendelkezéseinek. A földbirtokviszonyokat is tekintetbe véve azonban — ez volt az 1885. évi reform lényegi intézkedése — már jóval kevesebben jöhettek számításba: a gazdacímtár adatait alapul véve mindössze 243 főre (21,2%) becsülhető az ekkor 6 ezer koronás censzusnak megfelelni tudó személyek száma.¹² (Ugyanekkor ténylegesen 227 örökös jogú tagja volt a főrendiháznak.) A vagyoni képesítés kiszámításakor természetesen a házastársak és a kiskorú gyermekek földadóját is figyelembe vettem, hiszen erre törvényes lehetősége nyílt az érintetteknek, amit alkalom adtán ki is használtak.

Ez a forrás fontos, de önmagában nem elégséges segédlet a főrendek adatbázisának összeállításához. A kisebb-nagyobb hiányok és következetlenségek mellett ki kell emelnem, hogy a jegyzéket az újjászervezett főrendiház működésének megkezdése után fél évvel kezdték csak vezetni, így a reformot követő első (csonka) ciklusra vonatkozóan kevésbé használható. 1913 elején pedig abbamaradt a nyilvántartás folyamatos kiegészítése. Egyedül az elhalálozott főrendek listáját aktualizálták utóbb 1915 nyaráig. Emiatt a Nyilvántartó Könyv mint alapvető forrás mellett bevontam a kutatásba a főrendiház igazoló bizottságának jegyzőkönyveit (ezek eredeti példányai az MNL OL, K 3 Főrendiház, Elnöki iratok, 72–86. csomó alatt találhatók), valamint a ház Naplóit és Irományait is.

- 11 *Magyarországi gazdacímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavonországek 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával.* Szerk. zsitvabesenyői Rubinek Gyula. Bp., 1911.
- 12 Nehézséget okoz a létszám megállapításában, hogy a gazdacímtár megjelenésekor éppen folyamatban volt az 1909-ben elrendelt kataszteri kiigazítás. Nekünk, a főrendiházi tagság szempontjából, a korábbi adatokra van szükségünk, abban viszont nem lehetünk biztosak, hogy ténylegesen mit is tartalmaz a forrásként használt munka. Szerintem egyébként a régebbi adatokat. (A kérdésről bővebben lásd: Ballabás Dániel: „De kérdem ... vajjon oly könnyű-e akkora vagyont szerezni, a mely után – a földbirtokot értve – háromezer forint adót kell fizetni?” A főrendiházi censzushoz szükséges földingatlan nagysága. Megjelenés alatt. 22. lábjegyzet) Emellett a gazdacímtárban, értelemszerűen, nem közlik a censzusba betudható házosztályadó összegét, valamint 100 holdon aluli birtoktesteket sem. Mindezek következtében egy összetett kalkuláció eredménye ez a 243 fő. (Ballabás: A főrendiházi reform, 236–253.)

A főrendiház igazoló bizottságának jegyzőkönyvei szerint ezzel a lehetőséggel az 1885 és 1918 közötti időszakban ténylegesen 50 személy élt: 44 esetben a feleség, 4 esetben a kiskorú gyermek, 2 esetben pedig mindkét családtag vagyonát (vagy annak egy részét) beszámították a családfő adóalapjába. Eszerint a korszak folyamán meghívást nyert 498 örökös jogú főrend kereken 10%-a folyamodott ehhez a megoldáshoz. Erre nyilvánvalóan azoknak volt szüksége, akik az igazoltatásuk időpontjában nem tudták önállóan elérni a főrendiházi census törvényben megszabott minimumát. Életük későbbi szakaszában viszont már nem feltétlenül szorultak rá a családtagjaik vagyonára, amiről néhány esetben bejelentést is tettek. Teleki László vagyoni képesítését kisebb részben felesége, Paget Ilona birtokainak figyelembevételével ismerte el az igazoló bizottság 1893. november 6-án. A gróf 1900 őszén jelezte, hogy feleségétől törvényesen elvált, és annak birtokai helyett az időközben megvásárolt saját tulajdonú földingatlanokkal pótolja ki az így keletkezett hiányt.¹³ Erdődy Imre 1897. február 17-én kizárólag házastársa, Migazzi Ilona birtokaival nyerhetett meghívást a főrendiházba. 1908 elején kérelmezte, hogy a továbbiakban ne a felesége, hanem az édesapjától megörökölt birtokai alapján tartsák őt számon.¹⁴ A főrendiház igazoló bizottsága azonban egyáltalán nem ragaszkodott ahhoz, hogy az érintettek – nemcsak ők ketten, hanem általában véve az örökös jogú tagok – a későbbiekben is az igazolás alkalmával bemutatott birtokaikkal teljesítsék az adófizetési kötelezettségüket. Ezért ezekben az esetekben „intézkedés szükségességét fenforogni nem látván, a bejelentést tudomásul venni” ajánlották. Könnyen elképzelhető, hogy emiatt sokan elve nem is fárasztották magukat az ilyen irányú beadványok szerkesztésével. Ellenben egészen más megítélés alá esett, ha maga a vagyoni képesítés került veszélybe a családi viszonyok átrendeződése miatt. Erre egyetlen példát találtam az igazoló bizottság jegyzőkönyveiben. Majthényi Ottmárt 1913. április 20-án verifikálták kiskorú fia birtokainak figyelembevételével. Az ekkor elnyert főrendiházi tagságot azonban nem élvezhette túlságosan sokáig, mert László fia a következő év tavaszán elérte a törvényes kort, és ettől kezdve már nem lehetett figyelembe venni az apja censusához. Az erről szabályszerű módon bejelentést tevő Majthényi Ottmár helyét így a fiú foglalta el a főrendiházban.¹⁵

A főrendiházi tagság feltételeinek 1911. október 1-jén elvileg megfelelő 243 nagykorú magyar főnemes férfi között 55 olyan személy (22,6%) található, akinek a felesége vagy a kiskorú gyermekei rendelkeztek a censusba betudható kisebb-nagyobb földbirtokkal. Azoknak a száma pedig, akik csak az ő segítségükkel tudták elérni a vagyoni képesítettséget, 25 főre (10,3%) tehető. Közülük egyeseknek nem sok hiányzott a census önálló teljesítéséhez, mások viszonyt

13 *Főrendiházi Irományok* 6 (1892–1896) 116.; *Főrendiházi Irományok* 20. (1896–1901) 14.

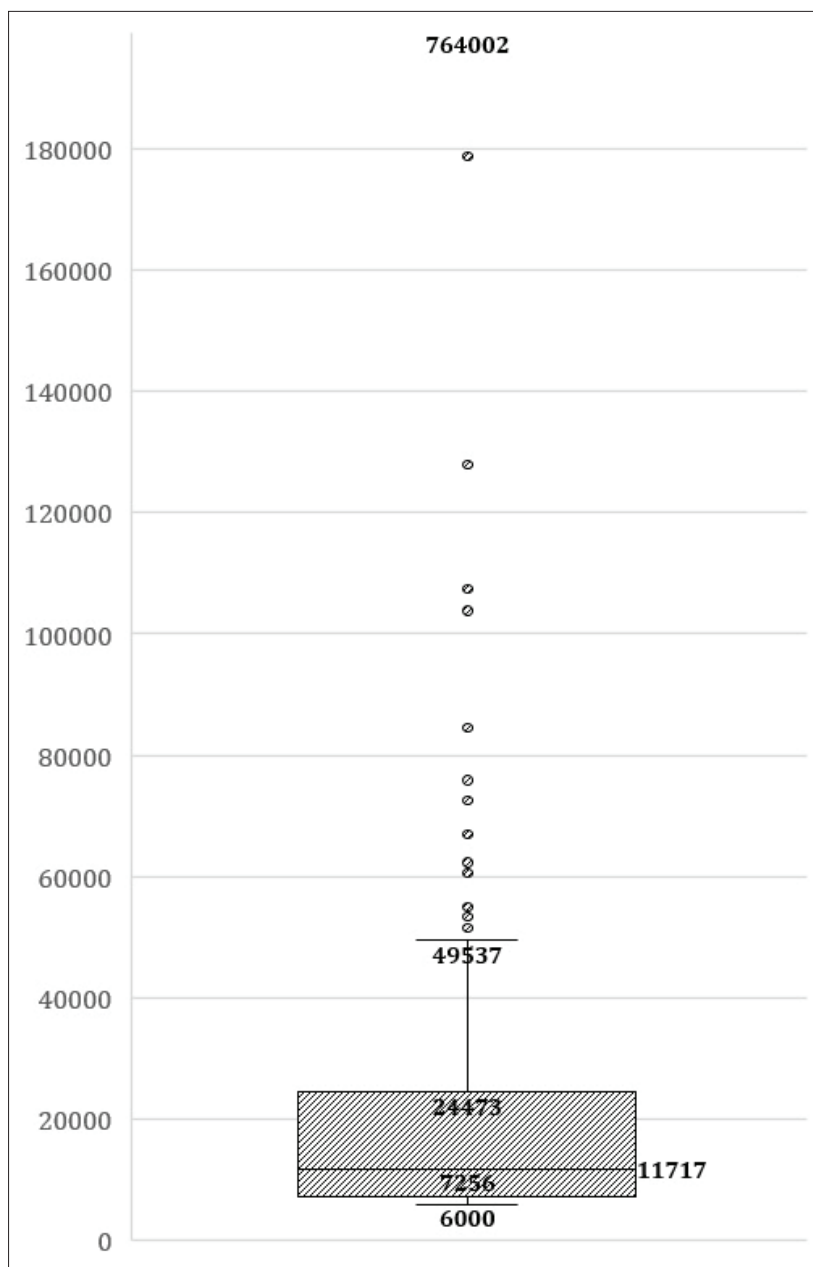
14 *Főrendiházi Irományok* 2 (1896–1901) 23–24.; *Főrendiházi Irományok* 14 (1906–1910) 159–160.

15 *Főrendiházi Irományok* 14 (1910–1918) 8.; *Főrendiházi Irományok* 18 (1910–1918) 343–344.

teljes mértékben a családtagjaik földadójára voltak (lettek volna) utalva. Utóbbiak közé tartozott Batthyány Tivadar és Pongrácz Frigyes, akik már eleve így nyertek meghívást a főrendiházba.¹⁶ De itt említhető a szintén birtok nélküli Kálnoky Hugó és Pálffy Sándor is. Előbbi a kiskorú fia, utóbbi a felesége révén kérhette volna a főrendiházi meghívót – de történetesen egyikük sem igényelte azt. A többieknek már volt valamennyi, bár a szükségesnél kevesebb saját földbirtoka is. Ebből 3 fő ugyancsak távol maradt a főrendiháztól, 12 fő a családtagjai segítségével igazolta a vagyoni képesítettségét, 6 fő viszont, úgy tűnik, a meghívó igénylésekor még nem volt rászorulva mások vagyonára. A többi 30 személy, függetlenül attól, hogy annak idején milyen módon igazolták őket (egyetlen kivétellel valamennyien örökös jogú tagok voltak), a vizsgált időpontban már saját jogon is meghívást nyerhetett volna. Náluk a házastárs és a kiskorú gyermek vagyonának a főrendiházi jelenlét szempontjából nem volt valódi jelentősége, legfeljebb biztonsági tartalék lehetett.

A 6000 koronás census az elvárt minimum, a főrendiházba való bekerülés küszöbértéke volt. Számos főrend ennél jóval több adót fizetett. Az alábbiakban a földadó különböző szempontok szerinti eloszlását mutatom be, különös tekintettel a fiúgyermek jövöbeli lehetőségeire.

16 *Főrendiházi Irományok* 9 (1896–1901) 43–44.; *Főrendiházi Irományok* 21 (1896–1901) 21–22.

A fizetett földadó összegének differenciáló hatása**1. ábra**

A potenciális főrendek eloszlása az általuk fizetett földadó nagysága szerint
(1911. okt. 1.)

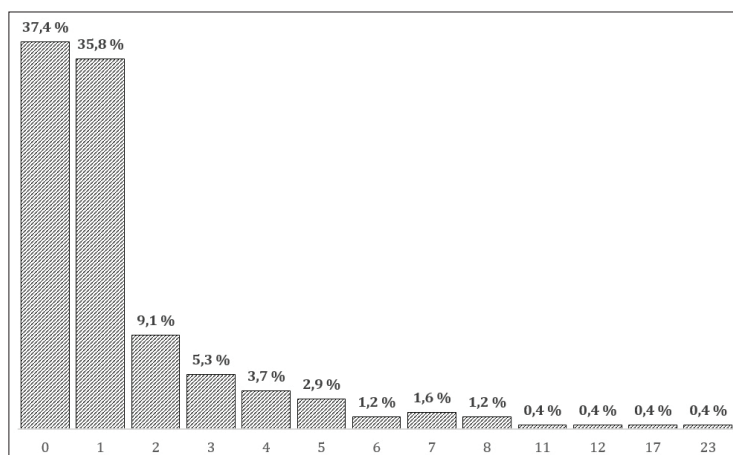
Az 1. ábrán a 243 vizsgált személy által fizetett földadó nagyságának eloszlása látható. Az adatok terjedelme 758 002 korona, vagyis ennyi a legkisebb és a legnagyobb adóösszeg közötti különbség. Ez a mutató azonban nagyon érzékeny a szélsőséges értékekre: mindössze egyetlen kiugró érték is elegendő ahhoz, hogy jelentősen nagyobb terjedelmet kapjunk. (A legnagyobb adatpont éppen emiatt hiányzik a fenti diagramról. Annak vizuális eltorzítása nélkül egyszerűen nem lehetett ábrázolni.) Esetünkben a 49 537 koronánál magasabb adót fizető 23 személy már a statisztikailag extrémnek tekinthető kategóriába tartozik.¹⁷ Ha a földadó nagysága szerint növekvő sorrendbe állítjuk a 243 személyt, akkor a negyedük 7256 koronánál, a felük 11 717 koronánál, a háromnegyedük 24 473 koronánál kevesebb összeget fizetett. Elmondható tehát, hogy a vagyoni képesítéssel rendelkező személyek felének adója a census kétszeresét sem érte el. Még beszédesebb, ha azt is megnézzük, hogy összességében mennyi földadót fizettek az egyes kvartilisekbe tartozó főnemesek. Ezek összege rendre a következő volt: 381 201, 570 173, 970 034 és 3 867 633 korona. Utóbbiból a 23 kiugróan nagy adózóra 2 547 505 korona földadót róttak ki.

Az adózók névsorának élén ekkor Esterházy Miklós herceg állt évi 764 ezer korona földadóval. Ha ezt a 243 főnemes által összesen fizetett 5 789 041 koronához viszonyítjuk, akkor Esterházy egymagában ennek a 13%-át teljesítette. A képzeletbeli dobogó második foka Wenckheim Frigyesnek jutott. Ő azonban, noha egyénileg is a kiugróan nagy adózók közé tartozott volna, előkelő helyezését elsősorban felesége, Wenckheim Krisztina vagyonának köszönhette. Ketten együtt 178 ezer korona földadót fizettek. A 100 ezer koronán felüli kategóriába sorolható még Festetics Tasziló (128 ezer korona), Szász-Coburg-Koháry Fülöp (127 ezer korona), Csekonics Endre (108 ezer korona), Károlyi László (107 ezer korona) és Pálffy Miklós (104 ezer korona). Az 50 és 100 ezer korona között fizető adózókhoz egy-egy Almásy, Andrassy, Chotek, Festetics, Karátsonyi, Nádasdy, Pallavicini, Schönborn és Wimpffen, két-két Esterházy és Károlyi, valamint három Zichy tartozott. Ez a 23 személy alkotta a statisztikai szempontból kiugróan nagy adózók körét.

A fizetett földadó nagyságát megközelíthetjük a főrendiházi tagok önreprodukciójának szempontjából is. Ebben az esetben a kérdés az, hogy egy-egy személy a census összegéből hány gyermekét tudná bejuttatni a főrendiházba? Ennek kiszámításánál nem elegendő a földadó összegét egyszerűen elosztani 6000 koronával, hiszen az öröklés szempontjából más-más jogi természettel rendelkeztek a hitbizományi és a szabad rendelkezés alatt álló birtokok. Emellett az sem volt mindegy, hogy az apa halála után hányan osztoztak a meglévő birtokállományon. A lehetőségekhez képest ezeket a szempontokat is számításba kell venni. A hitbizományokat sajnos egyelőre nem tudom települési szinten

¹⁷ Az ábrán szereplő dobozdiagram alsó és felső határa (jelen esetben a 7256 és 24473 korona) közötti távolságot interkvartilis terjedelemnek nevezzük. A statisztikai szakirodalom szerint ezektől a határvonalaktól kifelé tekintve a másfél interkvartilis terjedelmen túl lévő értékeket kell kiugrónak tekinteni. (Sajtos László – Mitev Ariel: *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Bp., 2007. 113.) Itt tehát 50 299 korona ez a határ.

rekonstruálni.¹⁸ Ebből következően nem lehet megmondani azt, hogy egy-egy birtoktest és a hozzá kapcsolódó KTJ hitbizományi volt-e vagy sem. Kiindulni abból tudunk, hogy a hitbizományi rész területe mekkora hányadát adta az illető összirtokainak. Jobb híján a földadó összegéből is ennek megfelelő százalékot vettem a hitbizományhoz tartozónak. Ez magától értetődően csak egy nagyon durva becslést jelenthet, de a maga tökéletlen módján azért mégiscsak lehetővé teszi, hogy valamelyest figyelembe vegyük a birtokok eltérő jogi természetét. A hitbizományi részre eső földadó ugyanis, akármilyen óriási összegről van szó, csak egyetlen utód meghívását tette lehetővé.¹⁹ Ezzel szemben a szabad rendelkezés alatt álló birtokrészek földadójából akárhány leszármazott helyet kaphatott a főrendiházban. Ezek a birtokrészek viszont megoszlottak az örökösök között. A gyermekek számát illetően a pillanatnyilag, azaz 1911. október 1-jén fennálló helyzetet vettem alapul. Ekkor a 243 vizsgált főnemesnek 553 gyermeke volt, apánként átlagosan 2,3 fő. Egy-egy apa földadóját egyenlő arányban osztottam fel ezen utódok között.

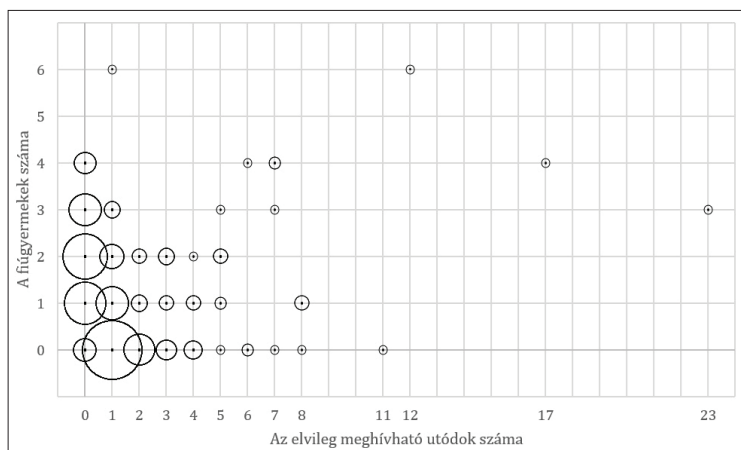
2. ábra

A főrendiházba meghívható utódok becsült száma a birtokok jogi természetének és azok várható felosztásának figyelembevételével, a vagyoni képesítéssel rendelkező nagykorú magyar főnemesek arányában (1911. okt. 1.)

18 Az 1911. évi gazdacímtár ebben a tekintetben erősen hiányos. Míg ugyanis e forrásban, a minket érdeklő magyar főnemesek birtokait és a szűkebb (Horvátország-Szlavónia nélküli) Magyarországot tekintve, mindössze 102 559 kataszteri holdnyi földbirtok mellett van feltüntetve a hitbizományi jelleg, addig az 1913. évi hivatalos statisztika (MNL OL, K 579 Igazságügyminisztériumi Levéltár, Általános iratok 1867–1944 [1949], 5. csomó T 430. tétel 1064–1068.) mintegy hússzor ennyit, 2 112 100 kataszteri holdat tartott számon ebből a birtoktípusból. Vagyis pusztán a gazdacímtárra támaszkodva nem lehet a birtoktestek szintjén megragadni és „összerakni” az egyes hitbizományokat.

19 Jó példa erre a legnagyobb adózóként számon tartott Esterházy Miklós, akinek a 764 ezer koronás földadójából akár 127-en is helyet kaphattak volna a főrendiházban. Birtokai azonban szinte teljes egészében hitbizományi jellegűek voltak, így roppant gazdagsága ellenére is csak egyetlen utódjának tudta biztosítani a jövőbeni főrendiházi meghívót.

Az 1. ábrán látottak szerint a fizetett földadó mediánja 11 717 korona volt, azaz a vizsgált személyek fele már eleve nem érte el a két utód meghívását lehetővé tevő szintet. További negyedüknél legfeljebb négyszeres volt a földadó többlete, és csak az utolsó negyedbe tartozók fizettek ennél többet. Ezt az eloszlást még inkább az alacsonyabb szint felé tolta a birtokok jogi természetének és a potenciális örökösök számának figyelembevétele. A 2. ábra alapján az érintettek 37,4%-ának egyetlen utód meghívására sem volt sansza, 35,8%-uk pedig csak saját magát tudta volna reprodukálni a főrendiházban. Vagyis a kérdéses főnemeseknek mindössze a negyede növelhette volna a jövőben a szűk családjának jelenlétét a törvényhozás második kamarájában. A 243 személy vagyoni helyzete alapján összesen 374 utód kaphatna helyet a főrendiházban. Ugyanakkor a tagság szempontjából majdan szóba jöhető fiúgyermek száma csak 288 volt, ezért egy bizonyos – és vélhetően nem túl magas – szint felett már nincsen értelme az elvileg meghívható emberek számáról beszélni. Egész egyszerűen azért, mert nem volt kivel betölteni ezeket a helyeket. A főrendek utánpótlásának kérdésében tehát fontos összetevő lehet a családok demográfiai helyzete is.

3. ábra

A főrendiházba elvileg meghívható utódok száma az életben lévő fiúgyermek számának függvényében (1911. okt. 1.)

A 3. ábrán a cenzusnak megfelelni képes főnemesek vagyoni helyzete alapján a főrendiházba elvileg meghívható utódok becsült számát ábrázoltam a vizsgált időpontban életben lévő fiúgyermekek függvényében. A diagram vízszintes tengelyén az előbbi, a függőleges tengelyén pedig az utóbbi került rögzítésre. A tengelyek metszéspontjában lévő adatpontok a két tényező által érintettek számával arányos méretűek. Ahol több a fiúgyermek, mint az apa földadója alapján távlatilag kalkulált hely, ott értelemszerűen nem vagy csak részben kerülhetnek meghívásra az utódok. Mindezeket figyelembe véve a 288 fiúgyermekből csupán 98 fő (34%) számíthatott a jövőben a főrendiházba

való meghívásra,²⁰ ellenben 190 fő (66%) kívül maradt volna azon. Ugyanakkor további 276 helynek lenne ugyan anyagi fedezete, de nincsen kivel betölteni azokat. A probléma tehát jelen esetben a demográfiai helyzet és a birtokviszonyok közötti egyensúly hiányában mutatkozik meg: egyeseknek hatalmas birtokuk van, de kevés gyermekük, míg mások sok gyermekkel, de ehhez képes csekély mennyiségű földbirtokkal rendelkeztek.

A birtokok felaprózódásának rémképe a főrendiházi reform 1885-ös országgyűlési tárgyalása közben is felmerült. Ahogy Jósika Lajos megfogalmazta a törvényjavaslat vitája során: „Én például 3,000 forint adóval megmaradok a főrendiház tagja, de hat gyermekem van, kik közt megoszlik a vagyon s így az én családomban utánam egy sem lehet tagja a főrendiháznak a census alapján. Meglehet, hogy az én családom hamarabb, más család későbbben, de utoljára mindegyik ide jut. Tudom, hogy vannak itt hatalmas, gazdag urak, kiknek, ha megoszlik is a vagyonuk, 4-5 generatiót megbir, de idővel a vagyon itt is megoszlik”.²¹ Hozzá hasonlóan gondolkodott Szentkirályi Albert is: „a felsőháznak azon tagjai, kik most öröklés útján jutnak be, nem is nagyon hosszú idő múlva abból ki fognak szorulni, mert a legkisebb valószínűségi számítás szerint is egy olyan főúrnak, a ki ma 30000 forint egyenes adót fizet – pedig ilyen nem sok van – az unokája, vagy legfőlebb a harmadik generációja okvetlenül kiszorul a felsőházból, éppen a birtokoszlás miatt.”²² A többiek hozzászólásában előkerülő jelenség tehát nem volt ismeretlen a reformról döntő törvényhozás előtt sem. Ennek mértékéről azonban aligha lehetett pontosabb képük. Az 1911 októberében fennálló helyzet lényege úgy foglalható össze, hogy a vagyoni képesítésnek megfelelő főnemesek döntő többségének földadója viszonylag kevés haladta meg az elvárt minimumot. Ezen a szinten – Margitay Gyula képviselő szavai szerint – „még sorscsapás sem kell hozzá, csak 2 gyermek, hogy A. gróf utódai már ne lehessenek felsőházi tagok”.²³ A vagyonilag képesített főnemesek egy részénél viszont nem(csak) a földadó csekély mennyisége jelentette a korlátozó tényezőt, hanem a fiúgyermek alacsony száma vagy alkalmasint

20 A nagykorúsági kritériumot is figyelembe véve ebből 39 személy akár azonnal is meghívást nyerhetett volna a főrendiházba. Esetükben a szülők vagyoni helyzete lehetővé teszi a birtokok olyan megosztását, amely az apa pozíciójának veszélyeztetése nélkül a gyermek számára is biztosítja a vagyoni képesítés megszerzését. Ehhez képest ténylegesen csak 13 apa-fiú páros található ekkor a főrendiház örökös jogú tagjai között. Valószínűleg igaza lehetett a tanulmányom elején idézett Keglevich Istvánnak abban, hogy általában véve nem volt szokás a fiatal emberek számára a cenzushoz szükséges, egyébként igen tekintélyes jövedelmet biztosító földbirtok átengedése. A törvényben meghatározott feltételnek megfelelő földadó mértékéről bővebben lásd: Ballabás: „De kértem ...”

21 Főrendiházi Napló 1 (1884–1887) 202. Jósika Lajosnak valóban hat élő gyermeke s ezen belül három fiúgyermeke volt. Utóbbiakból Lajos és Gábor 1885-ben végleg kiesett a főrendiházból, és Sámuel is csak az 50 választott tag egyikeként tarthatta meg a helyét. 1911-ben egyébként, részint felesége vagyona révén, már megfelelt volna a vagyoni képesítésnek.

22 *Képviselőházi Napló* 4 (1884–1887) 270.

23 *Képviselőházi Napló* 4 (1884–1887) 251.

teljes hiánya. Ennek köszönhetően hiába találunk igen nagy adózókat is közöttük, ezek kedvező helyzete nem mutatkozik meg a jövőbeni tagok becsült létszámában. Esetükben talán a későbbi generációk profitálhattak (volna) ebből.

Az így felrajzolt kép természetesen nem egy végleges, megváltoztathatatlan állapotot rögzít. Egy-egy anyagilag előnyös házasság, nagyobb örökség, régóta várt fiúgyermek világra jötte kedvező irányban módosíthatta az egyén és utódainak jövőbeni kilátásait. De emellett az olyan negatív hatásokkal is számolni kell, mint a birtokok tendenciaszerű felaprózódása, alkalmasint teljes elvesztése vagy csupán önmagában a gyermekek számának szaporodása. Bár egyéni szinten ezek a változások akár jelentős mértékűek is lehettek, egymást kioltó hatásuk miatt az összképen aligha módosíthattak sokat. Margitay Gyula képviselő – folytatva az imént idézett gondolatmenetét – már 1885-ben azt vizi-onálta, hogy a főrendiház átszervezésére javaslatba hozott (majd hamarosan el is fogadott) szisztéma alapján előbb-utóbb ki fognak ürülni a ház padsorai. Hiszen az általa említett probléma „nemcsak A. gróffal, hanem az A. B. C. minden grófjával megtörténhetik s az idők folytán valószínűleg meg is fog történni. És akkor, ha ezek az A. B. C-k is elbuktak, kikből fog a felsőház állni? Hát bizony néhány főpap, néhány hitbizományi birtokos s a horvát-szlavon választottak kivételével, kormányi kinevezettekéből.”²⁴ A fenti adatok ezt a jövőképet látszanak alátámasztani. A folyamat látványos kifutására azonban, az első világháborút követő összeomlás miatt, végül is nem kerülhetett sor.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK

Főrendiházi Irományok 3 (1892–1896) 14.

Főrendiházi Irományok 6 (1892–1896) 116.

Főrendiházi Irományok 7 (1892–1896) 139.

Főrendiházi Irományok 10 (1892–1896) 1.

Főrendiházi Irományok 12 (1892–1896) 14.

Főrendiházi Irományok 2 (1896–1901) 23–24.

Főrendiházi Irományok 9 (1896–1901) 43–44.

Főrendiházi Irományok 20. (1896–1901) 14.

Főrendiházi Irományok 21 (1896–1901) 21–22.

Főrendiházi Irományok 14 (1906–1910) 159–160.

Főrendiházi Irományok 14 (1910–1918) 8.

Főrendiházi Irományok 18 (1910–1918) 343–344.

Főrendiházi Napló 1 (1884–1887) 202.

Képviselőházi Napló 4 (1884–1887) 234., 270., 251.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL), P 623

Széchenyi család levéltára, 303. csomó 1943. 6.

MNL OL, K 3 Főrendiház, Elnöki iratok, 72–86. csomó

²⁴ *Képviselőházi Napló* 4 (1884–1887) 251.

- MNL OL, K 4 Főrendiház, Általános iratok, 84. kötet
MNL OL, K 26 A Miniszterelnökség levéltára, központilag iktatott és irattározott iratok, 1885/3271. 22.
MNL OL, K 579 Igazságügyminisztériumi Levéltár, Általános iratok 1867–1944 (1949), 5. csomó T 430. tétel 1064–1068.
Magyar törvénytár 1884–1886. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1897. 187.
Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban lévő földterületek miveltési ágak szerinti feltüntetésével. Szerk. bellusi Baross Károly. Bp., 1893. 220., 806., 832.
Magyarországi gazdaczímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavonorságok 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával. Szerk. zsitvabesenyői Rubinek Gyula. Bp., 1911.
Pesti Hirlap 1894. február 23. 2.
Pesti Hirlap 1894. május 5. 1.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- Ballabás Dániel: A birtokviszonyok hű tükre? – Az örökös jogú főrendiházi tagok létszámának alakulását befolyásoló tényezők az 1885. évi reformot követő időszakban. In: *Acta Universitatis De Carlo Eszterházy Nominata. Nova Series Tom. XLV. Sectio Historiae.* Red. Kiss László. Eger, 2018. 29–43.
Ballabás Dániel: *A főrendiházi reform és a magyar főnemesség földbirtokviszonyai. Doktori (PhD) értekezés.* Eger, 2018. 236–253.
Ballabás Dániel: „De kérdem ... vajjon oly könnyű-e akkora vagyont szerezni, a mely után – a földbirtokot értve – háromezer forint adót kell fizetni?” A főrendiházi censushoz szükséges földingatlan nagysága. Megjelenés alatt. 22. lábjegyzet
Sajtos László – Mitev Ariel: *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv.* Bp., 2007. 113.
Tóth-Barbalics Veronika: „Családi különállások” vagy „egyéni érzés és hajlandóság”? *Korall* 70 (2017) 131–159.
Vörös Károly: A főrendiház 1885. évi reformja. (Egy kutatás tervei és első eredményei) In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. 397–406.

BALOGH JUDIT

BÉLDI PÁL POLITIKAI KÜZDELMEI AZ APAFI KORI ELITBEN

Bánffy Dénes és Béldi Pál

A két főember rivalizálása 1670-re mindenki számára világos volt, Bánffy Dénes megöletése azonban nem elsősorban Béldin múlt. A Bánffy által írott levelekből és a kor főurainak a levelezéséből is látható, hogy Bánffy ekkorra szinte mindenkiel szembekerült a főúri elitben. Mivel ekkorra elsősorban Teleki és Bánffy maradtak kapcsolatban Béccsel, Bánffy a legtovább Telekivel maradt baráti viszonyban. Bánffy maga is úgy látta, hogy Teleki és ő azok, akiket az Magyar Királysághoz fűződő túlzottan erős kapcsolat fenntartásáért felelősnek tartottak Erdélyben, ám ő ezt küldetésnek tekintette, és szentül hitte, hogy a politikai irányváltás elengedhetetlen Erdély fennmaradásának szempontjait tekintve: „Az magyarországi dolgokban hogy nekünk sokat tulajdonítanak, nem kétlem, Uram, bizony, de nekünk csak el kell követnünk azt, az mivel Istennek, hazánknak, nemzetünknek s felebarátinknak adósok vagyunk, úgy áld meg Isten bennünket. Bizony ő nagyságok is nemcsak magok jóváért emeltettek Istentől arra az méltóságra.”¹ Teleki később, Bánffy Dénes halála után egyenesen azt állította róla egy levelében, hogy „Szegény Bánffi uram felől sokat beszélnek és mondják, ha ű szegény nem lött volna (mivel tudták nagy hatalmát urunk s asszonyunk előtt és hogy az ausztriai háznak fizetett szolgálja volna), régen elküldött volna a francziai király urunkhoz ő nagyságához ezen dolgok

felől; de az mulattatta el”.² Emellett Bánffy valójában egyik nagyhatalomban sem bízott, ahogy maga fogalmazta: „Uram, Isten büneinkért az két nagy és ravasz nemzetség közé vetett bennünket; az mit practicájokban eszünkben veszünk is, úgy kell tettetnünk, mintha igen együgyűek volnánk.”³ Apafi Mihállyal azonban megromlott a kapcsolata, csakúgy, mint számos főúrral, mivel hirtelen haragú és rendkívül agresszív emberként tekintettek rá. Egy neki írott levélből idézett Bánffy Telekinek írt levelében, amelyben arra figyelmeztették, hogy „ő nagyságának (ti Apafinak) oly nehéz szovai voltak Kegyelmed ellen, kit ember gondolni sem tudna, noha ha Isten Kegyelmedet behozza, elhittem, azok mind másképpen lesznek; egyéb iránt az szó bizony mérges volt”.⁴ 1670 decemberében újra azt írta Telekinek, hogy „bizony udvartúl nem alacsony ember írja oly

1 TML. V. 384.

2 TML. VII. 21.

3 TML. V. 132.

4 TML. V. 369.

terminusokkal való szavait urunknak, ki elmémben méltán gondolkodást indít.”⁵ Bethlen Miklós már a peregrinációja idején sem szimpatizált vele, és ő sem volt különösebben szívélyes a fiatal erdélyi nemessel: „Asztalom Bánffy Dienesnél volt, de másként kevés atyafiságát tapasztaltam.”⁶ Bethlen Miklós a visszaemlékezésében egyértelműen Teleki Mihály felelősségét emelte ki, de sejthetően erősen projektált, legalábbis Bánffy Dénes levelezése azt mutatja, hogy már 1670-re több ellenséget gyűjtött, és az országgyűléseken is folytonos konfliktusokba keveredett. Júniusban Huszt uradalma ügyében került szembe sokakkal.⁷ Huszt megszerzése miatt Bornemissza Annával is összekülönbözött. Egy októberben írt levelében még arra is utalt, hogy az ekkoriban meghalt Basa Tamás halálát rajta kérték számon.⁸ 1670 és 1671 folyamán a Béldivel való konfliktusa is tovább mélyült, Béldit hűtlenséggel vádolta meg. Telekinek azt írta, hogy „most is amaz bőriben nem férő Béldi Pál oly ratio nélkül garázdálkodott szolgálammal Nádason, hogyha megérti Kegyelmed, elcsudálja”.⁹ 1671 januárjára Kajántó birtoka fölött is összekülönböztek.¹⁰ Ez a konfliktus a két katonai vezető között még az év folyamán kisebb belháborúval fenyegetett, legalábbis Bánffy soraiból ez olvasható ki: „Bezzeg, Uram, Béldi uram székely módra kezde velünk bánni. Némely nap maga szolgálait hatalmasúl Kajántóra küldvén, mindnyájunk jószágát kezdte foglaltatni, sem tisztt, sem donatio semmi velek nem lévén (noha már én is benne voltam azon jószágban) s más nemesemberek tízen bírnak benne. Elszaladtak szolgálai, mert megtanítom vala az ország törvénye szerint, kirúl coram plura.”¹¹ Az év folyamán a két ember viszálya folyamatosra vált. Már februárban újra és újra azt írta Bánffy Telekinek, hogy „Béldi uram dolgátúl nem félhetek törvény szerint, oly karban van eziránt való dolgom. Erővel garázdálkodik ő kegyelme; ám lássa, vagyon Isten menyben, bizony megfizet ő kegyelmének is.”¹² Májusra tovább súlyosbodott a kettejük közti helyzet. Bánffy egyenesen úgy fogalmazott Telekinek, hogy „az Béldi istentelen írását is látom, de ha én rólam írja, hamisan árulóúl hazud benne, mert az Isten

5 TML. V. 420.

6 Bethlen Miklós önéletírása. 570.

7 EOE. 15. 11.

8 TML. V. 384: „Baxa halálában nekem mi részem? Isten ítélje meg s fizessen meg is azoknak, kik engemet s magok lelkét is azzal bántják méltatlanúl.”

9 TML. V. 385.

10 TML. V. 426. „Béldi uram egy örökös falunkig, mely ős Bánfi jószág, Kajántónak hívják, sűtve akarja alá tenni. Producáltatott is urunk neve alatt avval az rossz Tamás deákkal; de azért bizony köröm szakad.” Kicsit később, de még 1671 januárjában: „Béldi uram dolgirúl egy kukkot Naláczi uram nekem nem írt, sőt egy Kajántó nevű falurúl (mely örökös Bánfi jószág, mert amaz rossz Thamás deák birta) producáltatott ő nagysága Béldi uram instantiájára, ő kegyelme akarván belekapni. Írtam urunknak magának is felőle, de Uram, csak egy szót arról ő nagysága választ nem teszen... Egyébaránt Béldi uram bár bírja Kajántót, bizony nem Torma Istvánra akadt. Nem tűrhetem, eziránt való panaszomat is Kegyelmed előtt ki ne öntsem.” TML. V. 432.

11 TML. V. 453.

12 TML. V. 463.

úgy segéljen, soha hírért sem hallottam ezen dolognak (nem is hihetem, sem gondolhatom, másról írja), de már lehetetlen tovább állanom, arra sem várom, hogy szemben legyek vele; írok felőle neki úgy, az mint érdemli. Egyébiránt vitézségéről soha nem kétekedtem, de bezzeg ha reám szabja, Isten úgy áldjon meg, soha oly helyen az uram házában kívül nem találom, az hol által nem megyünk egymáson. Török nevével írni keresztyénnek, sütest érdemel, Uram, az olyan ember. Én soha uramat el nem árultam, hazámnak, urainak ő nála igazabban s többet szolgáltam, Isten s sok jámbor tudja. Oly búsult elmével vagyok, bizony megírni sem lehet.”¹³ Bánffy már ekkor azzal vádolta meg Béldit, hogy lázadást akart szítani, és attól félt, hogy Apafi hagyta magát Béldi által befolyásolni. Jó érzéssel vette észre, hogy Teleki erős hatással bírt a fejedelemszponyra, noha ekkor ez a hatás még nem is volt olyan jelentős, mint amilyené a későbbiek folyamán vált. Azt is érzékelte, ami szintén csak később bontakozott ki, hogy Bornemissza Anna és Teleki könnyen döntéseket hozhatott Apafi helyett vagy az ő nevében. Ezért fogalmazhatta mindezt: „Béldi uram nemcsak itt piszkálja az ő nagysága dispositioját és csinálja az ellen való dolgokat. Ózdi uram jüvén ide, azt beszélte, az vén Sárosit Háromszékre küldte az emberek elméjek vesztegetésekre, fel ne üljenek; sőt nekik is azt izente, ha velek egyet nem értenek, soha semmi dolgokban, nyavalyájokban nem segítik natioúl stb. Rettenetes dolog ez, ha urunk így szenved el. Nem hiszem, Csíkot annál inkább meg nem vesztegették, kinek próbaköve leszen az, ha kijűnek-e most az ő nagysága parancsolatjára, nem-e? Talám, Uram, mivel ezek nagy dolgok, vagy Naláczi uram, vagy asszonyunk által ezeket tempestive nem ártana értésére adni urunknak, had értse ő nagysága és alkalmaztathassa magát Béldi uramhoz inkább. Asszonyunk ha vigyáz, disponálhatja az urunk ő nagysága elméjét. Él az Isten, pártütésre viszik azt az bolond populét, ha nem praeveniálják.”¹⁴ A két férfi közti konfliktus mókás közjáték volt a fiatal és a helyi viszonyokban nem jártos Wesselényi Pál kérése, aki Bánffy Dénest kérte fel arra, hogy megkérje a számára Béldi Páltól a lánya kezét. Erre vonatkozóan Wesselényi Telekitől is tanácsot kért,¹⁵ míg végül Bánffy olyan választ adott június 26-án, hogy „im tegnap Vesselényi Pál uram nekem mit írt, Kegyelmednek elküldtem. Én megírtam, bizony nem mehetek most Radnótra; egyébiránt sem barátom nekem Béldi, nem segíthetem dolgát előtte.”¹⁶ Június végére nemcsak egyértelművé vált Béldi és Bánffy szembenállása, de Bánffy a leveleivel megpróbálta

13 TML. V. 542. Még ugyanebben a hónapban ugyanerről a Béldi által írt szövegről azt írta Telekinek, hogy „Az Béldi uram írásának file farka kinn v a n ; Kegyelmeddel való szemben léteimig patiens leszek mindazáltal. Ő kegyelme levele (minthogy böcsületet nem érdemlett) bizony más helyre v i t e t h e t e t t ; egyébiránt nem volt conservatióra méltó.” 543. p.

14 TML. V. 554.

15 TML. V. 549–550.

16 TML. V. 554. Júliusban ugyanezt írta: „Vesselényi uram levelére és dolgára én választ nem tehetek, mert én az Béldi uram válaszát nem látom, ide nem küldte, én pedig bizony, Uram, ilyen deciaratus nem barátom házához nehezen megyek el”. 567.

Telekit úgy feltüntetni, mint aki hozzá hasonló mértékben állt szemben Béldivel, holott ez akkor még nem volt igaz: „Béldi uram minket (noha bizony ok nélkül kezdte ő kegyelme) csak úgy szeret, mint az kecske az kést; nem is lehet senki ő kegyelmének barátja, hanem ha fejős tehene leszen, noha ő kegyelme is ebnél jobb ember.”¹⁷ 1671 januárjára már Kapi Györggyel is szembekerült Bánffy.¹⁸ Bethlen Jánossal kezdettől nem képviseltek egy politikai nézőpontot. Bethlen János talán szándékosan is próbálta Bánffy Dénest, politikai ellenfelét Apafival szembefordítani, legalábbis ez derül ki Bánffynak egy másik leveléből: „Bethlen Miklós uram, én nem tudom soha, micsoda oktúl viseltetvén, mert semmi ratioját nem láthattam, az mi gyűlésünkre el jött vala, szollott sokat velem, nevezetesen sok szovai után ezeket beszéllé: Maga apja udvarnál volt olykor, mikor én is az németek felől való hírekről írtam volt ő nagyságának, és hogy az várakat muniálná ő nagysága etc. Urunk levelemet sem olvasta el, más olvasván csak meg, ha az atyja nem lőtt volna, igen alkalmatlan választ vöttem volna ő nagyságától, holott az ideki való közönséges dolgokhoz is ő nagysága az én személyemre való nehézségből fog ily idegen lenni. Sok egyéb circumstantiák-ból is akarta, láttam, ő kegyelme insinuíni azt, ő nagyságának mely rettenetes nehézsége ellenem; sőt ugyan in confidentia intimálta, hogy magamra vigyázzak etc.”¹⁹ Látható tehát, hogy a szálakat nem Béldi szötte, sokkal inkább Bethlen János, aki igyekezett Apafit befolyásolni, míg fia, Miklós ügyesen hintette el Bánffy előtt a fejedelem ellene fordulásának híreit. Béldinek már csak azért sem lehetett döntő szerepe a Bánffy Dénes elfogatásában, noha a haszonélvezője, ezért támogatója lett az akciónak, mert jelentős vagyona és katonai hatalma mellett sem sikerült kivívnia Apafi bizalmát, és ezt maga is így látta 1671 májusában Telekinek írt levelében: „Úgy látom, nemcsak derék dologban, de kisebbben is az én censurám nem fontos. Számos esztendőket töltvén méltóságos fejedelmek udvarában el az végre sok szenvedésemmel, hogy vénségemre ne nőnék le, mint az ökör farka, de másképpen tapasztaltatja velem ez mostani alkalmatosság.”²⁰ A két Bethlen, a kancellár János és fia ellenben ügyesen politizáltak, legalábbis ezekben az években úgy látszott, hogy eredményesen tevékenykedtek. Bánffy egyre erősebben érezte a két Bethlen tevékenységének a hatásait: „Bethlen Miklós dolga elég nagy latorság. Bár ne tanulna

17 TML. V. 555.

18 TML. V. 434. „Kapinak van nagy tökéletlensége újonnan is.”

19 TML. V. 444–445. Ugyanabban a levélben később még azt írta Bánffy Telekinek, hogy „egy szóval, Uram, minden szovai (melyek sokak voltak) arra céloztak, hogy urunk én reám halálosan haragszik. Bizony sokat gondolkoztam, mert lehetetlenséget az dologban nem tarthatok, noha ratióját nem tudván (azonban sem Kegyelmedtől sem Nalácz uramtól ezekről, hogy ilyen nagy mértékben lehessen ez az dolog, semmit nem értvén), örömet sem hinném. Kegyelmedet, Uram, azért Istenért kérem s igaz keresztyéniségére s hozzám való atyafiságos kötelességére kényszerítem, addig is, míg Isten Kegyelmedet kihozza, tudósítson realiter, úgy kell-e az dolgot hinni egészen? félig kell-e, avagy hogy miben van az dolog?”

20 TML. V. 454.

mindenben az apjától. Én az jóakaró uramnak sem magának sem apjának soha annyit nem vétettem volt. Megfizet Isten ő kegyelmének is.”²¹

Az 1671-es levelezés azt mutatja, hogy kialakult egy Naláczy-Teleki-Bánffy csoport, akik minden levelet átküldtek egymásnak, azokat is, amiket Bethlen János írt az udvarban másoknak, viszont Naláczy remek „kém” volt az udvarnál,²² és ügyesen megszerezte a Bethlenek leveleit. Velük szemben szerveződött Bethlen János, Miklós²³ és Béldi Pál köre, körülöttük Kapy György²⁴ és Bánffy Zsigmond, valamint a Bethlen János által tisztelt Haller János. Teleki nem elsősorban Bélditől tartott, hanem Bethlen Jánostól, ezért éppen 1671-ben jelent meg először az Apafihoz írott leveleiben a Bethlen János elleni finom áskálódás.²⁵ A személyes ellenérzéseit jól szemlélteti Teleki egy Balogh Mátéhoz írt levelének részlete: „mind olyan az Bethlen János uram dolga, semmi sem lehet sem jó, sem igaz, ha ő kegyelme nem mondja. Az micsoda tanácsot ő kegyelme azon levélben Kegyelmed által ő nagyságának tanácsul ad, én is, mások nálamnál nagyobb hivei is adták ő nagyságának tanácsul, de ő kegyelme még nevette, kirúl vannak nálam ő kegyelme concipiálta szép stylusú írások.”²⁶ Jól látható ebből egyrészt Bethlen János autoriter személyisége és az az igénye, hogy Apafi legfőbb és egyetlen tanácsadója legyen, de Teleki féltékenysége is, illetve egyre növekvő ellenszenve a kancellárral szemben. Bethlen János minden bizonnyal képes volt némi iróniával kezelni mindazokat, akiknek a véleményét nem tartotta elég értelmesnek vagy elég jónak, legalábbis erre enged következtetni Teleki levelének további részlete: „Hidgye el Kegyelmed, nem sajnálom semmiben is (noha én ugyan az ő kegyelme írásán kívül is megtanultam, mint kelljen szolgál-

21 TML. V. 462.

22 1671. június 28-án Naláczy egyértelműen azt írta erről Telekinek, hogy „én, édes Komám Uram, postamester urammal együtt az Bánfi uram s Kegyelmed dolgaira vigyázunk”. TML. V. 560.

23 TML. V. 475. „Bethlen Miklós levelének hogy fogamatja nem volt, ígértem; adná Isten, de tudja Kegyelmed, az ő apja az Argillus palástját viseli; mindazáltal Isten az igazakat segíti.”

24 TML. V. 470–471.

25 TML. V. 489–490.: „kegyelmes Uram Nagyságodat alázatosan követem, hogy így kell írnom, tudom én Bethlen János uram tanítása kívül is, Nagyságodat s hazámat miképpen kell szolgálnom, a mint hogy a mire Isten reá segít, tehetségem szerint azon leszek, mentől jobban vigyáztassak, úgy elhiszem, utánam levő tiszték is, a mint legjobb, alkalmaztatják magokat, kiváltképpen az vigvázásban. De bizony jobb lött volna, hogy Bethlen János uram azokat az vármegye zsoldossit, kik Husznál szoktanak volt vigyázni, ne voxolja vala el onnét az ország gyűlésekor, mert úgy lehetett volna jobban az vigyázás. Egyébaránt is kegyelmes Uram az vigyázásban nincsen vétek, de bizony kiváltképpen Kővárban sok az fogyatkozás, kivált élés benne semmi sincsen. Én ugyan Istennek hála, Istenemben bízván, mostanában nem félhetek ugyan, de az Bethlen János uram írása szerént ha valami non putarem talál lenni, az élés nem létele miatt félhetni alkalmatlanságoktól, melyet én meg nem orvosolhatok, ha Nagyságtok meg nem orvosol. Nagy vigasztalásomra van, kegyelmes Uram, hogy Bethlen János uram is tud félni, mert nem régen is holmi én írtam híreimre nézve azt mondja vala ő kegyelme, igen megijedtem.”

26 TML. V. 491.

nom uramat s hazámat) az Bethlen János uram írását és nem nehezteltem azt, hogy mikor én efféléket írtam, mondottam, ő kegyelme csúfolással beszéllett felőlem, most emezamaz híreket kapván, akkor succurrál ily rendesen; mert ha eddig ő kegyelme így beszéllett volna, jobban lőtt volna az dolog.”²⁷ 1671 nyarán Bánffy Dénes minden ellenérzése dacára Teleki még bizonytalan volt a Béldihez fűződő viszonyát illetően, ráadásul Naláczy is inkább békíteni próbálta a két embert: „Továbbra az mi Kegyelmed Béldi urammal való dolgát illeti, én bizony még Béldi urammal arrúl nem discouráltam, de úgy hiszem, csak Kegyelmed is afféle temondád szónak békét hagyjon, öszvegyalulódik Kegyelmetek még, az minthogy postamester uramnak már rész szerint nem kicsiny szíve fájdalomával tett panaszt.”²⁸ Naláczy azt a hírt sem tartotta valószínűnek, amelyben Bánffy Béldit hűtlenséggel és lázadás szításával vádolta: „Ha az úgy lenne, hogy Béldi uram az csikiak elméjét megvesztegette, megválík az felüléskor, arra kell vigyáznunk... Béldi uram pedig itt még eddig semmit sem indított, nem is a végre jött.”²⁹ Bánffy vádjai Béldi fülébe is eljutottak, aki láthatóan nagyon fontosnak tartotta, hogy Telekivel megbékéljen, és elhárítsa magáról a vádakát. Az erről folytatott beszélgetést Telekinek a fejedelmi udvarban lévő másik embertől, Székely László postamestertől³⁰ tudjuk, aki ekkorra, Naláczy Istvánhoz hasonlóan, Teleki Mihály embereként volt számontartva. Nem véletlen, hogy Béldi éppen neki mondta el mindazt, amit Telekinek címzett valójában: „Béldi uram ú kegyelme ma reggel jüvén fel, mindjárt szóban erede velem, kérdezvén az maga állapotjárúl, hogy talán urunknak nagy nehézsége van ú kegyelmére, hogy az mustrára el nem ment? de arra mondám, hogy azért ú nagysága nem neheztel, mivel esett innét az fogyatkozásaz levél el nem vitelben; ... Annak utánna fordítá szavait Kegyelmedre, mondván azt, hogy soha sem hitte volna

ezt Kegyelmedhez, mivel ú kegyelme igaz sincerus barátjának tartotta Kegyelmedet, senkit sem Erdélyben inkább, mint sem Kegyelmedet. Én arra mondám, hogy bizony nincs Kegyelmednek vétke, mivel az tanácsurak akaratja ellen vetették Kegyelmedre az oda való inspectiot az hadakra, mivel hogy Kegyelmednek júnek legbüvebben Kúvár felől hírei, inkább is tudja disponálni őket. Arra mondá Béldi uram, hogy nem nehezteli az dispositiot, mivel más fejedelmek ideiben is meg volt az, hogy másra elbirták az hadakat, de ugyan az generalis böcsületi helyben volt. Én mondám, hogy Kegyelmedre is csak olyan formán birták, mint Kornis uramra tavaly; de arra azt mondá, hogy semmit egyebet nem neheztel, mint az mocskos szókat, mivel úgy hallotta, hogy Kegyelmetek ott azt mondta volna, ú kegyelme scissiot akarna csinálni s az székelységet is el akarná szakasztani, melyrúl nagy esküvéssel menté magát. De

27 TML. V. 491.

28 TML. V. 560.

29 TML. V. 560.

30 Székely Lászlónak juttatott adományokról lásd Nagy Dóra: Bornemissza Anna fogarasi záloglevelei. In: TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK: A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA 23 pp. 140–155., 16 p. (2015) 148.

úgy látom, hogy öszvecsináljuk még egyszer Kegyelmeteket.”³¹ Látható, hogy Béldi és Teleki között azért volt némi, ekkor még nem jelentős konfliktus, mert Teleki Kővár kapitányaként olyan katonai vezetői feladatokat kapott, amiket Béldi az országos generális feladatának tekintett, de az is egyértelmű, hogy ekkor Naláczy mellett Székely is azon az állásponton volt, hogy a két embert ki lehet békíteni. Minden bizonnyal így gondolkodott erről maga Béldi is, ezért üzent Székelyen keresztül Telekinek. Ugyanebben a Székely László által írt levélben írt a postamester arról is, hogy Teleki ne legyen mindenkivel bizalmas, és ne áruljon el mindenkinek titkokat, mert „nem mindenütt akad Kegyelmednek ilyen barátjára, mint Naláczy uram s én”.³²

1671. szeptember 20-án Naláczy István azt írta Telekinek, hogy „igen megindult volt az fejedelem Bánfi uram ellen az fejedelemasszony előtt úgy annyira, hogy asszonyunkat ki is tudta volt estve az házbúl. Sok szó volt s nem egyébert, hanem Toldalagi János uram találta mondani, hogy Gyerőfitől reversalist vett, hogy az somlyai jóságot kezében bocsátja. Erről immár sokat irhatnék, de talám ezt sem kell vala mostani alkalmatossággal írnom. Az fejedelemben egy kis bor volt. Másnap én magyaráztam az Bánfi uram igazságát ő nagysága előtt. De az lelked üdvösségére kérlek, Koma, csak árnyékát se illesd ennek Bánfi uram előtt, soha semmit nem írok Kegyelmednek, meg sem szolgálom.”³³ Naláczy soraiból kiderül, hogy Apafi Mihály nemcsak ittasan, de józanul is megharagudott Bánffy Dénesre. Mindezek ellenére Teleki Mihály még 1671 végén sem fordult Bánffy Dénes ellen, sőt vele együtt ment az udvarba is az ügyeket intézni.³⁴ 1672 januárjában még arról számolt be Bánffy, hogy Apafi kibékült vele egy látogatása alkalmával, de a sorain érezhető, hogy ennek ellenére tele volt aggodalommal: „Urunk tegnap itt nagy vigan lakék. Engem hittel öcscsének fogadott. Félttem magamat.”³⁵ Ez a rítus ugyanakkor, úgy tűnik, gyakori volt a vigalmak alkalmával Apafinál, ugyanis később Székely László tudósította arról Telekit Fogarásból, hogy „Béldi uramot urunk ú nagysága tegnapelőtt hütös bátyjának fogadá; most is itt van ú kegyelme”.³⁶

1672 júniusában Bethlen János és Béldi Pál már többször mozgott együtt, főképpen az udvarban, illetve a fejedelem közelében.³⁷ Ezzel szemben Teleki még 1672 júniusában is azt az utasítást adta az emberének, hogy „mindenek felett Kegyelmeteknek azon kell lenni, az urat Bánfi Dienes uramot reconciliálják jobban-jobban (noha én bizonynyal írom, az mint megmondottam is sokszor Kegyelmeteknek, úgy vöttem eszemben, az magyar nemzet igaz, Istene dicső-

31 TML. V. 561–562.

32 TML. V. 563.

33 TML. V. 614.

34 TML. V. 628–629.

35 TML. VI. 10–11.

36 TML. VI. 77.

37 TML. VI. 216.

ségének szíves jót kívánója, ebben senkinek kétsége sem lehet)".³⁸ Ugyanekkor Bánffy arra kérte, hogy hadd lehessen a gyermeke keresztszüleinek egyike.³⁹ A szívélyes levélváltás hangulatát árnyalta Bánffy egyre borúsabb hangulata és egyre több aggodalma, aminek következtében utalt rá, hogy fél attól, hogy megmaradnak a levelei: „ez rossz világban nem is bátorkodom írásban azokat tenni, mivel azok özsvészőtt-font rossz dolgok, látom. Az ember meghal s az rossz írások megmaradnak. Én még Kegyelmednek sem jóvalom, hogy annyi sok rossz leveleket tart meg, de ez másszorra való. Egyébiránt higgye, én Kegyelmednek igaz atyjafia vagyok s nem idegenségből van, hogy mindeket most meg nem írhatok. Nekem csak az tetszik, ha Kegyelmed udvarhoz megyen is, legyen csendes és patiens, mert higgye, van titkos apprehensioja némelyeknek Kegyelmed ellen.”⁴⁰ Gyerőffy Györgyről azt írta, hogy „hazudott ebül, mint az kutya... Isten verte volna meg az rossz embert; igazán én rajtam tölt az be: vess enni az ebnek s megmar felül reá. Soha nem birta volna ő azt az jószágot, ha én nem segítetttem volna; hiszem azért az Istent, bizony megveri Gyerőfit nemsokára onnan is s úgyis, az honnan nem gondolná stb.”⁴¹ Júliusban a magyarországiakkal szemben akadtak panaszai: „Barkóczi is küldött levelet nekem, látom, ő is eléggé hazud.”⁴² Bánffy tehát 1672 közepétől egyre jobban gyanakodott a körülötte lévőkre és az udvarban tartózkodókra is. Egy júliusi levelében erős kiábrándultság érezhető: „már nem messze levén az ország gyűlése, ők lássák, kövessék azt el, az mi nekik tetszik.”⁴³ Azt sugallják e sorok, mintha Bánffy csalódott volna az őt körülvevő ország főuraiban, de egyszersmind a magyarországiakban is, akikkel pedig éppen ő szorgalmazta a leginkább a közeledést. Ugyanekkor ezt írta még, ami szintén sokat sejtet, a jövője ismeretében szinte profetikusan hangzó szavak ezek: „Én félek, az ország most vagy semmire, vagy kevésre megyen és rút dolog ne következék... Addig élek csak, míg Isten rendelte. Engem az pogány hazámhoz s ő nagyságához való hűségemért gyűlöl s az az nehéz, egyikhez sem bízhatom. Isten az én bizodalمام!”⁴⁴ Ekkorra már annyira bizalmatlan volt, hogy nyomatékosan kérte Telekit, hogy a levelét küldje vissza. A diplomácia első vonalából is visszaszorult ekkorra, Telekitől érdeklődött az érkezett hírek felől.⁴⁵ A leveleket ekkor Bethlen János kapta meg, míg a másolatait Teleki, azzal, hogy továbbítsa Bánffynak. Látható, hogy ekkor Bethlen köre állt „győzelemre” a hatalomra való befolyás tekintetében, és mivel ekkorra ő már bevonta ebbe a körbe Béldi Pált, ezért ő is azok közé számíthatta magát, akik a fejedelem legbenső tanács-

38 TML. VI. 221.

39 TML. VI. 223.

40 TML. VI. 224.

41 TML. VI. 228.

42 TML. VI. 231.

43 TML. VI. 238.

44 Uo.

45 TML. VI. 239.

adói voltak. Egyértelmű és kizárólagos Bánffy-Béldi ellentétről azonban nem beszélhetünk, hiszen, mint látható, Bánffy sokakkal került szembe. Naláczy Istvánnak egy Telekihez írt leveléből az derül ki, hogy Naláczy is bizalmatlanná vált Bánffyval szemben: „az magyarországi atyafiak előtt elhiszem ő kegyelme másképen beszél, ide másképen ír. Ő nagyságának is írt ezen dolog felől egy nehányszor, még pedig a mint kilátszik a fejedelemnek írt leveléből, kételkedik hozzám, hogy ő nagyságának az dolgokat valóságosan meg nem mondom, a mit ír ő kegyelme azokról a dolgokról.”⁴⁶

Bánffy mindazonáltal igyekezett magát és Telekit egy táborban tudni, és az ellentáborok között megjelölte a „székely urak”⁴⁷-at.⁴⁸ Nem részletezte, hogy kikre gondolt, holott Béldi Pál, Nemes János, Daczó János vagy Mikes Kelemen nem voltak ekkor egy platformon. 1672 októbere folyamán kiderült, hogy a legfőbb ellenfelüknek Béldit tekintette, de Daczó Jánost is ehhez a táborhoz sorolta, jöllehet mind Daczó, mind Nemes János inkább középre pozícionálta magát.⁴⁹ Bánffy a székelyföldi elit tagjai közül Mikes Kelemennel rokonszenvezett, akiről azt írta, hogy „ma Mikes Kelemennel sokat beszéltem s tüle is tanul-tam ki fundamentumosban az Pál uram oda be való istentelen conventiculumát és forralásit”.⁵⁰ Az 1672 végére egyértelművé vált, hogy Bethlen Jánosnak az volt a célja, hogy mintegy öt évvel a nagyhatalmú Petki István halálát követően, végre leszámoljon a székelyföldi katolikus főurak uralmával a Székelyföldön, és Béldi vegye át a székelység feletti irányítást.⁵¹ Az országgyűlési iratok szerint, noha Béldi nem volt a hangoskodó székelyek között, Bánffy mégis őt vádolta meg lázítással, és ez nyílt színi kiabáláshoz vezetett a két tanácsúr között, amit a többiek igyekeztek csitítani.⁵²

1673-ra Bánffy annyira elszigetelődött, hogy a saját kapitányi pozícióját igyekezett bázisul használni a további terveihez, közben pedig folyamatosan próbálta kiterjeszteni a saját sérelmeit Telekire, Apafira és végső soron az egész fejedelemségre: „Elég az, Uram, ha az Isten meg nem gátolja vala az gonosz embereket, elvesztik vala Kegyelmedet egy kalán vízben.

Bizony én úgy látom, ezek, ha az portán valami nehézség indulna (kit Isten távoztasson), nemcsak Kegyelmedet, hanem mind az fejedelmet s mindnyájun-

46 TML. VI. 249.

47 A konfliktus a bujdosók megsegítésével kapcsolatosan robbant ki, az 1672. október 12-én kezdődött országgyűlésen, ahol Bánffy hangos vitába keveredett. EOE. 15.42.

48 TML. VI. 358.

49 TML. VI. 366. „Az egész székelységet Béldi Kegyelmed ellen megcsinálván..., Daczó magának kívánja az hóhérságát Kegyelmed felmarczongásának... Itt, Uram, négy barátjánál, vagy ötnél többet Kegyelmednek nem láttam; kik halálra üldözik, az kik nem szólnak is”.

50 TML. VI. 369.

51 TML. VI. 373–374.: „Bet(hlen) Já(nos) uramék vocsolák, hogy gyűljenek az székelység Béldi uramhoz.”

52 EOE. 15. 43.

kat elvesztenének, ha lehetne”.⁵³ Kicsit később: „Ki ördög az vétkes, hogy annyi hazug hírt formálnak?”⁵⁴ 1673 márciusában Bánffy soraiból úgy tűnik, hogy az udvarhelyszéki főkapitányság kérdése is konfliktust okozott közte és Bethlen János között. Bethlen, aki a széki főkapitányságot már 1667-ben átadta a fiának, attól tartott, hogy Bánffy a saját fiának igyekezett megszerezni azt: „Ma Bethlen János urammal Bánfi Sigmond és Rédei uramék tetszésekből eleget beszéltem az maga és magunk közt való dolgokról elsőbe is igen cathogorice, megmuto-gatván azt ő kegyelmének, hogy mind urunk és mindnyájunk ellen sokat vétett ő kegyelme az fejevári magaviseletivel. Egyébiránt ő kegyelme is, mint Béldi uram, tele volt felőlünk való hamis informatiokkal s kivált az udvarhelyszéki kapitán-ságot Gyurkónak kértem meg, éppen elhitték volt, de talám már vissza hiszi. Én igazat mondtam és világost is ő kegyelmének. Az magyarországi dolgot is aperi-áltam, kiben akadályokat is observált (méltán is), de úgy tetszik, jól esett és kész, ha adhibeálják, ebben cooperálni, az mint hogy nem kell kihagyni. Egyébiránt megeskettettem erősen.”⁵⁵ A két főember konfliktusa olyan jelentőssé nőtt, hogy a tanácsurak semlegesebb csoportja igyekezett kibékíteni őket. Bánffy 1673 folyamán egyre önjáróbb lett a váradi törökökkel kapcsolatos akcióit tekintve, és a bujdosókkal is szembekerült.⁵⁶ 1674 augusztusában egyértelmű véleménye volt, hogy Béldi volt őellene, a rivalizálás azonban jól látható a szavaiból: „Béldi uram panaszára nem felelhetek, nem értvén, miben álljon ő kegyelme panasza. Bizony, Uram, az egyesség jó és szükséges volna, de az ördög országa erős, nehe-zen, sőt el sem bomlik; így az egyenletlenség sem fogy el soha. Másképpen is csak az lehet ő kegyelmével egyes, az ki ő kegyelmének subditusa; én pedig ha lehet bizony ő kegyelme számara nem leszek. Tudja azt Isten, én ő kegyelmének igaz atyjafia voltam, míg vötte.”⁵⁷ 1674. augusztus 24-én Bánffy olyan nagynak érezte a Váradról várható török veszedelmet, hogy meglehetősen túlterjeszke-dett a saját jogkörein és teljes katonai tervet dolgozott ki.⁵⁸ Valójában Bánffy összes levele bátrabb, mint a kortársaié, és kevesebb kötelező udvarias fordu-latot tartalmaz. Nagyon szilárd akarattal bírt, amit a levelei is rendre megjele-nítettek. Októberben, amikor már az udvarban is egyértelmű volt, hogy túlzott önállóságával szembefordultak, ő még mindig Wesselényi Pál ellen igyekezett hergelni Telekit: „az átkozott vérre kapott rossz tacsó Veselényi”-ként emle-gette.⁵⁹ Végül úgy tűnik, hogy Bethlen Jánosnak és Béldi Pálnak együtt sikerült

53 TML: VI. 378.

54 TML: VI. 432.

55 TML: VI. 436.

56 EOE. 15. 62. Wesselényi Pál a levelében panaszkodott Bánffyra: „Hallom, Hadadban Bánfi uram praesidiumot viszen s jószágomat is elfoglalják. Én ugyan bizony sem Urunknak, sem az nemes országnak, maga is tudja Kegyelmed, nem vétettem . . s okot reá nem adtam, hogy jószágomat elvegyék s még csak hogy praesidiummal is terheltessem.” TML: VI. 558.

57 TML: VI. 619–620.

58 TML: VI. 628.

59 TML: VI. 638.

kihasználni Bánffy elszigetelődését, mert november 16-án Apafi sürgősséggel magához rendelte Telekit, Kapi Györgyöt, Naláczit és Rhédey Ferencet amiatt, hogy „érkezék postán Toroczka István ő kegyelme Bánfi Dienes uramtól ű kegyelmétől, jelentvén, hogy tegnap estve megszállván ű kegyelme Bánffi uram Kopánjban, őt avagy hatszáz székely reá ütvén szállására ő kegyelmének, oly alkalmatlanságot tettek, hogy ha maga ű kegyelme Kolosvár felé nem szaladott volna, nem tudom magát is mi találhatta volna. Melynek mi eleit akarván vennünk és megorvoslanunk, Kegyelmeteknek igen serio parancsoljuk, hozzánk való igaz kötelessége szerint, semmit nem okozván, mindjára jötttest-jöjjön udvarunkban, hogy Kegyelmetekkel tanácskozáván, azt cselekedhessük, az mi ezen alkalmatlan dolognak legjobb orvossága leszen.”⁶⁰ A helyzet polgárháborúval is fenyegethetett, és Bethlen János Béldivel az oldalán a székely haderőre támaszkodva igyekezett eldönteni a kérdést. Az adott pillanatban mögöttük álltak többen az erdélyi elitből, míg Bánffy túl sokakat sértett meg, ráadásul még sem Teleki, sem a hozzá legszorosabban kötődő Naláczy és Székely nem voltak abban a pozícióban, hogy a többség ellenében döntésre vihették volna a dolgot. 1674 őszén-télén határozottan úgy tűnt, hogy Bethlen János és köre megnyerte a csatát, és Bánffy személyében egy olyan embert iktattak ki, aki a belső béke állandó ellensége volt. Az eddigiekből látható, hogy Bánffy kiiktatása Telekinek nem állt érdekében, Béldi pedig nem lett volna képes egyedül megvalósítani.⁶¹ Az értelmi szerzők között első helyen a nagyon határozott bel- és külpolitikai koncepcióval rendelkező Bethlen János állhatott, aki ekkorra maga mellett tudhatta a generális Béldit és az udvarhelyszéki főkapitány fiát is. Apafi Mihály követő magatartását jól jelzi a levele utóirata: „Kegyelmeteknek kegyelmesen parancsoljuk, mihelt ez levelünköt veszi, mindjára jöjjön udvarunkban Kegyelmetek, mivel nem tudjuk mire vélni ez tumultust.”⁶² A főurak maguk is bizonytalanok lehettek, mert

60 TML. VI. 647.

61 Ehhez képest Cserei Mihálynak meggyőződése volt, hogy már ekkor Teleki ármánya állt a történetek mögött: „Teleki azért külsőképen azt tétetvén, hogy mindeniknek igaz barátja, serénységéhez képest hol egyiket hol a másikat, mind az udvarnál mind házoknál gyakorta meglátogatja, oly okosan mindazonáltal, hogy egyik is eszében nem venné a mit akarna.” Azalatt hol Bánffy Dénes előtt vádolja Béldit: „Ihol – úgy mond ~ uram, kegyelmed volna a fejedelem után elsőbb ember Erdélyben, ország generálisa, a fejedelem sógora, nagy familiából álló úri személy, mégis ez a Béldi Pál nem akar kegyelmednek cedálni; az egész székely natio egészen tőle hallgat, őt udvarolják, venerálják ; vigyázzon kegyelmed magára, mert a mint én hallogatom, egyáltalában azon igyekezik, hogy kegyelmedet elveszesse... Már a Teleki Mihály practicája mind a Bánffy Dénes szívében Béldi Pál ellen, mind ennek a másik ellen alkalmas gyűlölséget szerzett vala”. In: Miklósvárszéki Cserei Mihály históriája. Szemelvények. Kiadta Angyal Dávid. Bp. é. 6–8.

62 TML. VI. 647. november 14-én Apafi Mihály levele Kapi Györgyhöz, Teleki Mihályhoz, Rhédey Ferenchez és Naláczy Istvánhoz. Egy 17-i levélből: „Ez aránt akar-nánk Kegyelmetek egyező tetszéséből cselekedni.” Naláczy levelében ugyanerről: „Én az éjjel egy óra tájban ide érkezvén, ő nagysága mindjárt behivata. Elég búsult állapattal levén, az B(ánfi) uram esetin nem annyira, mint nem tudván a maga résziről a dolognak kimenetelit s kiváltképpen asszonyunk búsulását sajnálja.” =TML. VI. 649. Szilágyi Sándor szerint „Bánffy nem volt népszerű ember. Erőszakos és gögös ki suprematiáját

a határozott fejedelmi utasításra csak Naláczi sietett az udvarba, Kapy György sereget gyűjtött, míg Rhédey és Teleki kivárt. Ők tehát bizonyosan nem voltak a történet főszereplői. Szilágyi Sándor úgy vélekedett, ezzel szembehelyezkedve a Bethlen Miklós által megteremtett narratívával, hogy „a fő az volt, hogy mint a végek kapitánya a tanácstól függetlenné tette magát, sokkal függetlenebbé, mint a régi váradi kapitányok voltak, egészen más politikát követett az általa kormányzott területen, mint a fejedelem Erdély többi részein, a kővári és mármarosai végeken; hogy modora és taktikája a bujdosókkal szemben követett eljárásában eltért attól, amint a fejedelem bánt azokkal; azt pedig, hogy őt más útra lehessen terelni, senki sem hitte, mert erőszakosságáért félték tőle, s kiszámíthatlan embernek tartották.”⁶³ Szilágyi szerint az akció november közepére már előkészített volt: „Minden elő volt készítve, hogy ezen útjában megfognák, s ennek végrehajtására a székelyeket szemelték ki: Bethlen Miklós az udvarhelyi, Kornis Gáspár a maroszséki. Béli a háromszéki s Haller János a csiki székelyekkel jöjjenek ki, kik napokkal előbb, hogysem az országgyűlési bizottság szétküldte volna a fölkelési rendeletet, már elindították a hadakat. Bánffy nov. 15-én csakugyan megindult Kolosvárról”.⁶⁴ A történet ismert, az is, hogy a főurak közül többen támogatták Bánffy elmozdítását. Ugyanakkor a levelezés azt mutatja, hogy Apafit meglehetősen váratlanul érték a történetek,⁶⁵ és az is egyértelműnek látszik, hogy Teleki ekkor még csak sodródott az eseményekkel, és nem értett egyet Bánffy elítélésével. Elsősorban az eseményeket követő magatartására jó példa a Bélinek írott levele november 20-án: „Mint uramnak szolgálók Kegyelmednek. Már itt jól van az dolog, megérti Kegyelmed Budai Péter uramtól. Lelkem Uram sietek. Im urunk is íratott Kegyelmednek. Az házaimra, jószágimra viselj gondot, gyönyögm, mert ha kárt vallok, megverem az hasadat. Nagy Tamás apám is kéreti Kegyelmedet, kárt ne valljon. Kapi csak iszik. Jól, serényen cselekedjete, most az ideje. Isten Kegyelmeddel.” Kapi György szavai ugyanekkor: „Teleki már e reggel csak úgy morgott Kigyelmedre”.⁶⁶ Azt pedig, hogy a főurak itt az erősebbnek vélt Bethlen és Béli mellé álltak, jól érzékeltetik Kapi György szintén Bélinek írt sorai: „Én is, Uram, szolgálók Kigyelmednek, de nem úgy, mint Bánfi uramnak. Mi valóban csak vitézűl és emberűl viselénk igen magunkat, ex effectis megtapasztalja Kigyelmed és megláthatja.”⁶⁷

mindenkivel szeretne éreztetni. Alig volt a főurak közt. kit meg ne sértett volna s a legáltalmasabb ezek közt: Béli, halálos ellensége...Kíméletlen, erőszakos volt a nemesség iránt is; csak most történt, hogy két napon át éhen-szomjan terrorisálta a törvényszéket, míg keresztül erőszakolta, hogy Filei Mihályt halálra ítéltek.” = EOE. 15. 66.

63 EOE. 15. 67.

64 EOE. 15. 69.

65 Bizonyosan nem véletlen, hogy a Bánffy ellen szervezkedők valójában csak mintegy 10 nap múlva, november 26-án tudtak aláírni egy olyan kötelezvényt Apafival, amelyben megígéri, hogy nem áll Bánffy mellé. EOE. 15. 71, 444.

66 TML. VI. 655.

67 Uo.

A Bánffy elítéléséből természetesen mindannyian hasznot húztak, ám megállapítható, hogy Teleki nem volt az események fő aktora, de Béldi sem volt képes egyedül megszervezni a történeteket. Az elfogatásban Béldi már rendkívüli szorgalommal járt el Bethlen Miklóssal együtt, Teleki pedig fékezni próbálta az indulatokat és menteni Bánffyt.⁶⁸

Béldi Pál Bethlen János pártján: látszólagos győzelem

1674 decemberében úgy tűnhetett, hogy Bethlen János Bánffy Dénes kivégzésével megerősítette a saját és pártja pozícióit. Béldi rendkívül aktívan vett részt Bánffy elkobzott javainak az összeíratásában. Emiatt Szilágyi Béldit tekintette az egész Bánffy ügy főszervezőjének, amit azonban nem támasztanak alá a korábbi levelei.⁶⁹ Béldinek viszont éppen november 15-én kelt egy Bethlen Jánoshoz írt levele, amiben beszámolt Bethlennek a Bánffy-ellenes liga alakulásáról.⁷⁰ A levél azt mutatja, hogy Bethlen tisztában volt minden eltervezett lépéssel, még akkor is, ha idősebb és beteges voltára tekintettel nem vett részt személyesen a végrehajtásban.⁷¹ Bethlen János háttérben maradását mutatja, hogy a főurak a cselekvések összehangolása érdekében Béldivel álltak kapcsolatban, vele leveleztek.⁷² Az ekkor írt levelek egyértelműen azt mutatják, hogy a főurak elfogadták Bethlen és Béldi Pál vezető szerepét. A november 26-án Kapy György, Rhédey Ferenc, Teleki Mihály, Haller Pál és Mikola Zsigmond által írt levél ezt a hierarchiát érzékeltette. December 23-án ráadásul Béldit főkormánybiztossá nevezték ki, és generálisként a végbeli kérdések fölött éppen úgy befolyást szerzett, mint Bánffy Dénes ingóságainak összeírásával kapcsolatban.⁷³ A hivatali helye Kolozsvár lett, a helyettese pedig az a Kún István, aki Bethlen Miklós apósa volt.⁷⁴ A Bánffy által

68 Bánffy elfogatása után Teleki megpróbálta elérni, hogy Bánffyt engedjék a feleségével együtt lenni Kolozsváron, amit Béldi nem engedett meg. EOE. 15. 75.

69 EOE. 15. 81.

70 EOE. 15. 438.

71 „Szolgállok uram Kgldek mint uramnak bátyámnak. Én uram isten áldásából tegnap Kapusról indultam, Kornis uram volt azon éjjel nálam, az atyafiakhoz vékony volt az reménség elsőbben ő klmektől, de ez volt csak opinio, isten jobban adta azonban, nem hogy nem engedelmeskedtenek volna, de szomjúhozva várták ; az elmúlt éjjel Tóháton voltanak (de ez nem én dispositiómból, mert én másképen eönccludáltam volt) Kornis urammal Kapuson, hanem félvén, hogy kiviszik kint az özvegyült hadaknak, ez mellett bizonyoson hozta vala Csáki urain, hogy 14: indul ki Kolozsvárról. s hálni Ajtonban jüve, ad 15-um Kopáiban keresztelőre; czéloztanak arra. hogy vagy Ajtonban vagy Kopánban, de megpróbálják. Ez mellett uram Kgldek szóval izentem Ugrai uramtól, kérem ne tartóztassa, hanem adasson egy embert melléje kalauznak, én ha lehet az hévízi réhnél viradok meg, adja az isten. írásom Kgldek találhassa jó egészségben. Kglmed nekem parancsoljon.”

72 EOE. 15. 446.

73 EOE. 16. 4, TT. 1887. 733.

74 EOE. 16.

gyűlölt és Telekinek írt leveleiben többször emlegetett „székely párt” győzelme teljesnek látszott, ezt azonban láthatóan nem tudták kihasználni, talán Bethlen János elhatalmasodó betegsége miatt, aki addig koncepciót igyekezett megfogalmazni a saját politikai „factió”-ja számára. Politikai bölcsességéről és egyre súlyosbodó betegségéről Haller János adott hírt 1675. május 9-én Teleki Mihálynak: „Fogarásból eljűvén, jöttem Keresdre szegény nyavalyás Betlen János uram látogatására. Ott látom, hogy valóban fájdalmas testben lakik az lélek, ha eddig el nem búcsúzott tőle. Mindazáltal bizonyos, hogy elméjében egészen vagyon minden fogatkozás nélkül és az mint lehetett az fájdalomtól, örömet beszélt szegény velem, kinek, megvallom, féltem beszédtől, mert hazánkra s nemzetünkre valóban rosszakat jövendőt, kiváltképpen magunk fejére csakhamar, kik még Isten kegyelméből éljük ez nyomorult világot; melynek egészen minden okát csak az magunk között való egyenetlenségnek mondja és hogy semmi tanácsunk nem lehet nekünk, melyen mindnyájan megegyezzünk, akármely jót találna is fel nagyobb rész közülünk; de vagyon oly köztünk, az kinek csak az a mestersége, hogy elbonthasson minden jó végezést. Oly nagy búsulását láttam ilyen s több ehez hasonló nyavalyánkon, hogy többet tött az sirásnál. Azon csudálkoztam, pedig, hogy olyan suttonban fekvő ember és annyi nyavalyákban zabált, mely mélyen kitanúlta s tudja az titkokat, melyeket nem hiszem senki elhinne ő felőle, hogy ő azokat tudná. Megvallom Kegyelmednek, hogy csaknem próféta gyanánt hallgattam, melyről szemben, ha elégséges üressége leszen Kegyelmednek, többet beszélek, mert elég gondolkodásra s munkára is adtak okot beszédi.”⁷⁵

A Bánffy Dénes elleni akció idején Bethlen János és Béldi Pál mellé sodródott Kapy György és Csáky László is, akik egyre jobban beépültek ebbe a főúri csoportosulásba. Ezzel szemben Teleki már az elítéltetés idején is tompítani igyekezett a Bánffy elleni indulatokat, és a leveleiből úgy tűnik, hogy pusztán azért állt Bethlen Jánosék mellé, mert attól tartott, hogy a Bánffy elleni indulat őt is elsöpörheti.⁷⁶ Teleki gyengébb pozícióját már 1675 elején megerősítette az, hogy a magyarországi bujdosók vezére lett. Mivel pedig a bujdosók kérdése központi kérdéssé vált, ezért Teleki szerepe és súlya felértékelődött mind a diplomácia, mind a hadakozás terén.

Bánffy Dénes halála és kiesése az erdélyi elitből nem hozta el a társadalmi békét, sokkal inkább az egymással szembeni folyamatos gyanakvás⁷⁷ erősö-

75 TML. VII. 35–36.

76 Teleki igyekezett gondoskodni is Bánffy Dénes családjáról, Kollátovit Györggyel folytatott levelezése jól mutatja ezt. TML. VI. 660–661.

77 TML. VII. 5: Teleki Mihály már 1675. január 21-én, tehát alig pár héttel Bánffy elítélését követően azt írta Béldinek, hogy „sok temondádot forgatnak az emberek; igyekezik az embereket össze hordani és ha volna kikkel, urunkat is felingerealni, mivel ő nagyságok ellen való dolgokkal vádolnának némelyeket. Mint beszélt Kegyelmednek Haller János uram, miképen contentálta magát Kegyelmeddel való beszéde után, azt nem tudom, de hogy igen megháborodott volt, láttam. Azt akarják az emberekkel elhítni, Kegyelmedhez közel való embernek szájából ment volna olyan szó ki, az két Hallernek, nekem, Bethlen Farkasnak, Gergelynek, Mikes Kelemennek, szebeni királybírónak meg kellene halni, úgy lehetne csendesség az országban... látom azon

dött meg.⁷⁸ Macskási Boldizsár 1676 áprilisában úgy látta, hogy „Bánfi Dienes halálával semmi nemesi szabadság, semmi publicum helyre nem állott”.⁷⁹ Bethlen Miklós ugyanezt írta Telekinek, hogy „Uram, közönségesen mondják az emberek, hogy Bánfi Dénes halálával semmi jó nem redundált az országra, sőt most az dolgok rosszabbul vannak”.⁸⁰ Teleki és Béldi levelezéséből látható, hogy az erdélyi eliten belül ekkor megindult egy tapogatózás azzal kapcsolatban, hogy vajon ki kiben bízhat. Mivel pedig természetesen egymásnak is nagy óvatossággal írtak, csak kellő óvatossággal vonható le következtetés egy-egy levél tartalmából. Talán a legőszintébben Telekinek a két székely főkapitányról, Nemes Jánosról és Daczó Jánosról alkotott véleménye tűnik: „Nemes Jánosnak is eleget praedicáltam; úgy tetszik, ő hozzá még inkább bizom. Szent Mártont is elrántá. Daczó János sokat beszél, tractál; híg az elméje, conturbatus; százház jobbágyot kíván. Én ugyan ő hozzá sem kételkedem, de sokat suttog olyakkal, az kikkel való sok beszédből rossz következhetik.”⁸¹

A kvázi polgárháborús helyzet tovább tartott, olyannyira, hogy ha Béldi Pál megjelent a Székelyföldön, sokan attól tartottak, hogy hadsereget gyűjt a riválisai megtámadására.⁸² A vádak és feltételezések abszurd voltát Nemes János Telekinek szóló levele érzékeltette. Nemes ugyanis pontos jelentést írt arról, hogy Béldi nem sereggel vagy katonasággal érkezett Háromszékre, hanem egyetlen hintóval, és nem katonákat gyűjtött, hanem a széki tisztekkel folytatott megbeszéléseket: „Micsoda ok hozta Béldi uramat be, én bizony még eddig semmit nem érthettem, noha valóban volt vigyázásom rá. Elég, hogy minden cselédit elhagyta, csak egy hintóval jött. Innen még senki hozzá nem ment az vicéknél több. Mikes uramat hivatja. Im szintén most mene el tőlem ő kegyelme. Nekem

volnának leginkább, engem, Kegyelmedet, Kapi uramat, Haller János uramat összeveszthetnének. Én nálam bizony ördög uram végben nem viszi. Haller uramat is úgy disponáltam, talán ott is héában munkálódik.”

78 Már 1675. június 10-én azt mondta Béldi Pál, hogy „úgy mint Bánffy ellen tavaly, én ellenem is olyan ligát csináltak...” = EOE. 16. 14.

79 TML. VII. 207.

80 TML. VII. 209.

81 TML. VII. 5–6.

82 1675 szeptemberében Teleki részletesen leírta a féltelmeit Béldi székelyföldi megjelenéséről Béldinek: „Hogy bésiessen oly hirtelen, meg sem gondoltam. Látom sokak sokképpen magyarázzák is; nagy is az híre, Kegyelmedet ő nagysága hadakért küldötte volna be. Szolgája is Kegyelmednek beszéllette Vásárhelyett, kiben van-e valami, Kegyelmed tudja. Szenyedéssel vagyok Belényiné asszonyom¹ miatt. Böcsületes emberek adták értésemre, beszéllette ő kegyelme, hogy kiváltképpen való oka Kegyelmed bemenetelinek az, hogy Kegyelmed székely atyafiakat disponálja én ellenem és mivel én igen lator ember vagyok, én rajtam elébb kell adni; jobb egy ilyen embernek, mint én, elveszni. Én, Uram, ezt n e m (nem is örömet annuálok az ily vélekedésnek) hogy ebben legkissebbet is vőtt volna Kegyelmedtől Belényiné asszonyom, de ezt ő kegyelme szájából böcsületes emberek hallották s többet is, de azok nem illetnek engemet.” TML. VII. 53. Érdekes, hogy ekkor Teleki egy „asszonyszemély” által mondottakra utalt, amit nem is ő, de mások hallhattak. Ez a feszültség és a gyanakvás növekedését jól mutatja. Belényi Zsigmondné Vitéz Anna, akit Teleki itt megemlített, Béldi feleségének, Vitéz Zsuzsannának volt a testvére.

is izent, akarná, ha szemben lehetne velem, sőt mások által intimáltattam, hogy mennék alá. Isten holnapot adván érnem, el is megyek, meglátom, mit akar... Én nem hiszem, praktikáljon semmit, csak magát oltalmazhassa.”⁸³ Bethlen János betegeskedésével Béldi önálló döntések meghozatalára kényszerült, és úgy tűnik, hogy megpróbálta betölteni a Bánffy Dénes halálával felszabadult helyet. Apafitól Telekin keresztül engedélyt kért a székelyek mustrálására, ami végül a nagy tiltakozás miatt nem valósult meg. Maga Bethlen János is többször felszólalt a normaszegéseivel szemben.⁸⁴ Ekkorra Béldi védekezésre kényszerült. A korábban írt leveleihez képest is megváltozott a levele hangvétele, amennyiben szó szerint aprólékos jelentést tett Telekinek minden találkozásáról a Székelyföldön.⁸⁵ Ez jól mutatja, hogy az erőviszonyok alapvetően változtak meg rövid idő alatt. 1675. szeptember végére Teleki súlya megnőtt, míg Béldi mögül kiesett az egyre betegbb Bethlen János, és így elveszítette a politikai tájékozódási képességét is. Szilágyi Sándor úgy értelmezte Béldinek az ekkori tevékenységét, mint egy kísérletet a társadalmi bázis kiépítésére.⁸⁶ Lehetséges, hogy a levelezése ezt a célt szolgálta, de az bizonyos, hogy ez csak alig vezetett eredményre.

A Bánffy halálával megüresedett és a hatáskör tekintetében sok vitát kiváltott kolozsvári főkapitányságot újra megkapta az a Rhédey Ferenc,⁸⁷ akinek Apafi már Bánffy kinevezése előtt szánta a tisztséget. Mivel Rhédey nem szállt be a hatalmi harcba, ezért ez a katonai vezető tisztség nem fenyegetett egy újabb polgárháborús helyzet kialakulásával.⁸⁸

Összegezve tehát elvileg Bethlen János köre nyert, ebből viszont a többnyire sértődékeny és egyre erőszakosabb Béldi Pál látszott leginkább, akinek a félelmei, nyílt kitörései⁸⁹ és látványos összeomlásai⁹⁰ időről időre Bethlen Jánost

83 TML. VII. 54.

84 EOE. 16. 29.

85 TML. VII. 55–56.

86 EOE. 16. 29.

87 EOE. 16. 4.

88 Rhédey mindig az aktuális katonai tekintélyekhez igyekezett igazodni. TML. VII. 138.

89 Erre a nyílt kitörésre nagyon jó példa az a közismert szóváltás, amelyet Cserei jegyzett le Bánffy Dénes és Béldi Pál között. Noha nem tudható, hogy a pengeváltás megtörtént-e és úgy, ahogyan azt Cserei lejegyezte, de Béldi hirtelen haragjára és sértődékenységére jó illusztráció: „Bánffy negédes kevély ember vala, azt mondja Béldinek: „Miért nem becsülsz engemet, Béldi Pál ? Én volnék azért az ország generálisa. De hitesd el magaddal, ha mind így foly a dolog, bizony általesünk egymáson.” Béldi Pálban is felforrván az indulat, elszégyelvén magát a fejedelem és urak előtt Bánffy Dénes szavain, azt feleli: „Hidd el, Dénes, nehéz székely vagyok, ha felüleshetem rád, megnyomlak úgy, többször fel nem emeled a fejedet.” In: Miklósvárszéki Cserei Mihály históriája. Szemelvények. Kiadta Angyal Dávid. Bp. é. n. 8.

90 TML. VII. 7. Béldi már 1675. január 21-én azt írta magáról: „Én úgy látom, magam személyemre nézve kurváu!l vagyok, naponként böcstelenebb kenyerem.” Márciusban Székely László tudósította arról Telekit, hogy „Béldi uram mint egy male contentus mene el udvartu!l; tart attu!l, valami suspust ne ejtsenek u!l kegyelmén. Az emberek sok hazug híreket hordozván, u!l kegyelmének úgy vitték meg, hogy már u!l kegyelme ellen procedálni is kezdtek volna az fejedelem előtt, de én igen biztattam s úgy tetszik,

és Miklóst is megzavarták.⁹¹ Ugyanakkor nehezen ellenőrizhető az a panasz, amely ekkorra folyamatossá vált Béldivel szemben, vagyis türelmetlen hatalmaskodása, sokak börtönbe vetése, ami miatt maga Tófeus Mihály is kikelt ellene a prédikációjában.⁹² Mivel Tófeus nagy hatást tudott tenni a hallgatóságára, ez a prédikáció nem segítette Béldi helyzetét. Tófeus szerepe és esetleges elfogultsága további vizsgálatot igényel az ügyben, de az kétségtelen, hogy a prédikáció egyfajta reprezentációjává vált bizonyos közvélekedéseknek, ami a politikai levelezésében is láthatóan, hitvallásosan református erdélyi elit számára rendkívül nagy hatással bírt.⁹³ Tófeus egyértelmű állásfoglalása nemcsak azért figyelemreméltó, mert erősen befolyásolta az udvart és az udvarhoz közeli erdélyi református elitet, de azért is, mert Béldi Pál ekkoriban Bethlen János mellett az a főúr volt, aki a legtöbbet igyekezett tenni az egyházáért.

1675 késő őszén, telén történt meg Bánffy Dénes javainak a szétosztása, ahol valójában mindenki jól járt. A korábbi követelések kifizetése után Gyalu és Örményes várát a fejedelem kapta, de Gyalut végül Bánffy György megvette 15 000 forintért. Visó birtoka Kapi Györgynek, Köbölkút Székely Lászlónak, Batiz Naláczy Istvánnak, Szokoly Csáky Lászlónak, Libáton Kornis Gáspárnak, Kóród-Szentmárton Nemes Jánosnak, Gernyeszeg Teleki Mihálynak, Szinye pedig Béldi Pálnak jutott Bethlen Miklós szerint.⁹⁴ A felsorolásból látványosan hiányzik Bethlen János és Bethlen Miklós neve is, ami azért is furcsa, mert Bethlen Miklós egészen biztosan azok között volt, akik nagyon is aktívan közreműködtek Bánffy elfogásában és elítélésében. A felsorolt birtokok között látható, hogy Béldi nem kapott jelentősebb juttatást, mint az akcióban részt vett elit többi tagjai, tehát nem származott Bánffy halálából több anyagi előnye a többieknek. Talán ez is oka lett annak, hogy rendkívül hamar csalódott a várakozásaiban.

1676 elejére rendeződni látszott egy, az udvar körül szerveződő elit, amibe Béldi nem tartozott bele. A fejedelem mellett jelen lévő Székely László és Naláczy István sokat tett azért, hogy Telekit folyamatosan képviseljék, és

csendesedett is ű kegyelme.” TML. VII. 13. Március 16-án Teleki úgy próbálta Béldit nyugtatni, hogy „Kapi urammal eleget beszéltem. Én úgy látom, szántsándékkal nem akartak véteni Kegyelmednek. Lelkem Uram, az választ is nézték. Isten is parancsolja az vétkeseknek való megbocsátását. Rédei uram is, úgy látom, Kegyelmednek szolgálni kíván. Lelkem Uram, engedni kell az üdőnek sokat, egymásnak is, ne nevéssenek rajtunk az ellenkező felek.” TML. VII. 15–16.

91 EOE. 16. 14.

92 Uo.

93 Zoványi Jenő a lexikonában a Gilányi hagyaték címszónál jegyzi meg, hogy Tófeus a Gilányi család hagyatéka ügyében olyan erőteljes prédikációt tartott, hogy a Gilányi vagyont birtokló özvegytől végül elvették az örökséget. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=992> Letöltés dátuma: 2020. 08. 06. A hatalmaskodás a kor általános szokása volt, elég valószínűtlen, hogy Béldi volt az egyetlen, aki ezt gyakorolta. Ezért ez a vád már vele szemben formálódó elitcsoport hangjának a megszólalása lehetett.

94 Bethlen Miklós önéletírása. Már Szilágyi Sándor is megjegyezte, hogy Bethlen Miklós nem említette meg azt, hogy milyen jogcímenek jutottak az említett birtokrészek a megadományozottakhoz. EOE. 16. 19.

mindazokat bevonták ebbe a körbe, akik az ő pozícióikat nem veszélyeztették. Székely László Telekihez írt levelében Bethlen Farkast, Naláczy Istvánt, Mikes Kelemen és Macskási Boldizsárt emlegette a legbelső kör tagjaiként.⁹⁵

1676 elején felerősödött a Bethlen családdal, a Bethlen várával kapcsolatos konfliktus,⁹⁶ ami újabb lökést adott a Bethlen testvéreknek a Béldivel szembeni csoporthoz való kapcsolódásra. Ugyanez látható Naláczy István és Székely László leveléből 1676. április 16-án.⁹⁷ Ebből kiderül, hogy a két főúrhoz legközelebb Bethlen Farkas, Mikes Kelemen és Daczó János állt, mellettük még Nemes Jánost avatták be a bizalmukba.

1676 áprilisára, tehát alig másfél évvel Bánffy elfogatása után a légüres térbe került Béldi ellen frakció alakult azok közül, akik tartottak tőle, és azok közül – mint a Bethlen testvérek –, akik Bethlen várát igyekeztek megszerezni tőle. Mind a katonai hatalma, mind a birtokainak nyomasztó súlya félelmet keltett az erdélyi elitben. Szilágyi Sándor idézte a későbbi vallomásokat, amelyek szerint Béldi „fölös zászlókat csináltatott”, és indulatosan fenyegetőzött, és maga is lehetségesnek tartotta, hogy Béldi a fejedelemség megszerzését tervezte.⁹⁸ A Béldi által írt levelek szövege azonban nem mutat ilyesmiket. Teleki sommásan annyit írt május 1-jén, hogy „Béldi uramat, Bethlen János, Miklós uramékat ő nagysága fejedelemsége ellen való igyekezettel vádolták”.⁹⁹ Bánffy Dénes elfogatásához kísértetiesen hasonlóan most három főurat vádoltak meg, Béldi mellett Bethlen Jánost és Bethlen Miklóst is. Noha ekkorra Bethlen János olyan beteg volt, hogy végül el sem fogták,¹⁰⁰ ez az akció láthatóan nem kizárólag Béldinek szólt, hanem annak a körnek is, amely Bánffy halála után még győztesnek tűnt. A fő cselekvő Mikes Kelemen¹⁰¹ és Nemes János volt, de ekkorra már Teleki Mihály és köre került ki győztesen a történelemből. Az elfogottakon kívül többen gyanúba keveredtek még, ilyen volt Haller János, Kapi György és Csáky László is.¹⁰² A tárgyaláshoz a tanúk kérdőpontjait Bethlen Farkas állította össze.¹⁰³

95 TML. VII. 137.

96 TML. VII. 144.

97 TML. VII. 206.

98 EOE. 16. 30.

99 TML. VII. 215.

100 EOE. 16. 31.

101 TML. VII. 212–213.

102 TML. VII. 214. Csáky László május 1-jén Telekinek írt levelében az esetleges megtorlással indokolta az elsőbbségét: „Soha se uramnak, se hazámnak árulója nem voltam, Kegyelmed részére is pedig mindenkor igaz, jóakaró szolgálja voltam; az megfogástól, nem tudván semmi vétkeket, bizony nem tartok, de mivel mind Bánffy példája, mind pedig az mindennapi sok rossz rettent, kételenítetttem hazámból el bujdosni, az rendetlen mészárlástól irtóztatva. Hogy ha, Uram, Kegyelmedtől sub bona forma és udvartól is modo eodem oly assecuratióm lesz, kiben nyughassam, elvárom; holott nem, el kell vonódnom az mészárlás előtt.”

103 EOE. 16. 31, Deák Farkas. 144–145.

Béldi Pál, a közellenség

Béldi és Bethlen Miklós letartóztatása a Bánffy Dénes elleni akciónál szervezettebb volt, mögötte nem állt olyan széles társadalmi bázis és az elit olyan konszenzusa, mint Bánffy elfogatásának, „kiiktatásának” a gondolata mögött. A már említett szűk körön kívül (Teleki Mihály, Naláczy István, Székely László, Mikes Kelemen, Daczó János) még a velük lojális főurak, mint Nemes János vagy Rhédey Ferenc is bizonytalanok voltak, többen közbenjártak a bebörtönzöttek érdekében. Emellett a fogva tartásuk szigorúsága is folyamatosan változott. A kezdeti viszonylagos szabadságot¹⁰⁴ egy szigorúbb időszak váltotta fel,¹⁰⁵ majd a szabadon bocsátás előtt újra engedmények következtek. A börtön már önmagában is megroppantotta a Bethlen János által aprólékosan felépített kört, de míg Bánffy ellen viszonylag hamar meghozták az ítéletet, ebben az esetben a vizsgálat megindulására is várni kellett,¹⁰⁶ ami ismét csak az eljárással kapcsolatos bizonytalanságot mutatja. Ezt mutatja Apafinak a Telekihez írt levele is, amelyben hallomásokra hivatkozott Béldivel és vejével, Wesselényi Pállal kapcsolatban is: „nem régiben is, hallatik, esett volna olyan dolog Béldi Pál és Vesselényi Pál között, azt mondták volna, hogy amaz az székelyekkel, ez pedig az oda ki való hadakkal sokat vihetnek végben. Ki tudja, ha még sepreje az ily terveknek hátra maradott volna.”¹⁰⁷ Sárosi János ítélőmester¹⁰⁸ május 4-én arról számolt be Telekinek, hogy „itt Béldi uram ellen számtalan a panasz. Kicsinytől fogva nagyig majd nincsen oly rend, az ki ő kegyelme ellen ne panaszkodik; melyek micsodák lehessenek, annak idejében Kegyelmed előtt is világosságra kel.”¹⁰⁹ Sárosi a Béldi birtokok felkutatásában nagyon aktív volt, egyik levelében megemléltette, hogy három napig kínoztak még öregasszonyokat is, hogy bevallják, miszerint Béldi leveleket égetett el.¹¹⁰

Béldiek ügyében a családtagok számos levelet írtak a fejedelemnek, Bornemissza Annának, Telekinek és a főurak közül többeknek. Mind Béldi fele-

104 EOE. 16. 37. Először viszonylag laza házifogságot engedtek a fogarasban raboskodóknak, istentiszteletet hallgathattak, és látogatókat is fogadhattak, náluk lehettek a könyveik, írószereik. Mikes Kelemen szerint „már annyira meglágyította Isten urunk szívét Béldi uramhoz, hogy akárki is bejárhat ő kegyelméhez. Vendégeskedik. Később ez egyre szigorodott, olyannyira, hogy július és november között bilincsbe verték őket.” TML. VII. 234.

105 Apafi Mihály Vitéz Zsuzsanna folyamatos kérelmei hatására augusztusban megengedte, hogy Béldiné a szolgálait a férjéhez küldhesse, és Béldi azokat fogadhassa. A főurakkal szembeni bánásmód folyton változott, ezt Cserei János fogarasi kapitány viselkedésének folytonos változása jól mutatja.

106 Az áprilisi elfogatást követően októberig a vallatások sem indultak el. Deák Farkas: Béldi Pál. 151.

107 TML. VII. 217–218.

108 Kelemen Lajos: A pókai Sárosiakról. In: Keresztény magvető. 1899. 339–340.

109 TML. VII. 220–221.

110 TML. VII. 229–230.

sége, Vitéz Zsuzsanna,¹¹¹ mind Wesselényi Pál,¹¹² Béldi veje, sőt Béldi Zsuzsanna is írt ilyen kérvényeket. Vitéz Zsuzsanna különösen nagy aktivitást mutatott a férje kiszabadítása érdekében, ami miatt Apafi Nemes Jánossal és Mikes Kelemennel megintette őt.¹¹³

A fogva tartott két főúrral szembeni eljárást a legaktívabban Bethlen Farkas és Daczó János szorgalmazta. Daczó május 16-án egyenesen azt írta Telekinek, hogy „az Istenért kérem Kegyelmedet, írjon az fejedelemnek, tartassa úgy mint rabot; ne legyen szabad az várban is szélyel járni. Azonban ne járjanak az szolgálai oda. Bizony kiszabadítják, elszöktetik; bizony az neki való kedvezés miatt fejedelmestől, országostól veszünk el. Periculum in mora. Legyen gyűlés; elég dolog vagyon ellene, kit ide nem írhatok.”¹¹⁴ A Béldi elleni vádak meglehetősen összevisszaságát mutatja Telekinek egy Baló Lászlóhoz írt levele, amelyben azt állította, hogy „Béldi Pál uramat azért fogták meg, hogy eddig is ő kegyelme tartóztatta meg urunkat, hogy ki nem ment az magyarok segítségére az császár ellen”.¹¹⁵ Nyár folyamán a kissé erőre kapó Bethlen János még utolsó erejével megpróbálta menteni a menthetőt és kialakítani a védelemnek egy olyan narratíváját, miszerint Béldi és Bethlen Miklós elfogatása a református egyház romlását idézheti elő Erdélyben: „Az mostani elegyes állapot, tagadatlan dolog, sok külön-különféle indulatokat nemzett az emberekben s némelyeknek szíve gondolatja is naponként kezdi napfényre hozni: az mi keresztyén vallásunknak romlására való dispositiók (akárki általláthatja azt) soha az én üdömben ennyire elő nem mentenek. A többinek részéről már oly állapotban hiszik lenni az patronusokat, az mint kívánták az ellenkezők.”¹¹⁶ Bethlen János igyekezett is megnyerni azt a főúri kört, akikre hatása volt. Ilyen volt Haller János, aki ugyan katolikus volt, de Bethlennek nagy tisztelője, és szívesen közvetített Teleki Mihály felé. Június 17-én Haller úgy fogalmazott Bethlent idézve, hogy „vádolja Béldi uramat is illetlen keménykedésekkel, de fejedelem s ország ellen való közönséges dolgát nem hiszi”.¹¹⁷ Ez a helyzetértékelés azt sugallja, hogy Béldi hirtelen haragból elhangzó mondatait Bethlen sem tekintette egy összeesküvés kezdetének. Béldi kapcsolati hálójának az elemzése után és a levelezése vizsgálatának eredményeképpen ezt a következtetést vonhatjuk le mi is. A Marosszéken, Erdőszentgyörgyön birtokos Rhédey Ferenc a levele szerint igyekezett feltárni, hogy a Székelyföldön látható volt-e a nyoma bármiféle lázadás előkészületének, és úgy találta, hogy „Udvarhelyszéken bizony semmi nincsen.

111 Deák Farkas: Béldi Pál. 150., SzOkl. VI. 355. Vitéz Zsuzsanna attól is tartott, hogy ő maga is vád alá kerül, ami később be is következett. Ekkor azonban még Mikes Kelemen megnyugtatta, hogy ilyesmiről nem volt szó.

112 TML. VII. 226–227.

113 SzOkl. VI. 356–357.

114 TML. VII. 232.

115 TML. VII. 243.

116 TML. VII. 248.

117 TML. VII. 260.

Marosszéken is hanemha egy-két lator ember alattomban csinálna valamit, de bizony még most semmi sincsen.”¹¹⁸ Háromszék felől Nemes János tudósította Telekit, aki beszámolt róla, hogy a széken belül Béldi nagyon népszerű volt,¹¹⁹ annyira, hogy követséget próbáltak szervezni azért, hogy a fejedelemnél Béldi kiszabadításáért könyörögjenek.¹²⁰ Ezt Mikes Kelemen is megerősítette Béldinek, hozzátéve, hogy a háromszékiek úgy vélték, hogy Teleki és Mikes is tevékeny szerepet vállalt Béldi elítélésében.¹²¹ Július folyamán Béldi súlyosan megbetegedett a börtönben, és az orvost sem engedték be hozzá, ami a korábnál is jobban mellé állította sokak szimpátiáját. Még Mikes Kelemen is igyekezett közbenjárni érte, minthogy az anyósa révén Béldi rokona volt.¹²² Ezt követően Mikes Kelemen felesége, Kálnoki Zsuzsanna is többször érdeklődött Béldi egészsége felől, amiről a fogarasi kapitány hűségesen be is számolt neki.¹²³ Tőle tudjuk, hogy szeptemberre „mostan szenvedhető van, igaz dolog bizony valóban beteges állapottal lön minapiban ő kglme, az köszvény is kezdette volt háborgatni ő kglmét, de az is megszűnt”.

A Béldi-ügy alakulásához fontos részlet, hogy hosszú ideig a porta segítségül hívásának kérdése fel sem merült, legalábbis Béldi börtönbe kerüléséig a levelekben nem volt ennek nyoma, pusztán az volt tudható, hogy Bethlen János politikai elképzelései inkább a török vazallitás megőrzése körül formálódtak, míg Béldi, aki Kemény János híve volt, erősen hezitált. Az azonban bizonyos, hogy 1676 augusztusára felelevenedett a portához közeledés, bár jelenleg még nem látható, hogy ennek a lehetőségét a Béldi mellett állók vagy az őket megvádlok vetették föl először. Mikes Kelemen viszont már egyértelműen összekötötte Béldi háromszéki körét azzal a csoporttal, amely Basa Tamás és Barcsai Ákos idején a töröktől kért segítséget II. Rákóczi György támadásával szemben.¹²⁴ Nem tudható tehát, hogy már ekkor valódi moz-

118 TML: VII. 261.

119 Nemesnek ez az állítása szemben áll azokkal a vádakkal, amelyekkel már 1675-ben is illették Béldit, nevezetesen, hogy a hatalmaskodásai miatt mindenkivel szemben kegyetlen és agresszív volt.

120 TML: VII. 262–263.

121 TML: VII. 264.: „azont hirdetik, hogy Kegyelmed lött volna oka, s én is másokkal segítője az Béldi uram ellen való vádnak”

122 TML: VII. 280.: „Kálnokiné asszonyom, az feleségem anyja, jöven ő kegyelme hozzám, nagy siránkozással jelenté, hogy az szegény Béldi uram igen megbetegesedett s az doctort nem bocsátják, hogy azt az régi nyavalyáját orvosolná, mert bizony mindjárást megkönnyebbednék. Azért Kegyelmed szólana, hogy az vasat hadd vágnák le ő kegyelméről, s az inasa mindenkor hadd járhatna be hozzája s ki is az városra, és mint annakelőtte, mások is hadd mehessenek vigasztalására, s az mely praedicator akar, hadd vitesse azt oda s az doctort is szabadosan hivatthassa. Ezt, Uram, Kegyelmedet kérem, igen hamar urunknál vigye végben.”

123 SzOkl. VI. 362.

124 „némely egy néhány rossz emberek szintén úgy viselik itt magokat, mint az szegény Rákóczi fejedelem idejében, mikor Basa Tamás törökért küldött vala. Már is hallattott itt olyan török hír, melynek, ha lehet, én jobban végére megyek. Az is bizonyos

galom szerveződéséről volt szó, vagy csupán amellett kívánt érvelni Mikes, hogy Bethlen Miklóstól el kell venni az udvarhelyszéki főkapitányságot, de az bizonyos, hogy Bánffy Dénes történetéhez képest itt nem sikerült egységesíteni az erdélyi elitet Béldi Pállal szemben, és minden hirtelensége ellenére is maradtak vele rokonszenvezők. Mikes itt Kálnoki Bálint nevét említette, aki később valóban részesévé vált a Béldi-féle összeesküvésnek. Ami még érdekes, az a széki nemesi középréteg ragaszkodása Béldihez. Mikes érzékelte ezt, és arra ösztönözte Telekit, hogy ezt a réteget próbálja meg elvonni Béldi hűségéről. Ezt olyan fontosnak tartotta, hogy név szerint is felsorolta Béldinek azokat, akiket meg kívánt nyerni: „Bethlen Farkas uram az négy székre, úgymint egyet az sepsieknek, mást kézdieknek, harmadikat orbaiaknak, negyediket miklósvárszékieknek kell írni; különkülön intitulálni. Az sepsi vicének neve: Mihátsi Mihály, az kézdiek: Mihálcz Mihály, az orbainak: Szörtsei Ferencz s az miklósvárszékieknek: Cserei György. Az titulusnak így kell lenni: »Generosis egregiis nobilibus agilibus primipilis Michaeli Mihátcz, vice iudici regio caeterisque iuratis assessoribus ac totius universitatis libertinorum sicularum sedis Sepsis«, és így per consequens az többinek is. Ezekre az úrnak Bethlen Farkas uramnak legyen gondja, mert most az úr Teleki uram erre nem érkezhetik.”¹²⁵ Látható, hogy Béldi Pál kapcsolata az alkapitányokkal és az alkirálybírókkal kifejezetten jó volt, hiszen ők voltak azok, akik a legtovább kitartottak mellette, és akiknek a megnyerését Mikes Kelemen is fontosnak tartotta.¹²⁶

dolog, hogy ezen companiából valók közül jelentette másnak, hogy immár ott is Kegyelmetek felé 18-an esküdteknek az emberek öszve, melyről is csak Petki János uramot várom s izenet által tudósítom Kegyelmeteket. Én azért az élő Istenre kényszerítem Kegyelmeteket, ha ugyan nem szánja magát, édes feleségét, gyermekét, szánja akárcsak édes hazáját, ezt az keresztyén fejedelmet s asszonyát s ne nézze ilyen szem behunyva végső veszedelmét, hanem lásson az dologhoz, serkenjen fel. Az Bethlen János szolgálja mit beszéllett, ki az paripát vitte volt Teleki uramnak, arról is Petki uramtól izenek, ha be jó, s ha nem, más egy hiteles ember által. Itt most mi igyekezettel vannak, annak akarok végére menni; de bizony valameddig urunk ő nagysága más kapitánt nem praeficiál udvarhelyszéki uraimnak, addig ezek dolgokban semmit nem csökönnek s nekünk securitásunk nem leszen. Itt Uram minapiban igen megcsendesedtenek vala az uraim, de beérkezvén Kálnoki Bálint, ismét úgy meg bízatta azt az rossz három-négy tökéletlen embert, hogy ő olyan könnyen menekedett az úr Teleki uram előtt való maga mentegetésével, hogy már annál bátrabban cselekednek, suttognak. Jobb lött volna azon dolgot elő sem hozni nekik az úrnak, mintsem olyan könnyen elereszteni olyan nagy dolog mellől. Im mostan is szép gyümölcse esék, mert, hogy Csíkban menék, az urunk commissióját az kézdi vice királybírónak megadám, hogy olvastassa el az Szék előtt, hogy az rab tisztától dependentiájok ne legyen s poroncsolatjának ne obtemperáljanak, azért én nem lételemben az község előtt el nem olvasták s az vitézlő rendnek értésére nem adták, hanem csak magoknál tartották az urunk ez iránt való poroncsolatját, noha bizonyosan magoktól nem cselekedték ezt, hanem oly ember instruálja őket, az ki már hozzánk hűtös, s más nagyobb dologra is tanácsolja írása által.” TML. VII. 283–284.

125 TML. VII. 285.

126 A miklósvárszéki „vice”, Cserei György valóban szorosan kötődött Béldihez, olyannyira, hogy 1677 januárjában Béldinek írott levelében szabályosan arról számolt be, hogy a háromszékiek Béldi mellett álltak: „Itt uram ebben az faluban az populenak

Mikes azonban ekkor nem viselt széki főtisztséget, ami miatt a székely „vicék” nem tekintették maguk fölött tekintélynek.¹²⁷ Nemes levele már érzékelteti azt, hogy Mikes, talán részben félelemből is, de Béldiék ügyét egy jelentősebb széki elitcserére kívánta felhasználni, és már akkor vezető pozícióban levőként viselkedett, amikor még arra a székely jogrend szerint nem lett volna lehetősége.

A Béldi és Bethlen Miklós elfogatásában legaktívabb Teleki Mihály, Bethlen Farkas és Mikes Kelemen levelezéséből látható, hogy tartottak valamiféle ellenakciótól, és mindazok a bizonyítékok, amelyeket leginkább Bethlen Farkas igyekezett összeszedni Béldiékkel szemben, valójában elég kevésbé koherens, tényeket nem tartalmazó szóbeszédnek voltak.¹²⁸ Haller János nem véletlenül írta Telekinek, hogy „im Béldi uramat meg fogták, az mint pedig Mikes Kelemen uram által meg értettem vala, hogy fogságot kell szenvedni, az után ellene azokban senki semmit nem bizonyított, kihez képest ha annál nagyobb vétkes ember nem volt volna is, de ha rá nem bizonyítják, ártatlan leszen ő, az fejedelem pedig és akik ő nagyságával egyet értettek meg fogásában, azok mind vétkesnek mondatnak és így ha vétkes is és rája semmit nem bizonyítanak, az vétkesből is igazat csinálnak. Ha pedig teljességgel nem vétkes és ilyen büntetésre nem érdemes, még is szenvedni kell az ártatlannak akár mi okra nézve is, bizony az sem fér hozzánk, keresztény emberekhez.”¹²⁹

1676 szeptemberében tehát már sokak véleménye az volt, hogy az elfogott főurak elleni vádak nem sikerült bizonyítani, ennek ellenére csak 1676. december 19-én került az országgyűlés elé a rabok ügye, addigra véget értek a vallatások.¹³⁰ Ekkorra láthatóvá vált, hogy Béldiék látványos kivégzése sokak ellenkezésével járna, de az is, hogy nem volt egy olyan hálózat, amely fel

jól jár elméje. Akarék uram affelől is írni kgdnek, ha insurrectió leszen, az gyalogságot is fel kell venni, mert ha nem, abból nagy inconvenientia következik azoknak; az hadnagyokat is javallom, hivassa mindjárt kgd” SzOkl. VI. 367–368.

127 TML. VII. 286–287. Nemes János a Telekinek írt levelében részletesen ki is fejtette Mikessel kapcsolatosan, hogy „nem tudták, honnan vötte ő kegyelme azt az authoritást, mivel az mely commissióba ő nagysága poroncsol, hogy tőlem s ő kegyelmitől dependeáljanak, azt ő kegyelme magánál tartotta egy ideig s azután úgy adta az vicéknek, hogy publicálják az populenek, az mely commissio csak nekem az vice tisztekkal és assessorokkal szól s az vicék hírem nélkül nem merték publicálni, hanem vártanak tőlem, kiért ő kegyelme rettenetesen megharagutt s elhiszem fogta is vádlani őket ő nagysága előtt, hogy nyilván való ő nagysága ellen való oppositio, kiből is kilátszik, hogy minden feltett célja az ő kegyelmének, hogy vádolhassa őket. Mert micsoda oppositio az, hogy az nekem szóló commissiót, főtisztek lévén, hírem nélkül fel nem szakasztották?”

128 Erre jó példa Bethlen Farkas augusztus 18-án kelt levele, amiben Telekinek egy szolgálja hallomását írta le, nehezen érthető, hogy mi okból, mert az pusztán azt tartalmazta, hogy Kálnoki Péter az illető szolgának azt állította, hogy Béldi Pált ártatlanul fogták el. TML. VII. 289.

129 TML. VII. 203.

130 EOE. 16. 43–44.

tudott volna lépni a vádlókkal szemben.¹³¹ Teleki hangja is magabiztosabbá vált a neki írókkal szemben. A körülötte formálódó csoport legszűkebb körébe Naláczyn, Székelyen és a Bethlen testvéreken (Farkas, Gergely, Elek) kívül Mikes Kelemennek sikerült bekerülnie. Daczó Jánost sosem tartotta sokra Teleki, de a mindenkitől távolságot tartó Nemes Jánosban sem bízott.¹³² Ennek ellenére ők ekkor még azok közé számítottak, akik túl tudták élni Béldiek bebörtönzését, sőt ekkor még hasznót is húztak belőle.¹³³ Teleki köre mellett, minden bizonnyal támogatója, Mikes Kelemen hatására, ekkor tűnt fel Apor István, aki már 1677 elején azt a feladatot kapta, hogy Lázár Istvánt, Petki Istvánnak, Apor egykori gyámjának a vejét Béldi pártjáról Teleki mellé állítsa.¹³⁴ Csáky László pártállása is ekkor dőlt el végleg, Bethlen Farkas ugyanis olyanként írt róla, mint aki őt és Gergely nevű testvérét meg akarta volna öletni. Mivel Bethlen Farkas leveleinek többsége ehhez hasonló, alá nem támasztott szóbeszédet tartalmazott, ezért itt sem derül ki a levélből ennél több információ.¹³⁵

A hosszú várakozás után elinduló decemberi országgyűlésen nehezen körvonalazott vádak fogalmazódtak meg. Bethlen Jánost azzal vádolták, hogy rossz tanácsokat adott a fejedelemnek, ami által Erdélyt sodorta veszedelembé.¹³⁶ Béldit és Bethlent még lázadás szításával is meggyanúsították, de már a vád megfogalmazása is meglehetősen homályosra sikerült. Az országgyűlés végül bárminemű ítélet nélkül ért véget. Béldi és Bethlen szabadon bocsátására végül 1677. március 31-én került sor.¹³⁷ Amilyen furcsa volt a fogva tartásuk, olyan sajátosra sikerült az elengedésük is. Béldinek egy 10, míg Bethlen Jánosnak és

131 Béldi minden bizonnyal népszerű volt a székelyek körében, akik akár készek lettek volna mellette felkelni is, ez azonban még Béldiek fogarasi börtönben léte idején volt.

132 TML. VII. 306–308. Teleki Nemesnek egészen kemény hangon válaszolt a korábbi leveleire, amelyekben Nemes egyrészt Béldiek szabadon bocsátását kérte, másrészt Mikes Kelemen székelyföldi intézkedéseit sérelmezte. „Az strepitust, kiáltást és feletébb való sollicitálást eltávoztassák, sok ember ő nagyságára ne tóduljon... Eszében tartsa ezt is Kegyelmetek, akkor Fogarasban az kik ott voltak, öszveesküdtek; úgy mondják, az szerint a minuta szerint Kegyelmedet is megeskette Mikes uram... Kegyelmed felől sok(at) beszéltek némelyek...”

133 SzOkl. VI. 368–369. 1677 februárjában Kápolnássy Pál, Béldi szolgája az udvarból írta Vitéz Zsuzsannának, hogy „itt asszonyom most senki az urakban nincsen udvarnál, Daczó uram volt, de még szerdán elment, Bethlen Gergely másnap érkezett, de csak ebédet ett az fejedelemmel, mindjárt elment... Úgy halljuk, postamester Bethlen Elek lakodalmára akarnak az urak menni.” Apafi közelében tehát Telekin, Naláczyn és Székelyen kívül a Bethlen testvérek voltak, és Daczó János is sűrűn vett részt az udvar eseményein.

134 TML. VII. 332–333.

135 TML. VII. 339. „Csáki uramat ismét elijesztették, hogy az elmúlt héten is urunk reá akart küldeni és meg akarta fogatni; de mit írjak, azon nem annyira csudálkozom az híren, de ma két rendbeli levelet Vettem jóakaróimtól olyat, hogy magamra vigyázak, mert egy úr udvarnál azt mondta, bizony ma-holnap engemet és Bethlen Gergely uramat megejt, sütve teszi aláánk”.

136 EOE. 16. 44.

137 EOE. 16. 46.

Miklósnak 5 pontból álló kötelezvényt kellett aláírnia, amelyek azért is sajátosak voltak, mert Béldinél a tizedik pont a református egyház ügyének előmozdítása volt, ami addig is a főúr szívügye volt. Béldit megfosztották az országos főgenerálisi címétől, viszont a főispánságát, valamint a háromszéki főkirálybíróságát megtarthatta. Bethlen Miklósnak ellenben le kellett mondania az udvarhelyszéki főkapitányságról. December 23-án a helyére Bethlen Gergelyt nevezték ki, akit Haller Pál mellett Mikes Kelemen és Daczó János iktatott be.¹³⁸

A kiszabadulása utáni két hétben Béldi rövid, pár szavas naplót vezetett, amiből kiderül, hogy a főúr ezekben a napokban főképpen Uzonban tartózkodott, miután több napi utazás után hazatért. Bár nem részletezi, de sokan elé mentek, nem csupán a családja, hanem a széki köznemesi réteg számos, iránta elkötelezett tagja is.¹³⁹ Ez azt jelenti, hogy a háromszékiek mindvégig kitartottak Béldi mellett, és jelentős táborot tudhatott maga mellett. Amennyire igaz ez a köznemességre, annyira nem áll az erdélyi elitre, amelynek számos tagja ugyan nem érzett ellenszenvet Béldi iránt, de mivel nem tartoztak egymás szűkebb hálózatába, ezért mindenki a saját napi érdekének megfelelően reagált Béldi történetére.

A generálisi tisztség elvesztését és az „udvari párt” diadalát megaláztatásnak fogta fel Béldi, és mint ahogyan eddig, úgy most sem tudta leplezni a sértettségét és a haragját. A politikai cselszövésekre alkalmatlanként a szabadulása után is képtelen volt bármiféle színlelésre, ami már előre vetítette a későbbi bukását. Béldi májusban Telekinek írt leveleiből ennek ellenére a békülés szándéka volt kiolvasható. Az első levélben nemcsak a szokásos fordulatok szerepeltek, de szinte idilli képet festett egy vadászatról, amit Apafi környezetében az újegyházzsíki erdőkben töltött.¹⁴⁰ A második is higgadt és szinte baráti, de mindenképpen békülékeny.¹⁴¹

Noha Béldi Telekivel láthatóan békülékeny volt, ez nem volt igaz régi ellenfelére, Bethlen Farkasra, akivel valójában minden apróbb és nagyobb dologban szembekerültek. 1677. november harmadikán a bodoni tisztartójától a

138 EOE. 16. 353–354.

139 SzOkl. VI. 371. „Isten hírvél jötenek előmben sepsi vicze Mihácz Mihály uram feles emberséges emberekkel Hóltövényhez, fiaim és magam szolgálai az prétfalvi szálláshoz, ezenkívül sok emberséges emberek; az bátyám diversis vicibus. Ebédre Arapatakára, hálai Uzonban”.

140 TML. VII. 359–360. „Szombaton érkeztem udvarhoz; vasárnap reggeli praedicatio alatt Daczó János uram is érkezék; hétfűn jó reggel menvén urunk az Ujegyházzsíki erdőkbe, kin az szép leveles zöld fák alatt bizony igen kies, mulatságos ebéde lőn az királybirónak, elannyira, az erdő is zöld levelesen magában kedvessé tévén azt, annál inkább az szép muzsikáknak kedvet szerző zengési nemcsak az embereket (kiknek az idő engedte) vidámíthatta, de talám az vadakat és madarakat is vidámságra indíthatta.” Noha a levél stílusa Béldi egyéb leveleihez képest teljességgel atipikusnak nevezhető, lehetséges, hogy pusztán a majd’ egy évet börtönben töltő ember szavai ezek, aki új szemmel nézte a természetet. A szöveg emellett azt is mutatja, hogy Béldi mennyire hangulatember volt, és hogy milyen nehezen leplezte az aktuális érzelmeit.

141 TML. VII. 367–368.

Bethlen Farkas embere által elrabolt 200 forintját követelte vissza, a levelében pedig megemlítette azt is, hogy bár az elrabláskor ő, Béldi fogoly volt, de az ártatlansága már kiderült.¹⁴² A levél hangvétele Béldi engesztelhetetlen gyűlöletét és haragját mutatta, ami decemberre kiérlelte a teljesen értelmetlen és értelmezhetetlen lázadás tervét, amibe Béldit sokkal inkább a sértett megálázottság, mint bármilyen körvonalazható politikai szándék vitte. A Béldivel szembeni gyűlölet másik életben tartója Bethlen Farkas mellett a csíkszéki főkapitány, Daczó János volt. Lehetséges, hogy személyes gyűlölet vezette, de már Bethlen Miklós is úgy sejtette, hogy a Teleki-párthoz való hűségét kívánta ilyen hangosan bizonyítani.¹⁴³

A történetek politikai hátterét Szilágyi Sándor alaposan leírta,¹⁴⁴ úgy értékelve a történeteket, mint amiben Béldi volt az események aktora. Ez azonban fölötte kétséges akkor, ha megnézzük az összeesküvést megelőző időszakban legaktívabbak mozgását. Látható ugyanis, hogy többen is megpróbálták kihasználni a kínálkozó alkalmat, aminek a lényege az volt, hogy a nagyvezér ellenezte a lengyelekkel és a franciákkal kötött szövetséget, valamint mindennemű támadás megindítását. A porta támogatásának megszerzése Béldi helyett inkább a már korábban is a helyzeténél és a tisztségénél önállóbb Paskó Kristóf ötlete lehetett inkább, emellett kellett hozzá Csáky László eltökéltsége is, ami Béldire szintén nem volt jellemző. Az ellenzéki kör szerveződésének mikéntje nehezen feltárható, az bizonyos, hogy többen már Béldi kiszabadulása előtt is aktívak voltak, ilyen volt Kálnoki Bálint, Lázár István vagy Csáky László. Paskó Kristóf hivatásos portai követként már az 1670-es évek elejétől túlterjeszkedett a számára adott politikai téren.

Bethlen Miklós megrettent a bebörtönzéstől, és ezután Nemes Jánossal, idősebb szövetségesével együtt igyekezett a hűségéről biztosítani a fejedelmet és Teleki Mihályt is.¹⁴⁵ Emellett mindketten próbálták a Daczó és Bethlen Farkas Béldi elleni haragját és vádjait csillapítani, erre utal Bethlen Miklós Telekihez írt levele 1677. szeptember 28-án: „Zabolára menő utamba Béldi urammal lévén szemben 20. Augusti, ő kegyelme discretusabb, hogy sem mint én előttem annyira kiterjeszkedjék; azonban úgy láttam, hogy a Daczó uram commissiója végett búsult inkább és annál is inkább, hogy azon dologról írván Kegyelmednek ex confidencia, Kegyelmed balra magyarázta volna. Én azaránt is officium Christiani amici praestiti; úgy is értettem azután Rédei uram leve-

142 SzOkI. VI. 372–373.

143 TML. VII. 445. „Az mi illeti, Uram, az én reám hozott commissióját D(aczó) uramnak, ójon Isten attúl, hogy Kegyelmedtúl arrúl én számat kérnék, azt vizsgáljam, hogy kire mint neheztel; külömben én úgy hinném én ma is, hogy eziránt tisztetem tettem eleget, hogy megbántódásomat esmervén, kívántam Kegyelmed tanácsa s jóakarattja s atyafiságával élni. Azomban, hogy az mint tud nyilván fenyegetni ma is s mocskolni, úgy látom tagadatlan követi. Új úton, új szolgálkon mit értsen, nem tudom s micsodás dolgaimat promoveáltam volna, én bizony reá nem emlékezem.”

144 EOE. 16. 61.

145 TML. VII. 393–394.

léből, hogy egybe boronáltatok azt az írást. Az Isten is boronáljon, gyaluljon össze benneteket, mert ha mind így megyen a világ, az mint most, bizony elveszünk miattatok nagy rendek miatt és az sok közküpi hazug, ember miatt, a kik magok alkalmatosságáért diffidentiát spargálnak naponkint az emberek között. Azután Béldi uramat nem láttam; kijövőbe Nemes János urammal sokat beszéltem; noha az hadra el nem ment, de úgy látom, Kegyelmednek nem gonosz akarója; de az ő szava is csak az, hogy ha a sok ocsmány temondád meg nem orvosoltatik, bizony elveszünk. Más oly emberrel mostanság szemben nem voltam, hanem az szegény atyámmal; ott az sok panasznál és beteg nyögésnél egyebet nem hallottam.”¹⁴⁶ Bethlen János 1677 folyamán már jobbára folyamatosan súlyos beteg volt, míg végül 1678 februárjában meghalt.¹⁴⁷ Volt egy kör, akik láthatóan kimaradtak az udvar körül szerveződő és Teleki vezető szerepét elismerő csoportból, ezek között voltak azok, akikről Bethlen az előbb említett levélben Telekinek is szót ejtett: „az atyám házában Sárpataki, Nemes János és az urak, Kapy, Béldi, Rédei uramék ott valának”, melléjük sorakozott fel Haller János és Csáky László, valamint sok olyan székely nemes, akik a széki elitek második, harmadik vonalában foglaltak helyet. Szilágyi Sándor az egész csoport szervezésében a központi szerepet Beldinek tulajdonította, amit én az általam eddig vizsgált források alapján nem látok bizonyítottnak. Novemberre a Beldiek elleni indulatok már Teleki levelében is megjelentek, noha elsősorban ekkor Paskó Kristóffal szembeni ellenszenve érződik a november 8-án írt soraiban: „Paschóra ki merné magát kisebb dologban is bízni? 3. Ha mit akarnának, olykor kezdték volna el, mikor az embereket csoportosabban szoríthatták volna össze. 4. Nem volnának oly elszéledve az országban, ki együtt, ki másutt. 5. Lehetetlenségnek tartom, hogy felesen lehessenek; vajmi sok kíváncsít ahhoz, az ki egy megállapodott fejedelmen fel akar adni. 6. Én úgy gondolom, úgy is hiszem, az kik afféle synatokban vadnak is, nem ő nagyságok, hanem egynehányan mi ellenünk akarnak moveálni, mi ellenünk tanácskoznak. Mindazonáltal engem megcsalhat vélekedésem és mivel non est sapientis dicere, non putaram, örömet úgy szólnék az dolgokhoz, hogy az rosszakat megelőzhetné ember. Mint lűn az dolog Bethlen és Béldi uramék alkalmatosságával, igen előttem viselem.”¹⁴⁸ A levél egésze nyíltan annak a feltérképezése volt, hogy a főurak közül kit tudtak maguk mellé állítani és kit nem. Ekkorra Kapi György pártállásával kapcsolatosan is kétségek merültek fel, míg Haller Jánost és Pált Teleki még megpróbálta maga mellé állítani.¹⁴⁹

146 TML. VII. 505–506.

147 Bethlen János politikusi bölcsességét Apafi még akkor is becsülte, amikor már korábban az országgyűlés Erdélyt vesztő tanácsokkal gyanúsította meg. A nehezedő diplomáciai helyzetben azt írta Telekinek 1677 júliusában, hogy „ezen dologról többnek nem irattunk, hanem Kegyelmednek, Bethlen János, Bánfi Sigmond, Kapi, Rhédei és Nalácsi uraiméknak.” TML. VII. 399.

148 TML. VII. 565–566.

149 „Már eddig Kapi uram beérkezett Brassóban. Kettő az dolog: vagy egy értelemben van amazokkal, kit én nem hihetek. Ha egy értelemben leszen, azt is kinyomozhatni

Teleki éleslátására és szervezőképességére jellemző, hogy a püspök, Tófeus Mihály meggyőzését és maguk mellé állítását is fontosnak tartotta, csakúgy, mint Bornemissza Anna támogatásának a megnyerését.¹⁵⁰ A székelységet mint haderőt a belpolitikai küzdelmek eldöntésében Teleki is fontosnak tartotta, ezért nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a székelyföldi főtisztek közül többen az ő pártjukon legyenek. Béldi éppen azért tűnt veszélyesnek a számukra, mert a székely katonai vezetők második vonala támogatta.

Érdekes a levelei alapján Teleki vélekedésére rálátni abból a szempontból, hogy kit tartott veszélyesnek önmagára és a pártjára nézve, és feltűnő, hogy Csáky Lászlót jóval kevésbé gondolta annak, mint Béldit, jóllehet Csáky az egyik leghatározottabb támogatója volt az udvari párttal szembeni fellépésnek.¹⁵¹ Ugyancsak kevésbé érezte veszélyesnek Paskó Kristófot. Paskónak hatalma és vagyona, katonasága valóban nem volt, de képes volt elhitetni a főurak egy részével, hogy a portán kivételes befolyással bírt.¹⁵²

November folyamán Bethlen János még megpróbálta lecsillapítani a láthatóan egyre jobban szerveződő Teleki-pártot, ugyanakkor a levele meglehetősen ironikusra sikerült, hiszen megemlítette, hogy mendemondák alap-

és valóságos lévén az dolog, provideálhatni. Ha pengig egy értelemben nem leszen velek, el nem bocsátják; úgy osztáng palást nélkül leszen az dolog... Sokat építek igen én Nemes János uram assecuratióján, ki az háromszéki atyafiak felől felele... Jovallanám Nemes János uramat oda hivatni, nám nem messze; ő kegyelmének az dologot egészen értésére adni és ő kegyelmének parancsolni, cirkáltassa meg oda be az dolgokat. Sárpataki uramat is hivatni, vagy hiteles ember által az dolgokat értésére adni. Barcsai Mihály uramat is, tisztességes conventiót adván, meg kellene kötelezni, tetszését ezekben az dolgokban venni; ő kegyelme Keresztési uram dolgát kicirkálhatná. Szebenben is az királybirónak, polgár mesternek dolgokat öcsém Székely László uram által értékre adhatná ő nagysága, és elméjek hol jár, kitanulhatná. Kornis, Mikola uramékat is hivatván, meg kellene az dolgokat jelenteni; nagy böcsületnek tartanák, hűségekben erősödnének. Haller Pál, János uramnak is iratni kellene az dolgokról... Ha volna ki által, az brassai bíró elméjét is meg kellene próbálni, hol és mint jár. Az székelységen Kornis, Bethlen Gergely, Nemes János, Daczó uramék lévén főtisztek, ő kegyelmeknek mindenikének realis affectióját hiszem lenni ő nagyságokhoz, nem hiszem, az székelységet semmire is vihessék... Györőfi uram által kitanulhatná ember Dániel István uram elméjét."

150 TML. VII. 567. „Kegyelmetek együtt, Tofeus uramat is melléjök vévén, menjenek Gilányiné asszonyomhoz, oda híván Toldalagi János uramat is, ő kegyelmének értelmét is vegyék és elsőben asszonyunk elméjét disponálván, urunkkal ő nagyságával fogadtassa fel Kegyelmetek, legkisebbet is Kegyelmetek híre nélkül nem cselekeszik, az dologt főhopmester uram írása szerint jelentsék meg; az dolgoknak cirkálására mindenfelé küldjenek el” Tófeus megnyerése ugyanakkor már valójában megtörtént, hiszen ő már Béldiek bebörtönzése előtt is Béldi ellen prédikált, és az udvari párt mellett tette le a voksát.

151 TML. VII. 571. Teleki Mihály levele Rhédey Ferencnek 1677 novemberében: „Csáki uram s Keresztési uram hogy oly nagy dologt véghez vihessenek, nem hiszem; Keresztési uram pengig hogy Csáki urammal megegyezhessen, nem hihetem. A mi nagyobb, Csáki uram talám nem bántaná sógorait."

152 TML. VII. 576. „Paskó ebsége volna kevesebb, csak több, nagyobb, ártalmasabb társai ne volnának."

ján szerveződött egy olyan koalíció, amelyben Kászoni Márton páter is jelen volt, noha ő bizonyosan nem volt az erdélyi református nemesség jóakarója: „Keresden Bethlen Elek uram, noha ő kegyelme volt igen súlyos beteg (az mint hogy ma is nincsen egészségben), olyan hírt költének, hogy Bethlen Farkas uram halálos betegségére hívnák, noha Bethlen Farkas uram oly beteg volt akkor, hogy jól meg is kostolta az csipőst az odagyülekezett barátival; ilyen praetextussal Elek uram éjjel megindulván tizenkét lovon, Sz. Miklóstra ment az bátyjához. Ott találta Bethlen Gergely uramat, Mikes Kelemen uramat; az mint az estve jöve arrúl is hírem, páter Kászoni uramat is. Mit és mi formán tractált, magok tudják ő kegyelmek, de Bethlen Elek uram későnek tartván, hogy maga vissza érkezhessék Keresdre, postán küldte szolgáját, ki által megparancsolta, hogy az bonyhai jószágból is, az keresdiből is mentül felesebb puskást vegyenek fel, igen erősen őriztessék az keresdi kastélyt, mert Béldi Pál hadastúl indult meg ő kegyelmek ellen; másfelől Bethlen Miklós is más rendbeli haddal. Volt köztök olyan beszéd is, hogy feleségeket Szebenben költőtessék az reájok közelítő veszedelem előtt. Itt Keresden is futkosnak imide amoda puskaporért. Tegnap is hoztak egy vékányit. Ugyan tegnap az maga cigányival is mind csináltatta az vas golyóbisokat Bethlen Ferenczné asszonyom. Azomban az puskások rendkívül való őrzése is meg van. Ezekben pedig az ő kegyelmek inventiójiban igaz egy szó sincsen, mert Bethlen Miklósnak nemhogy hada volna, de az maga szolgálai kívül az egész országban egy embernek sem parancsol; sőt az felesége szüléséhez közelítő állapotban lévén, még csak arra is nincsen alkalmas helye, az hol megállapodhassék az pestis miatt, hanem én engedtem meg Bethlen Miklósnak, hogy ha akarja, ide hozza háza népét. Béldi Pál uram hada (ha volna is) in tanta locorum distantia hiszem nem járna az aerben, hanem az földön kellene járni; de ezt maga az dolog refutálja minden részeiben. Hanem könnyü által látni ezaránt az titkos fel(tett) célzt, úgymint ezt: az semmiből formált hadtúl tettétvén ő kegyelmek mintha igen félnének, kétség nélkül az udvar kegyes istenfélő elméjét akarják felindítani az ellen, az ki felől ezt az csudás hírt csinálták; hanem ha egyedül az páter Kászoni uram interessentiája csendesítené az dolgokat, az ki nem tudom micsoda casusból talált odaérkezni az gyülekezetben. Kétség nélkül keresztény religiúnknak igen jóakarója lehet.”¹⁵³ Bethlen, mint akinek már nincs vesztenivalója, mind Telekit, mind pedig Béldit az erdélyi református elit „oszlopainak” nevezte a levelében, és azzal kapcsolatos félelmeit fogalmazta meg, hogy az ellenségeskedés valójában az erdélyi reformátusságnak árt. Teleki végül maga is meggyőződött róla, hogy Bethlen Miklós kellően megijedt az elfogatásának köszönhetően, mintsem bármilyen szerveződésben részt kívánt volna venni: „Bethlen Miklós uram ír nekem is egy levelet. Nekem úgy tetszik, ő fél inkább, mint sem legkisebbet is indítana; én egyáltalában nem gyanakodhatom hozzá.”¹⁵⁴ Kapyval azonban a levelezése egyre ingerültebbé

153 TML. VII. 580–581.

154 TML. VII. 583–584.

vált.¹⁵⁵ A leveleinek tartalma és hangneme alapján elmondható, hogy Teleki ekkorra egyértelműen az udvari párt megfellebbezhetetlen vezetőjévé vált. November 20-án három közeli barátja, Bethlen Gergely, Mikes Kelemen és Székely László kereste meg levélben, és a levél egésze arról árulkodik, hogy az urak a politikai közhangulatot veszélyesnek látták, és Teleki irányítását igényelték.¹⁵⁶ November folyamán az általános félelem olyan erőssé vált, hogy a székelyek felkelésének a híre terjedt el.¹⁵⁷ Négy nap múlva Székely László egy újabb üzenetben sürgette Telekit.¹⁵⁸ Bethlen Miklós egy november 25-i levelében azt állította, hogy elsősorban Mikes Kelemen, Bethlen Farkas és Székely László terjesztették a valótlan híreket, sok esetben a szolgálk által: „Mikesné asszonyom szolgálja azt kérdezte tőle az asszonya szavával: hol hagyta az székely hadakat, hol hallotta híreket. Székely László uram szolgálja meg ugyan azt kérdezte: Láttá-e kegyelmed Bethlen Miklóst oda be Bodolán? melyre emez felelt: Én nem láttam, nincs is ott. Arra a szolgál nagy zelussal: de Isten engem úgy segéljen, ott vagyon. Bethlen Farkas uram cselédi meg ismét azt mondták, azért kellett úgy sietni az uraknak, hogy én négy vagy öt száz lovassal jöttem, hogy felverjem. Ezek mind bolondságok.”¹⁵⁹ Akármilyen ügyesen vagy ügyetlenül próbáltak egymás előtt színlelni és rejtőzködni az erdélyi főurak, Bethlen Miklós meglehetősen jó helyzetértékeléssel írta ugyanebben a levelében Telekinek, hogy „Béldi uram szavára bizony harmad időn sem kelnek vala azok fel, ha mások is ne legyenek; ha Nemes János, ha Lázár István nem akarja, soha bizony Béldi uram csak maga hogy véghez vigye, nem hiszem; hogy pedig bolondul olyan nagy dolgot kezdjen, azt sem hiszem, mert tudom, mely hihetetlen, mely félelmes cunctator ember; hanem attól félek, hogy már az ördög közinkbe tojván, igen meg ijed s úgy ha valami bolondságra fakad.”¹⁶⁰ A hírek folyamatosan székely hadak felvonulásáról szóltak, Szilágyi Sándor pedig, részben Bethlen Miklósról, részben pedig a tanúvallomásokra alapozva, egy átgondolt összeesküvés körvonalait vázolta fel.¹⁶¹ A levelezések mint egodokumentumok és mint lehetséges eszközei a saját narratíváknak, a mások befolyásolásának, a rejtőzködésnek és színlelésnek, valamint a dezinformálásnak egy ennél kevésbé tudatos képet festenek a korban történelekről. Bethlen János ekkorra közel volt a halálhoz. A fia, Bethlen Miklós félt egy újabb

155 TML. VII. 586. „Lelkem uram, csak koczódik Kegyelmed minden levelében. Bizony nem teszem én magamat vétessé, hidd el Koma, mert én bizony nem vétettem Kegyelmednek s nem is vétek.”

156 TML. VII. 594.

157 TML. VII. 596.

158 „Én Uram Mikes és Betlen Gergely uramékkal Pocstelkéről írtunk vala levelet, de azután sűrűn hozván az székelyek felkeltét, nem állhaték ott meg, hanem idejöttünk mind hárman. Betlen Farkas uram is majd beérkezik. Rédei uram után, Naláczai uram után is elküldtek, úgy Csáki uram is behódolván beérkezik.”

159 TML. VII. 599.

160 TML. VII. 600.

161 EOE. 16. 62–64.

bebörtönzéstől. Haller János, Bethlen János tisztelője és barátja óvatos ember volt. Apor Lázár pedig, akinek a tanúvallomása alapján számos, Szilágyi által említett mozzanatot ismerünk, azok közé tartozott, akik éppen elárulták a szervezkedést, sőt őt rokona, Apor István igyekezett is kimenteni a megvádoltak és elítéltek közül, azaz érdekében állhatott a többiekre vallani. Nehéz tehát a valós összeesküvés szálait megtalálni, sokkal valószínűbbnek látszik egy olyan forgatókönyv, ahol néhány új vezetőjelölt igyekezett előtérbe kerülni és esetlegesen újjászervezni azt, amit Bethlen János elkezdett. Látható ugyanakkor, hogy azok, akik aktivizálódtak, már nem voltak ugyanazok, és nem is ugyanazokért a célokért szerveződtek, mint korábban Bethlen. A kancellár Bethlen János egyik központi terve az erdélyi református elit megszervezése volt, aminek a katonai megtámogatását a székely főtisztségek megszerzésétől várta. Az ő szövetségi rendszerébe még Nemes János háromszéki főkapitány éppen úgy beletartozott,¹⁶² mint Béldi, sőt vele hamarabb létesített kapcsolatot azáltal, hogy 1667-ben a fia házassága révén azzal a körrel került rokonságba, amely a Székelyföldön Basa Tamás révén Barcsai Ákos régi hívének számított. Ilyen új belépő volt Csáky László,¹⁶³ de valószínűleg Kapy György is a körülötte kialakult politikai légüres térben döntött a csoporthoz való csatlakozás mellett. Csákyt az sodorta Béldi köréhez,¹⁶⁴ hogy konfliktusba keveredett Bánffy Dénessel, és már annak elfogatásakor is Bethlen János mellett állt.¹⁶⁵ A Bethlenek azonban kivonultak az események központi alakjai közül, és a leveleik inkább azt sejtetik, hogy tompítani próbálták a közeledő újabb konfliktust. Bethlen Miklós egyenesen arról írt Telekinek november végi, előbb már idézett levele végén, hogy tudomása szerint Béldi Pált és Daczó Jánost, akik ekkorra folyamatos háborúságban álltak egymással, Kálnoki János megbékí-

162 Nemes maga is fontosnak tartotta a református elitcsoport súlyának a megőrzését. Nem véletlen, hogy még 1678 januárjában is azt írta Telekinek, hogy „csendes utakon való megorvosolását javallom az dolgoknak, mert félek, inter duos etc... Oh édes Komám uram félek én, sokaknak jövődölése s írása szerint vallásunk oppressióját mi magunk ne siettessük.” TML. VIII. 4–5.

163 Csáky László 1658-ban szökött, apja akarata ellenére Erdélybe, megalapítva a család erdélyi ágát. MOL P. 71. Fasc. 28. No. 67. és 68. A Kálnoky Katával kötött első házassága rögtön a székelyföldi elithez fűzte az erdélyi kapcsolatrendszerét. A Csákyak erdélyi tevékenységéről lásd: Papp, Klára (2012) *Útkereső Csákyak az Erdélyi Fejedelemségben és a Magyar Királyságban*. In: «...éltünk mi sokáig két hazában...»: tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 194–217.

164 Csákyt Cserei úgy jellemezte, mint aki már ifjan is nagyra vágyott: „gróff Csáki László vadászatot szeretvén, sokat is praesumálván magának s neheztelvén azt hogy öneki nem igen adatik promotiója, noha Bánffy Dénesnél magát, maga ítelete szerint, érdemesebb személynek tartana, hogy boszuságot tegyen Bánffy Dénesnek...” In: Miklósvárszéki Cserei Mihály históriája. Szemelvények. Kiadta Angyal Dávid. Bp. é. n. 9.

165 Papp, Klára (2012) *Útkereső Csákyak az Erdélyi Fejedelemségben és a Magyar Királyságban*. In: «...éltünk mi sokáig két hazában...»: tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 210.

tette.¹⁶⁶ Teleki válaszlevele azonban azt sugallja, hogy ekkorra megszületett a döntés, és elzárkózott az újabb közvetítési kísérletektől: „Micsoda dolgokban legyenek némelyek oda bé foglalatosok, vagy csak rájuk fogták, Isten s kinek-kinek maga lelke tudja; ha csak tized része igaz is, sok.”¹⁶⁷

Az bizonyos, hogy 1677 novemberének a végére Béldi Pál egyértelmű közelséggé vált Erdélyben, akivel való találkozás után többen úgy érezték, hogy magyarázkodniuk kell. Ilyen volt Haller János is, aki Telekinek írta, hogy „hallom, némely nem barátim engemet is bűzben keverték azért, hogy Béldi uramnál voltam. Ha ez vétkes dolog, hirdessék ki, kinek szabad házához menni s kinek nem, mert egyébaránt effélében akárki is megbotlik. Láttam, hogy az urunk kedvén beszélgetett ő kegyelmével; én ahoz képest szabados társolkodást gondoltam lenni, semmi tilalmat nem tudván arról.”¹⁶⁸

A legtöbben úgy érzékelték még december elején is, hogy Béldi Pál magánjellegű konfliktusai álltak a feszültségek hátterében. Keresztési Sámuel szerint „sok rút elegy-belegy alkalmatlan hírek folytak az elmúlt napokban Betlen uramék s Béldi uram iránt, hogy egymás ellen mint igyekeztek volna.”¹⁶⁹ Keresztési Bethlen Miklóshoz hasonlóan próbálta az udvari pártot meggyőzni arról, hogy Béldi nem alkalmas egy lázadás megszervezésére. Keresztési Béldi egyre jobban elhatalmasodó köszvényét hozta fel indokul.¹⁷⁰ Ha hihetünk Nemes János decemberi levelének, akkor nemcsak Telekiék féltek Béldi székely seregétől, de a székelyek is Teleki hadától, olyannyira, hogy Béldinek kellett az altisztjei által üzeneteket küldeni, amiben Teleki hadainak jövetelét álhírnek nevezte.¹⁷¹

A Teleki levelezésből úgy tűnik, hogy december 19-re az udvari párt cselekvésre szánta el magát. A legszűkebb, belső kör mellett felsorakozott Kornis Gáspár és Macskási Boldizsár is, akik mind Háromszékre mentek, és a csíki és háromszéki mozgásokat figyelték. Lázár István, Petki István veje Béldi hívének számított, attól tartottak, hogy mellette felsorakozik az a csíki had, akik II. Rákóczi György és Kemény János mellett is kitartottak. Mikes Kelemen ekkorra a Béldi

166 TML. VII. 601. „Az mely emberem Kaczáig ment volt, az hallotta Béldi uram embereitől, hogy Kálnoki Sámuel Daczó Jánost megbékéltette volna Béldi urammal és hogy Daczó Bodolán volt volna. Igaz-e, nem-e, ők tudják”.

167 TML. VII. 602.

168 TML. VII. 603.

169 TML. VII. 609.

170 „Nyavalyás Béldi uram felől mostan érkezett brassai ember azt beszéli, nemhogy Betlen uramék vagy valaki ellen igyekeznék, de igen nehéz betegségben fekszik, mégis mást hirdetnek az emberek.”

171 TML. VII. 613–614. „ez órában érkezének mind magam szolgálaim s mind oda be való becsületes emberek hozzám, kiktől értem, minemű rettenések voltak oda be elsőben az felőlök költött hamis hír miatt, azután az innen kívül közökben ment hamis hírek miatt; mely az volt, hogy Kegyelmed az Kegyelmed hadaival megyen közökben, ki miatt nem kicsin rettenés volt köztök és többire sokak szekerek hátán voltak, valamíg Béldi uram az vicékel czédulát jártattatott az falukon, hogy semmi nincsen benne.”

körüli csoporttal szembeni fellépés egyik legaktívabb tagja lett.¹⁷² Macskási Boldizsár ugyanakkor egy részletesebb levélben számolt be Telekinek arról, hogy Kornissal Nemes Jánosnál szálltak meg Hídvégen. December 19-én Csíknak, 20-án pedig Háromszéknek volt a székgyűlése. A háromszéki gyűlésen Béldi Pál is részt vett.¹⁷³ Ekkorra már az udvari párt számára is világossá vált, hogy Paskó Kristóf portai segítséget próbált szerezni a Béldi-körnek, valamint a szebeni szász politikai körökkel is szoros kapcsolatot épített ki. December 20-án a Nemes által írt jelentés szerint semmi rendkívüli szerveződés nem történt a székgyűlésen.¹⁷⁴ Ezzel szemben 23-án Apor István úgy látta a székgyűlésen történeteket, hogy „mivel Kálnoki Bálint, Henter Mihály és János, Gerébek voltak expedált követek Háromszékről a végre, hogy mivel ad 5. Decembris hírdetett gyűlésében Csíknak jelen nem voltak az gyergyaiak és akkori confederatiójokat az csikiak és kászoniak adták volt csak magok neve alatt, kit most Gyergyó és confirmálna, mely meg is lőtt, melynek is continentiája nem egyéb, hanem hogy kegyelmes urunk méltóságát, hazánk és nemzetünk szabadságát minden úton módokon együtt oltalmazzuk. Ez a színe, de az veleje az, hogy Kegyelmedet, Uram, Naláczi uramat, Székely László uramat mint veszthessük el; mert a bizonyos, hogy Kegyelmed az feltett cél.”¹⁷⁵ A két ember gyökeresen eltérő helyzetértékelése jól mutatja, hogy míg Nemes nem látta jelentősnek a székelyek közti elégedetlenséget, és összeesküvés kitörésének a jeleit sem látta, addig Mikes, akinek érdekében állt nemcsak a székelyföldi vezető elitcsoporttal való leszámolás, de az is, hogy az ő bukásuk árán a saját karrierjét építse, a támadást szorgalmazta: „Itt, Uram, bizony valóba szükség volt az bejövetel, mert az sok hamis hírekkel annyira eltöltötték volt az embereket az háromszékiek, hogy egészen elhitették volt szegényekkel az mi kegyelmes urunknak portától való nagy haragját és ő nagysága megváltoztatását, Zólyomi megindítását, ő nagysága portán való embereinek lenyakazását; azt is, hogy Kegyelmed az francia és több idegen hadakkal jó avégre, hogy fegyverrel is felvegye az székelyeket az magyarországi hadakozásra.”¹⁷⁶ Lázár István az egyike volt azoknak, akikkel szemben Mikes Kelemen határozottan fellépett. Lázár a lehetséges támadások elől bemenekítette a családját Beszterczére, ami lehetett a szervezkedés jele is, de az udvari párttól való félelemé is: „Értettem udvarnál létemben olyan szót is, hogy olyan vélekedésben is voltak, hogy én olyan végre költöztettem vóna be feleségemet, gyermekemet Beszterczére, hogy az váraasiaknak elméjüket fascináljam. Azt akarom, Uram, ha az mű kegyelmes urunk kételkedik bennem s Kegyelmetek, eskessék meg az egész várast ellenem s ha hagyott voltam is valakitől hozzá, vagy említést töttem volna is valakinek ezen mostani materiákról (kiben sem hírem, sem tanácsom nem volt), az váras piacán akasztasson bár fel ő nagysága. Hanem tudják böcsületes emberek, többi

172 TML. VII. 616–617. Mikes Kelemen levele december 19-én Teleki Mihálynak.

173 TML. VII. 617.

174 TML. VII. 618.

175 TML. VII. 618–619.

176 TML. VII. 619.

közt nagyobbik Toldalagi János uram és Keresztúri János uramék, micsoda rettenetes Istennek látogató ostora volt rajtam az pestis miá, minden jószágomból kiszorulván úgy annyira, hogy cselédestől sokáig más ember háta megett kellett laknom. Végre látván feleségemnek is következő nyavalyáját, úgy kellett bátorságosb és alkalmatosb helyre beköltöztetnem az pestis előtt cselédimet. Magam is benn lévén egy kevésség, urunk ő nagysága Katonában való jövetelét értvén, ő nagysága udvarlására menvén, onnan Pusztá Kamarásig késértem ő nagyságát. Katonában hallván az ő nagysága méltóságos szavaiból az székelységen fenn forgó rossz híreket az insurrectiójok felől, kin is álmélkodással csudálkoztam, holott én bizony addig hírit sem hallottam. Udvartól visszatérvén, Baló László uram átal jelentém az mű kegyelmes urunknak, hogy magam be akarok jöni itt való házamhoz az innepekre, ha mit fog parancsolni ő nagysága s ő nagysága kegyelmes annuentiájából jöttem volt be is, nekem semmit nem parancsolván ő nagysága; interim én még vagy negyed napig erkedi házamnál mulatván, mikor ide bejöttem, azelőtt már addig Csíkban az háromszéki követek eljárván, minden conclusumokat végbe is vitték, az gyűlést is régen peragálván, úgy értvén Daczó uram intimatiójából, mivel ő kegyelme is jelen volt az háromszéki conclusumban. Leginkább abban ütköztet meg, székünkbeli emberséges emberek is úgy concludáltak, sőt az mint fül hegygel értettem, erős reversalist is adott volna ő kegyelme oda, his interpositis conditionibus, hogy az csíki kapitányság és successivis temporibus az czikmántori jószág neki megadassék etc. Úgy volt-e, nem-e, én azt nem tudom... Béldi urammal pedig én, Uram, bizony hűtellel confirmálok, az pünköshti gyűléstől fogva szemben nem voltam, sem szememmel nem láttam.”¹⁷⁷ Az általános félelem elharapózott a főurak között. Keresztési Sámuel 1678. január 2-án amiatt próbálta megvédeni magát, mert Szebenben járt, és az udvari párt Szebent Bethlen János pártjának találkozóhelyeként tartotta számon.¹⁷⁸ Ugyanekkor Bethlen János is levelet küldött Apafinak, nagyon hasonló tartalommal. Eszerint ő, noha nagyon beteg, olyan híreket hallott, hogy sokan őt sejtették több esemény mögött. Például, hogy Szebenben a találkozót ő szervezte személyesen, valamint hogy ő állt a háromszékiek és a szászok közötti tárgyalások mögött is, csakúgy, mint Paskó portai machinációi mögött.¹⁷⁹ Január 3-án Csáky László felesége, Bethlen Éva már arról írt Telekinek, hogy Béldit óvták attól, hogy az udvarba menjen, mert féltették, hogy ott baj érheti.¹⁸⁰ Január 8-án Apafi úgy értesült, hogy Csáky László Háromszékről Csíkba ment. Ebből az egész udvari párt, Apafit is beleértve egy közeli támadásra következett, jöllehet Csákynek nem volt serege.¹⁸¹ Ugyanezen a napon minderről azt írta

177 TML. VII. 624–625.

178 TML: VIII. 3.

179 EOE. 16. 420–422.

180 TML. VIII. 7.

181 TML. VIII. 7–8. „Ugy értjük bizonyosan, hogy Háromszékről Csíkba Csáki László bément, hol is elhiszszük semmi jó dolgokat nem munkálkodik, melyhez képest Kgdnek kglmesen poroncsoljuk, úgy disponálja az hadakat, hogy mihelt ujbanan

Nemes János, hogy „itt az dolgokat úgy nem látom, hogy ő Nagysága ellen insurgálni akarnának, mindazáltal mi vagyon az emberekben, Isten tudja. Csáki uram Bodolán vagyon ötvennégy lóval; ők vígan laknak.”¹⁸² Nemes ebben a levelében az események két legfőbb aktoraként Csákyt és Paskót jelölte meg, azt a hírt erősítve, hogy a környezetében sokan az Apafival szembeni portai retorziókat hangoztatták.¹⁸³ Teleki maga is azt írta Naláczy Istvánnak, hogy mivel a székelyföldi főkapitányok és főkirálybírók mind Apafi mellé álltak, a székelyek a főtisztjeik nélkül nem láznak fel.¹⁸⁴ Teleki még ekkor is Béldit tekintette a készülő szerveződés egyik főszereplőjének, de az idő múlásával egyre többször említette Csáky nevét is, mint akiknek a hűségét biztosítani kell.¹⁸⁵ Végül a székelyek gyűlése megfogalmazott egy levelet, ami nem volt egyértelmű, és panaszokat sorolt fel. Azt Nemes is úgy látta, hogy nem a fejedelem ellen íródott, de Nemes, valószínűleg óvatosságból, mégis megtagadta az aláírást.¹⁸⁶

Apafi teljesen ráhagyatkozott a hozzá érkezett hírekre, és ez teljes bizonytalanságot eredményezett.¹⁸⁷ A legtöbb valós információt az a Nemes János szolgáltatta neki, aki maga a levelei alapján inkább az egész ügy elboronálásában volt érdekelt, nem pedig valamilyen harc kibontakozásában. Sajátos módon ekkor Apafi nem elsősorban Béldit, hanem Lázár Istvánt találta harciasnak, ami ismét csak azt mutatja, hogy Béldi koránt sem tűnt valamiféle fegyveres támadás főszervezőjének még Apafi szemében sem. A fejedelem 1678. január 13-án Telekinek írt levele elég pontosan érzékelteti a helyzetét: „Mi soha el nem tudunk igazodni az mostani rossz fenforgó dolgokban, mert ha egy nap egyképpen hozzák az híreket, másnap másképpen, és ha egy helyről egyképpen hoznak valami oly dolgot, más helyről ellenkezőt hallunk. Prásmárt lévén Háromszéknek gyűlése, mit végeztek magok tudják. Onnét Nemes János uramhoz számos követeket küldöttek, kérvén azon elsőben ő kegyelmét, hogy nem tudjuk mit subscribáljon, ő kegyelme resolválván magát, hogy nem cselekszi és pirongatván is magok cselekedeteiről, men-

poroncsolatunkat vészi felőle, mentest indulhassanak. Rédai Ferencz uramnak is írtunk, hogy az dragonyokat oly dispositióban tartsa, hogy mihelt poroncsolatunkat vészi, mivel azok közelebb vannak, mentest jöhessenek.”

182 TML. VIII. 8.

183 „Várnák Paskót, mert minden bizonnyal ők küldték el;... Mi lesz belőle, Isten tudja, itt bizonyosan úgy hiszik, az fejedelemnek rosszul van dolga portán”.

184 „mind az öt székely főkapitányok ő nagyságának igaz hívei lévén, az királybírákban sem kételkedvén, rettenetes hiteket tévén Béldi uram is, hogy fegyverre erumpáljanak, alig hihetem, az gyűlés is, kit olyan kívántak, előttök lévén, főtisztjek nélkül nem hiszem fel is ülnének.”

185 „nem ártana talán ő nagyságának Béldi uramnak is iratni jó declaratióval, megírván ő kegyelme felől való híreket, inteni az hűségre, securussá tenni az ő nagysága kegyelmessége felől ő kegyelmét. Csáki uramat sem ártana talán udvarhoz hivatni assecuratiót küldvén ő kegyelmének, ha eljűne, jó tisztességesen kellene látni, ha el nem menne, abból kilátszanék egészben dolga.” TML. VIII. 10.

186 TML. VIII. 11–12.

187 TML. VIII. 13–15.

tették magokat, hogy ellenünk semmi feltett gonosz szándékjuk nincsen, sőt készek hűségünk mellett életeket is letenni; azután kérték ő kegyelmét, hogy hozzánk való követséget vállalja fel, melyet hírünk nélkül ő kegyelme nem akarván cselekedni, poroncsoltuk, hogy vállalja fel. Béldi uram is kívánván ő kegyelmével való szemben létét, úgy hisszük ma szemben volt, az honnét is ide várjuk. Csikból érkezvén emberünk, kit is Lázár István uramért küldöttünk volt, poroncsolván ő kegyelmének hozzánk való jövetele felől, de micsoda mentegető levelet küldött ő kegyelme nekünk, im Kegyelmednek in specie odaküldöttük. Nekünk úgy tetszik, fejedelméhez nem rendes levél (az levelet visszavárjuk) noha az mint maga tudja Kegyelmed, mint resolválák magokat cziki híveink hozzánk való hűségekben, azután is egynehány ízben sergkengetvén őket hűségünkre, mindenkor engedelmes hűségeket ígérték, de most úgy informáltatunk, hogy egyátaljában egy vagy két emberen kívül már ott mind benne vannak azon factióban, csak várnak azon poroncsolattól. Már mind ezekhez képest, noha örömet az országban lármát nem csinálnánk, mindazonáltal magunk becsületes híveinek életekre s az ország megmaradására is akarván vigyázni, ha különben ezt a tüzet meg nem olthatjuk, kételenítettünk természet szerint való szelidségünk ellen is más mediumokat keresni annak lecsendesítésére, melyhez képest kegyelmesen és serio poroncsoljuk Kegyelmednek, disponálja úgy az magyar hadakat és ha úgy kívántatik, az lengyel hadakat is, olyan készséggel legyen, ha második poroncsolatunkat vészi, mentest indulhasson udvarunkban.”¹⁸⁸ Lázár István csíki főkirálybíró január 8-án írta Apafinak az említett levelét, amelyben rossz egészségi állapotára és a felesége betegségére hivatkozva mondta le a fejedelmi udvarban való megjelenést, és emellett azt is állította, hogy Daczó János terjesztett róla valótlan híreket. Ismerve Daczó ekkori szerepét, ez az állítás részben egészen biztosan igaz volt, hiszen Daczó folyamatosan túlzó és Béldire, valamint Lázárra nézve terhelő üzeneteket küldött az udvarba és Telekinek is. Ennek ellenére Lázár István valóban sértett volt, talán éppen Daczó főkapitányi kinevezése miatt, amit Petki István vejeként és a Gyergyóban őshonos család sarjaként nyilván magának szeretett volna.

Azt, hogy január közepére teljes volt a bizonytalanság, jól szemlélteti Naláczy Istvánnak Telekihez írott levele, aki maga is arról számolt be, hogy Nemes János és Mikes Kelemen levelei számára érthetetlenek voltak, Daczó János pedig azt állította, hogy csíki kapitányként retteg a székbe betenni a lábát.¹⁸⁹ A háromszékiek prázsmári gyűlésén végül Nemes Jánost kérték fel a székelyek, hogy közvetítsen köztük és a fejedelmi udvar között, de ekkor sem látható Béldi vezető szerepe vagy akár csak olyan momentum, amely arra utalna, hogy ő fegyveres

188 Két nap múlva, január 15-én viszont már úgy fogalmazott a fejedelem, hogy „úgy látjuk, háromszéki híveink csak nem akarnak csendesedni, melyet megláthat Kegyelmed Nemes János és Mikes Kelemen uramék levelekből”. TML. VIII. 17–18.

189 TML. VIII. 18.

felkelést kívánt előkészíteni.¹⁹⁰ A közvetítésről Nemes január 19-én számolt be részletesen Telekinek: „mint egy mediator volnék az szék küldvén urunkhoz ő ngához ilyen punctumokkal:¹⁹¹ 1. Most is veszik eszekben, hogy nem szűnnek a vádlók ő kglmeket méltatlanul vádolni, kiben nem vétkesek. 2. Igíri ő nga orvoslását, kiben nem is kételkednek, de az modalitást más képpen nem látják, hanem ha ő nga az gyűlés helyén praesens nem leszen és az hadakat ő nga nem amoveálja, mert másképpen senki nem merné ki is mondani meg bántódását, tévén fel, az harmadik esztendőben az novemberi gyűlésben mikkel fenyegették őket. 3. Számos esztendőktől fogván vádoltattak ő kglmek, mind eddig is sem személy szerint senkiben, sem közönségesen senkiben hűségtelenséget ő nga nem tapasztalt, kihez képest securus lehet ő nga az ő kglmek hűségében. 4. Az helytelen panasz miá szintén utolsó romlásra jutott ez az haza, azért annak idejében az vádlók ne legyenek bírások. Ezeket én proponáltam. Ugy látom, az mi kegyelmes urunk ő nga minden rendes dolognak el követője lenne, de félek rajta Farkas Pálként túl vagyunk azon, mert Paskó az kapucsi vasárnap érkezék bokor estvén; már ez mit hoz, nem tudatík. Egyéboránt én is, édes Komám uram, minden rendes dolgokat csendes úton szeretnék csendesíteni, a mint ő ngának s mind az uraknak meg mondtam s úgy látom, arra is hajol dolgok, csak az kapucsi ne rontsa el.”¹⁹²

Teleki egyik levelében az a teória is megjelent, hogy Béldi és veje, Wesselényi Pál együtt kívántak a fejedelemre vagy a fejedelmi udvarra támadni, ez viszont, a két ember közötti folyamatos konfliktusokat ismerve, nagyon valószínűtlen.¹⁹³ Ekkorra az a helyzet állt elő, hogy Wesselényi és Béldi együttes megvádolása jelentős teret nyithatott volna Teleki számára a bujdosókkal kapcsolatosan és az erdélyi belpolitikában is. Ezt ő remekül érzékelte, ahogyan az ekkor általa írtak bizonyítják: „nem kér Veselényi Pál uram passust, szélytében szállítja az Szilágyban az hadakat; olyat mondott böcsületes embereknek nem régen ő kglme, urunk ő nga s én csak biztatjuk, de ha Béldi uram dolgában elő mehetne, vagy maga, vagy más mentest közikben menne, dolgokhoz látnának. Bizony még is ha Veselényi Pál uram leszen az director, félek, kárunkkal ne érezzük meg. Én úgy hiszem, a portán is, kivált ha Kapi uram egyet ért velek, azzal fogják ő ngát vádolni, hogy urunk csak szóval tartotta eddig az magyarországiakat, de az németnek favorizál.”¹⁹⁴

A teljes bizonytalanságba változást a Nemes által is emlegetett kapucsi basának és Paskó Kristófnak a Bukarestbe érkezése hozott, amiről Székely László tájékoztatta Telekit.¹⁹⁵ Székely úgy értesült, hogy Paskó Teleki Mihály elfogatása ügyében szervezkedett. A levelében Lázár Istvánt, Apor Lázárt és

190 TML. VIII. 22.

191 EOE. 16. 65.

192 TML. VIII. 32–33.

193 TML. VIII. 23. Teleki Mihály levele Naláczy Istvánnak 1678. január 18-án.

194 TML. VIII. 25.

195 TML. VIII. 28–29.

Kapi Györgyöt nevezte meg a szervezkedés tagjaiként. Ő már egyértelműen Paskó megöletéséről írt, valamint arról, hogy Daczó Jánosnak Csíkszéket, míg Bethlen Gergelynek Udvarhelyszéket kellett fegyverbe szólítania.¹⁹⁶

Összegezve január végére az udvari párt egy olyan forgatókönyvet vázolt fel, amely szerint Béldi Pál a veje révén kapott volna katonaságot, míg Paskó Kristóf a portán szervezkedett volna Apafi vagy az udvari párt ellen. Ez az egész történet azonban sok ponton homályos, például január folyamán Béldi újra betegeskedni kezdett.¹⁹⁷ A betegség ugyan az esetek többségében kiváló indokul szolgált a főuraknak a kötelezettségeik el nem végzésére vagy bármiből való kimaradásra, azonban Béldi esetében több forrásból tudjuk, hogy szamosújvári bebörtönzése idején a köszvénye súlyosbodott, ami ettől kezdve folyamatosan gyötörte. Tehát továbbra is kérdés, hogy Béldi képes volt-e arra, hogy a később vádként megfogalmazott szerepet: az egész összeesküvés koordinálását, irányítását elvégezze. Mellette azonban többen zúgolódtak. Paskó komoly aktivitást mutatott, a háromszéki és csíki székelyek tele voltak sérelmekkel, amelyekre megoldást vártak, ám valójában egyetlen levelezésből sem sikerül összerakni egy jól szervezett összeesküvést, inkább csak bátortalan kísérleteket, sokszor jobbára egy-egy megvádolt csoport ártatlanságának az igazolására. Emellett egyre világosabbá vált, hogy az udvari párt a székelyföldi főtisztek legtöbbszörét maga mellé állította, ezért is lépett be Teleki leveleiben egy másik lehetőség, hogy Béldi a veje révén szerzett hadsereggel kívánt támadni. Erre azonban jelenleg nincsen bizonyítékunk, és a két ember közötti folyamatos konfliktus miatt is kétséges, hogy sikerült volna-e megszervezni. Paskó portai tevékenységéről Bethlen Miklós úgy tudta, hogy Telekit vádolta meg,¹⁹⁸ és ebben a kérdésben sokan értettek egyet vele ekkorra, köztük Bethlen János, Miklós, Kapy György, Béldi Pál, csakúgy, mint Csáky László, sőt Lázár Istváné köre és Haller János is. Ennek ellenére ekkorra már sokan óvatosabbak voltak annál, hogy egy nyílt összeesküvésben részt vegyenek. Végül Paskó Konstantinápolyban a bujdosók támogatásával vádolta meg Telekit. Ekkor Kapy a fejedelem követeként járt a portán,¹⁹⁹ Paskó pedig magát a három nemzet küldöttének tekintette. Ezen a ponton valóban eldőlt, hogy az addigi bizonytalan elégedetlenségből egy rendkívül rosszul szervezett ellenzéki megmozdulás alakult, ami immár a porta elé került, így – Nemes János minden próbálkozása ellenére – már nem lehetett elsimítani. A székelyföldi altisztek különösen aktívak voltak,²⁰⁰ csakúgy, mint Csáky László. Szilágyi szerint Béldi Paskóra várt. Az bizonyos, hogy

196 „Mi azon vagyunk, ha Paskó idejű Fogarasban, eloltsuk láb alól, többször vissza ne menjen, ha lehet Daczó János elmené inent, hogy felvegye Csikott, Bethlen Gergely Udvarhelyszékett s ide hozzák.”

197 EOE. 16. 427-428. Bánffy Zsigmond levele Béldi Pálnak 1678. január 14-én.

198 TML. VIII. 48: „Úgy hallom, Paskó a portán nem urunkat, hanem kiváltképpen Kgltdt vádolta és a török annak igazítására-e vagy csendesítésére, vagy mire (mert ez új processusnak én titulust nem talállok) jött;”

199 EOE. 16. 67.

200 EOE. 16. 70.

január 28-án megindultak a fejedelmi hadak, és az ellenzéki főurak közül többen Havasalföldre menekültek a várható elfogatás elől. Apafi mindezt úgy írta le, hogy „Paskó Christophnak kijövetelitől fogva mint folytanak légyen az idebe való dolgok, sok szóval declarálnunk nem szükség, elég az mi mind Kapucsi elérkezése után s mind előtte egy néhány rendbeli assecuratiót küldöttünk Háromszéki atyafiaknak mind közönségesen s mind személy szerént azoknak, kik véllek egy értelemben voltak, de sokszori hittel való írásunk s obtestatióink mind nekünk s mind az uraknak ő kegyelmeknek semmit nem fogván, kételenítettünk vala bizonyos számú hadainkat fellázadott Háromszéki atyafiaknak lecsendesítésére küldeni; melyre nézve Béldi, Csáki, Domokos Tamás, Apor Lázár, Paskó Christoph, Kálnoki Farkasék Havasalföldében általmentenek”.²⁰¹ Végül az Apafi által említettek mellett a menekülők között volt Belényi Zsigmond és Kálnoki Farkas helyett Bálint, de mint látható, a csoportban jelentős számú székely nemes volt, Béldi mellett Damokos Tamás, Kálnoki Bálint és Apor Lázár is. A történet a szervezetlenség és a bizonytalanság látszatát kelti, ami Béldi vezetői alkalmatlanságát éppen úgy mutathatja, mint a csoport tagjainak eltérő érdekeit. A menekülést követően látható először az, hogy Béldi az egész csoport vezetőjeként²⁰² tűnt fel, amikor tárgyalni próbált a fejedelemmel.²⁰³ Az ekkor látható viselkedés, a hazatérés feltételei azt mutatják, hogy Béldi nagyon bízott abban, hogy Paskó portai kapcsolatrendszere révén elérje a célját, és Apafi megszabadul attól az udvari párttól, akik a megelőző években már éppen elég közel kerültek a fejedelemhez ahhoz, hogy inkább azokban bízson, mint abban az ellenzéki csoportban, akikkel kapcsolatosan állandóan az udvar elleni szervezkedésükről hallott híreket.²⁰⁴ Béldi hadainak létezéséről is teljesen eltérő információk keringtek, ám Telekinek február másodikán Naláczihoz írott levele elég beszédes e tárgyban: „Tökéletesen elhídigye Kgld, ha én ki nem jöttem volna, lett volna hada Béldi Pálnak és bizony innét utól is kerültek volna meg bennünket.”²⁰⁵ Később, március 2-án Teleki ismét ezt írta: „Veselényi uram mindenkor ellent tartott; sőt ha valósággal nem is (de köz hírrel Béldi uram segítségére igyekezett), minthogy az hadakat reá nem vehette”.²⁰⁶ Tehát sem a székelyföldi seregek, sem pedig Wesselényi seregei nem álltak Béldi rendelkezésére, annak ellenére sem, hogy erről, mármint bizonyos számú sereg létezéséről még Bethlen Miklós is említést tett az Önéletírásában.²⁰⁷

Béldi sértődöttsége és Telekivel szembeni dühé a leveleiből bizonyosnak látszik, az azonban nehezen szétszálazható a levelezések sokszori átolvasása után is, hogy Béldi mennyire volt eszköze mindazoknak, akik az ő rangját, tekintélyét

201 TML. VIII. 49.

202 EOE. 16. 438–439.

203 EOE. 16. 72., TMKÁO V. 493.

204 TMKÁO V. 510.

205 TML. VIII. 53.

206 TML. VIII. 91.

207 Bethlen Miklós önéletírása.

és haragját kívánták felhasználni a saját érdekeik szószólójaként. Míg ugyanis a Bánffy Dénes elleni fellépés megfelelően szervezett volt, olyannyira, hogy Teleki Mihály sem tudott ellene tenni, csak csatlakozni hozzá, és menteni próbálta, amit lehet, addig Bethlen János betegeskedése és Bethlen Miklós óvatossága után új ötletadók jelentek meg Csáky vagy Paskó személyében, valamint a székelyföldi második vonal tagjai közül, akik nem rendelkeztek olyan stratégiai képességekkel, mint az öreg Bethlen kancellár. Béldiről pedig kiderült, hogy a kapcsolati hálója, mint ezt később bővebben is kifejtem, nem elég feszes, nem eléggé hozzá kötődő, így nem volt képes mozgatni azt. Az látható, hogy 1677 végén és 1678 elején többen is Béldire tekintettek olyanként, mint aki a vezetőjévé válhat egy, az udvari párt ellen szerveződő akciónak, és megtorolja azokat a sérelmeket, amelyeket ekkor többször felemlítettek. Az 1677 októberében született „szövetkezés” szövege elsősorban azt emelte ki, hogy többen veszélyeztetik a belső békét, és ők ezt megvédendő szövetkeztek.²⁰⁸ Az aláírók azonban látványosan kevesen voltak, az első helyen pedig nem Béldi, hanem Csáky László neve szerepelt, mellettük pedig három, a székelyföldi elit alsóbb rétegeihez tartozó, Damokos Tamásé, Apor Lázáré és Mihálcz Mihályé. Ez utolsó ráadásul sepsisziek alkirálybírája volt, ami a széki főtisztségek között a legkevésbé rangos pozíciónak számított. A felsoroltak mellett többen is szimpatizáltak ezzel a körrel. Ilyen volt Kálnoki Farkas²⁰⁹ vagy a Cserei testvérek is. Ezek a levelek azonban nem elsősorban a hadra kelésről szólnak, hanem az esetleges támadás elleni védekezésről. Cserei György például Brassóban igyekezett hírekhez jutni Teleki esetleges hadmozdulatait illetően.²¹⁰ Cserei György január 27-én arról értesítette Béldit, hogy a katonái a fejedelmi hadak hírére elszökdöstek. Sokan úgy értelmezték, hogy ez egy felkelésre készülő had lett volna, azonban a szövegekben elsősorban a „vigyázás” kifejezés és ennek a szinonimái szerepelnek, ami itt is inkább a védekezésre való felkészülésre utal.²¹¹ A Háromszék közössége által fogalmazott, a fejedelemnek, majd a fejedelemasszonynak címzett beadvány szövege is a hamis vádakkal szembeni védekezést hangsúlyozta.²¹² Mindazonáltal felte-

208 EOE. 16. 403–404.

209 SzOkl. VI. 373–374.

210 SzOkl. VI. 378–379. „azért szükség volna az vigyázás”.

211 SzOkl. VI. 382–383. „Akarám uram kgdnek értésére adni: bizonyosan hozták, hogy Szentpéteren és Somboron feles hadak vadnak, ez az mi földünk futó félben vagy, hogy hallják azokat ott lenni, ezek, kik egy néhányan vadnak, szöktön szöknek, mi haszna ezekkel itt nyomorgani, ha kgdnek tetszik én hanemha házamhoz megyek, onnan is tudok úgy vigyázni, mint itt, mert ezekkel nem is tudok strásálatni is.”

212 EOE. 16. 407. „Nagy fájdalommal és szübeli keserűséggel értettük volt kglmes urunk elsőbben csak fülhegygyei, de annak utánna sűrűséggel jővén közinkben, hogy némely ártalmas emberek és nem jóakaróink Xgod méltóságos füleit terhelték volna olyan alkatlan hírekkel, melyeknek csak kigondolásától is isten oltalmazzon bennünket, hogy mi köteles hűségünkről elfeledkezvén, Xgod ellen rebelláltunk volna. Nem is csudálhatjuk teljességesen kglmes urunk, mert efféle formált hírekkel tavalyi esztendőben is bennünket sok úttal Nagodnak kedvetlenségében hoztanak, és méltatlanul vádolni nem színtenek, melyért semmi animadversiót nem vevén, ma

hető, hogy többen kívánták volna egy Teleki ellen szerveződött had élén is Béldit látni, ám az ebben az ügyben született levelek alapvetően kis létszámú, semmiképp sem jól szervezett csapatokat említettek, amelyek nem voltak elégségesek semmiféle felkelés végigvitelére. A fejedelem így könnyű szerrel átvette az események irányítását, és a korábbi látványos bizonytalanságot követően rövid határidővel országgyűlést hirdetett Béldi és társai ügyének²¹³ megtárgyalására február 15-re.²¹⁴ Eközben Kapy György a portáról hazaküldte azt a Vajda Lászlót, akit Apafi a Paskó által mondottak ellensúlyozása céljából küldött követként, így Kapy is az ellenzék tagjai közé került. A Fogarasban megnyílt országgyűlésen öt pontot tárgyaltak, melyek közül az első egy portai követség felállításáról döntött. A követség összetétele jól mutatta a közelgő elitváltást²¹⁵ a székelységen

is veszedelmünkre igyekeznek, és minden félelem, szegyen nélkül Ngod méltóságos udvarát afféle koholásokkal inficiálni nem átalják; bizonyítjuk az élő istennel, ki előtt semmi titok nincsen, hogy ez mint tavaly is, úgy mostan is Ngod méltósága ellen való motust nem vöttünk eszünkben, sőt valamint az Ngod fejedelmi székének erősítésére, szegíny, romláshoz közelítő édes hazánk békességének stabilizálására feltalálhatunk, abban életünk fottáig fáradozó igaz hívei vagyunk és leszünk Ngodnak, hazánknak. Könyörgünk igen bizodalmas alázatossággal Ngodnak, ha mi suspiciót Ngod méltóságos elméjében efféle hírek nemzetteznek volna, fejedelmi szokott kegyelmessége szerint tegye le, és mivel már efféle vádiások ellen, úgy látjuk, semmi orvosságot egyebet nem találhatunk az haza törvénye szerint való médiumoknak elkövetésinél, ártatlanságunknak kijelentéséért Ngod nehézségét ne érdemeljük, assecurálván igaz keresztényi hűtünk szerint Ngodat, nem egyebet, hanem Ngod méltóságának és édes hazánknak megmaradására vigyázunk abban is, sőt hogy ennyi számú mind Ngod és boldog emlékezetű praedecessori mellett való hív szolgálatunknak legyen méltó tekinteti, mintsem ez haza békességét rontó, felforgatni ügyekező ártalmas embereknek vádlásoknak, kiért istent ő fge Ngodat szerencsés országlással boldogítsa, szivünkől kívánjuk.”

- 213 Ekkorra egyértelműen Béldit tekintették az egész főszervezőjének. Az országgyűlés meghívó leveléből ez világosan látható, noha azt is megjegyezték, hogy az egész mozgalom valójában Paskó portai akciójának a következménye volt: „rendeletlen és ez haza szabadságát rontó követséget hordozott legyen Paskó és minemű gyümölcse lett legyen odavaló fáradozásának. azt is mindenfelé kibocsátott írásunkból megértette; továbbá midőn minden istenes utakon módokon abban igyekeznénk, hogy ez közönséges veszedelmet siettető zűrzavarokat mentül rendesebben leszállíthatnák, öt rendbéli részönről és tanácsúr híveink részéről is kétrendbeli hittel tett assecuratoriánkkal semmiképen nem bírhatók arra némely nyughatatlan embereknek elméjét, hogy csendes útonmódon való eligazítására, megbántódásoknak mindkét részről való fegyver letételével közönséges országgyűlésére elül jönnének, hanem más ártalmas utat forgatván elméjekben, Havasalföldében egynéhányan által állottanak, elvívén egynehány személt magával Béldi uram ötig-hatig valót, vele egyetértőket, kik hihető ez szegény hazának nem békességének megszerzésére, vagy megromlott szabadságának színes helyben állítására igyekeznek, sőt ha isten reá bocsátja, félő, utolsó romlást és veszedelmet ne hozzanak. Mindezekre és egyéb sok szükséges okokra nézve kelletek kegyelmeteknek közönséges országgyűlést promulgátatnonk” EOE. 16. 431–432.

214 EOE. 16. 72.

215 TML. VIII. 84. Tholdalagi János levele Telekinek: „Az követek is hétfőn vagy kedden megindulnak, úgy mint Bethlen Farkas, Mikes Kelemen Szilvási Bálint úramék és egy százsz.”

belül is.²¹⁶ A mindaddig tisztséget nem viselő Mikes Kelemen lett a követségben a székelység képviselője.²¹⁷ A második pontban Kapyt, aki eredetileg a portai adót szállító főkövet volt, megvádolták Paskóval való összejátszással, majd pedig kezdetét vette a teljes elitcsere. Mivel az országgyűlés megnyitása előtt két nappal halt meg Bethlen János kancellár, a helyére Bethlen Farkas, Teleki Mihály és Mikes Kelemen barátja került. Ezzel a korábban a református elitcsoport szervezője és támogatója is sírba szállt. A székelyföldi elit országos szerepvállalása mindazonáltal ekkor még nem csorbult jelentősen, ugyanis a fejedelmi tanácsba beválasztották az addig kiegyenlítő szerepet játszó Nemes Jánost, Daczó János, Petki János és Daniel Mihály pedig az ítélőtábla tagjai közé került. Mikes Kelemen az ítélőmesteri tisztséget kapta meg.²¹⁸ Az elitváltás egyértelmű jele volt, hogy Bethlen János temetésén az erdélyi elit nagy része nem mert részt venni, noha a fejedelemség kancellárja volt.²¹⁹ Bethlen János nagy hatására és a Béldihez köthető pártban betöltött szerepére utal, hogy a halála után Apafi megvádolta az özvegyét is az összeesküvésben való részvétellel, férje támogatásával.²²⁰ A felekezeti arányokat tekintve jól látható, hogy az Apafi-kor elején érzékelhető református székelyföldi elitcsoport befolyása és aránya csökkent,²²¹ még akkor is, ha Nemes, Daczó és Daniel Mihály nem voltak katolikusok. Mikes Kelemen ugyan ekkor még nem tudott székelyföldi főtisztséget szerezni, de a megbízatásai és a szerepvállalása már azt sugallta, hogy mind az országos, mind a lokális elitben sikerült előre jutnia. Ráadásul a Telekihez és Bethlen Gergelyhez fűződő szoros barátsága eleve biztosította a helyét az informális udvari elitben is. Petki István fiának, Petki Jánosnak az ítélőtáblába kerülése emellett egyértelműen egyfajta hatalmi restaurációs lépést mutat, azaz a II. Rákóczi György idejében kialakult székelyföldi katolikus elit megerősödését. Teleki generálissá választása egyértelművé tette, hogy az ő érdekcsoportja vette át a 70-es évek végére az erdélyi politika irányítását.

216 TML. VIII. 83–84.

217 EOE. 16. 73.

218 EOE. 16. 75.

219 TML. VIII. 94. „Én, Uram, szegény Bethlen János uram temetésére kéredzettem. Vasárnap temetik, de senki derék ember nem leszen.” Macskássy Boldizsár levele Teleki Mihálynak.

220 SzOkI. IV. 318–321.

221 Rhédey Ferenc március 4-én úgy fogalmazott ezzel kapcsolatban, hogy „szánom vallásomat”, ami jól mutatja, hogy a kortársak is érzékelték a református elit visszaszorulását. TML. VIII. 96.

patok óriási erővel fogtak a támadáshoz, és olyan pusztító ágyútűzet intéztek az osztrák–magyar csapatok ellen, hogy kilométerekre terjedő területen senki és semmi nem maradhatott épségben. A folyamatos ágyúzás következtében Nagypolány, Juhászlak, Újszomolnok és Zellő községek teljesen elpusztultak, és porrá égtek. *„Oly dühös volt a támadás, mintha lelkeket tették volna rá az oroszok, hogy áttörik a frontunkat, előzönlík megýénket és rajta keresztül hazánkat; mintha a vérengző háborúnak nem lett volna más célja az oroszok szemében, mint Magyarország megrohanása”*² – írta később egy szemtanú.

Pásztor Árpád, Az Est újságírója két hónappal később az oroszok kiűzése után 1915 júniusában látogatta meg a lerombolt északkeleti községeket, és megrázó tudósításban hívta fel az olvasók figyelmét a visszatért civil lakosság nyomorúságára. Dókus Gyula, Zemplén vármegye alispánja már korábban bejárta a vidéket, és részletes jelentést készített a háború okozta károkról. Eszerint a Szinnai járásban Nagypolány, Újszomolnok, Zellő, Juhászlak, Telepóc, Vendégi, Harcos és Újszék (...) községeket majdnem teljesen elpusztították,³ Újszomolnok temploma körül az oroszok katonai temetőt alakítottak ki.⁴ A felső-zempléni közigazgatási tisztviselők heteken keresztül vizsgálták azokat a határmenti községeket, amelyek a háborús arcvonalban voltak, és sokat szenvedtek. Újszomolnokon alig egy-két ház maradt épségben – olvasható a jelentésben –, Nagypolányban 12 ház maradt meg, a többi gránátok és srappelletek rombolták le, a görögkatolikus templomot teljesen szétlőtték a harcok alatt. Ennek a templomnak a tornyában egy orosz megfigyelő osztag volt, amely szintén megsemmisült.⁵

A következő tanulmány azt szeretné bemutatni, hogy milyen lépések történtek a szomszédos Borsod vármegyében két zempléni község újjáépítésének támogatására, és milyen eredményeket értek el az akciók, amelyeket Borsod vármegye és Miskolc törvényhatósági jogú város vezetése indított két település megsegítése érdekében.

1914. december 22-én Tarnay Gyula főispán Borsod vármegye központi választmányának ülésén még azt hangoztatta, hogy az oroszok beengedése a Kárpátokba stratégiai okokból történt, mert az osztrák hadvezetés így akarta elvonni őket az északon történt ellentámadás helyszínéről.⁶ Ez azt jelentette, hogy a szomszédos vármegyében is izgatottan figyelték a zempléni harcokat, hiszen pl. Homonna, amelyet néhány napra el is foglaltak az oroszok, alig néhány óra távolságra van vasúttal a borsodi megyeszékhelytől. A kárpáti fal-

2 Mailáth József: Élményeim és tapasztalataim a háború alatt 1-2. köt. (1928) 27.

3 Felső-Zemplén és az orosz betörés. Kivonat Dókus Gyula alispánnak az 1914. évi november hó végétől kezdve egész az 1915. évi május közepéig tartott orosz ostromállapotról szóló jelentéséből, melyet a vármegyének ez évi szeptember hó 26-iki közgyűlésén olvastak föl. in *Adalékok Zemplénvármegye Történetéhez*, 1915. július. 194. l.

4 Divald Kornél: Műemlékeink és a háború, Budapesti Szemle, 1916. 165. kötet, 124. l. 85–88. sz. fényképek.

5 Szeged és Vidéke, 1915. május 14. 4.

6 Az Est, 1914. december 23. 4.

vak újjáépítése az oroszok által lerombolt kelet-poroszországi német települések mintájára kezdődött el 1915 júliusában. Pásztor Árpád Az Est újságírója is több napon keresztül járta a határvidéket, és nagyon megrázta a pusztulás mértéke. Ezért írta a következőket: „Nem volna-e szép, ha Debrecen elvállalná Zboró ablakait, Szeged Alsópagony lakatosmunkáját, Pécs Felsővízköz ajtait ...”⁷

1915 augusztusának közepén viszont Borsod vármegye már az országos érdeklődés középpontjába került, amikor Budapesten nyilvánosságra hozták, hogy Miskolcon dr. Tarnay Gyula főispán mozgalmat indított, hogy a vármegye is felépítse a maga kárpáti falvát.⁸

A már említett Tarnay Gyula borsodi főispán 1855-ben született Egerben, az egri ciszterci gimnázium után a bécsi és budapesti egyetemen, valamint az egri jogakadémián végezte jogi tanulmányait, és Budapesten szerezte meg a jogi doktorátust, hamarosan bírói és ügyvédi oklevelet szerzett, az egri törvényszéknél kezdte meg pályáját mint joggyakornok, aljegyző, majd átkerült a mezőkövesdi járásbíróshoz. 1896-ban táblabíróvá nevezték ki, és Borsod vármegye egyhangúlag alispánjává választotta meg. Elérte egy új miskolci kórház építését, a 350 ágyas intézményt 1902-ben avatták fel, őt pedig érdemeiért magyar nemesi cím és a *mezőkövesdi* előnév adományozásával tüntették ki. 1913 decemberében Borsod vármegye és Miskolc város főispánjává nevezték ki, és csak 1917-ben Tisza István gróf miniszterelnök távozásakor mondott le, de azután is tevékeny részt vett a megye társadalmi és közéletében. A Nagy Háború elején a kormány Miskolcon beteg katonákat megfigyelő állomás létesítésével bízta meg, és amikor 1916-ban a megfigyelőállomást átadták a kincstárnak, a király a főispánt a Lipót-rend lovagkeresztjével tüntette ki.⁹

Közben 1915 augusztusától sűrűn érkeztek Budapestre a hírek, hogy melyik vármegye vagy város csatlakozott az elpusztult kárpáti falvakat újjáépítő országos akcióhoz. Már ekkor egyértelmű volt, hogy Borsod vármegye és Miskolc külön-külön építenek föl egy-egy oroszok által lerombolt kárpáti falut az első hírek szerint *Újborsod* és *Újmiskolc* néven.¹⁰ Ettől függetlenül a *Borsod-Miskolci Gőzmalom* egy ismeretlen felvidéki község felépítésére sürgősen 6000 koronát adományozott.¹¹

Mezőkövesden 1915. augusztus 26-án, Tarnay Gyula főispán jelenlétében egy helyi szinten feltűnő képkiallítás nyílt meg, amelynek minden jövedelmét a tervezett *Borsodfalva* javára fordították. Ez volt az első értesítés arról, hogy Borsodfalva lesz a vármegye által felépítendő község neve. *Járossy Gyula*¹²

7 Ahol egyszer Alsópagony volt, Az Est, 1915. július 2. 2.

8 Az Est, 1915. augusztus 13. 9.

9 Országgyűlési Almanach az 1927–1931. évi országgyűlésre, szerk. Freissberger Gyula, Budapest, 1927. II. k. 118–119.

10 Pesti Napló (PN), 1915. augusztus 13. 14.

11 PN, 1915. augusztus 19.

12 Az 1911-ben alapított mezőkövesdi gimnáziumban 1914-től tanított Járossy Gyula (1886–1958), aki a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola hallgatója volt 1906 és

mezőkövesdi gimnáziumi rajztanár, a tehetséges fiatal festőművész állította ki néhány évi szorgalmas munkájának eredményét bizonyító 70 festményét.¹³ A kiállítást mindjárt az első napon nagyon sokan látogatták meg különösen a környékbeli településekről, és a kiállított képeknek majdnem a fele már az első napon vevőre is talált. A kiállítás szeptember 5-ig volt nyitva a mezőkövesdi főgimnázium épületében a nyári tanítási szünetben, de nem tudni, mekkora bevételt eredményezett.

1915. augusztus végén a Sajószentpéteri járás vezetői is gyűlést tartottak, és gyűjtést indítottak, hogy az új falu neve Borsodfalva legyen.¹⁴ A Budapesti Hírlap olyan sikernek tartotta az akciót, hogy vezércikkben elemezte a „borsodi módszert”, és javasolta máshol is annak követését. Elismerték, hogy divat is lett a kárpáti falvak újjáépítését támogatni, de Borsodot példaképnek tekintették, mert a főispán különleges megoldást talált. Más törvényhatóságoknál az újjáépítés céljára megszavazott és kivetett 1 vagy 2%-os községi pótdadó már 1915 nyarán is egyszerű, de népszerűtlen megoldás volt. Tarnay főispán azonban az önérzetet, a büszkeséget, a nagylelkűséget szólította meg, amit ma úgy mondanánk, hogy a helybeliek hiúságát keltette fel. Hat borsodi járásban tartott személyesen népgyűléseket, és előadta a kérést, hogy a koldussá lett határ menti lakosokon a többieknek kell segíteni. Nemcsak mert minden vagyonukkal a távol élőket védték meg, hanem azért is, mert ők is magyarok. (Valójában rutének szenvedtek el hatalmas anyagi károkat, de a cél érdekében ez mellékes körülmény volt.)

A főispán első vármegyei körútja során a járásokban 125 házra való pénz gyűlt össze, ezért a borsodi megyevezetők büszkén hangoztatták, hogy *Nagypolányban* 70 házat akarnak felépíteni, és kérik, legyen a falu új neve *Borsodfalva*, majd maradjon a vármegye védnöksége alatt, hogy „*magyar nyelven és magyar szellemben*” fejlődjön. A következő hetekben a megye lakosai még 132 házra és a községházára ajánlottak fel pénzt, ezért Miskolcon azt gondolták, hogy még iskolára, templomra is juthat az összegből. Ez azonban nem a borsodi értelmiség áldozatvállalása, állította a tudósító, hanem főként a parasztság hozzájárulása. Volt, ahol a falusiak 1-3 házat vállaltak, volt, ahol 4 fő vállalt 1 házat, sőt egy helyen 8 özvegyasszony közösen adott pénzt 1 ház felépítésére.

Ezek után érdemes azt is áttekintenünk, mi jellemezte 1910-ben a népszámlálás szerint a leendő Borsodfalva, vagyis Nagypolány¹⁵ alig 700 fős lakosságát, akik 125 faházban éltek, így nem csodálkozhatunk, hogy a falu majdnem teljesen leégett.

1911 között. Az 1920-as években a mezőkövesdi gimnáziumban rajztanárként oktatott, 1936-ban Szolnokon volt kiállítása. Az 1930-as években a szolnoki Verseygy Ferenc gimnázium tanáraként folytatta művészeti tevékenységét.

13 Egri Újság, 1915. augusztus 29. 3.

14 PN, 1915. augusztus 29. 13.

15 Az 1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest, 1912. 273.

anyanyelv	magyar	német	szlovák	román	rutén	magyarul beszél	ír és olvas	összesen
lakosok száma	18	88	1	21	577	37	241	705

felekezet	latin szertartású katolikus	görög szertartású katolikus	izraelita
lakosok száma	8	606	91

összes házak száma	kőből vagy téglából	kő- vagy téglalappal vályogból, sárból	vályogból, sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala-, bádogatetővel	zsindely- vagy deszkabetetővel	nád- vagy zsúpetetővel
125	4	3	-	118	1	38	86

Nagypolány (ruszinul Велики Поляны, szlovákul Veľká Poľana) kelet-cseh-szlovákiai falu volt a Szinnai járásban, de 1981-ben a Sztarinai-víztároló építése miatt kiürítették. Az első dokumentum 1493-ban említette a község nevét. Az első világháború idején Nagypolány környékén súlyos harcok folytak, amelyben kb. 1000 katona esett el, köztük 210 fő az osztrák–magyar hadsereg egyenruhájában. A Szent Mihály arkangyalról elnevezett görögkatolikus templom megrongálódott, később sem állították helyre. 1926–1932 között újat építettek, amit pénzzel támogattak a Nagypolányból és szomszédos falvakból Amerikába kivándorolt lakosok. 1944-ben az már elkerülte a rombolást. Figyelemreméltó, hogy Nagypolány az egyetlen ruszin falu volt, amelynek lakói 1950-ben nem tértek át az ortodox hitre, és nem engedték új ortodox templom építését. 1930-ban a kisközségnek 791 lakosa volt.

A néptelen falu ma a Poloniny Nemzeti Park része. Az 1784-ben felszentelt régi templomnak már csak az 1915-ös romjai láthatók. A falu elején még látszik egy 1853-ból származó út melletti kereszt, a lerombolt újabb templom helyén pedig fából készült kápolnát emeltek. Az első világháborús Nagypolány I. – Rotunda nevű temetőbe 340 katonát temettek. Szlovák önkéntesek a körkápolna mellett válogatás nélkül emlékművet állítottak a katonáknak, amely a romos régi templom köveiből készült. A közeli Nagypolány II. – Godosik első világháborús temető pedig ma Szlovákia legmagasabban fekvő temetője 825 méteren.

„Micsoda tulajdonsága ez a magyar parasztnak? – tette fel a kérdést 1915-ben a Budapesti Hírlap. – Olyan katona, mint ennek a parasztnak a gyermeke és olyan nemzeti népelem, mint ennek a katonának a szülői, nincsen több az egész világon. Olyan munkát végezni és olyan dalos jókedvvel is mint a magyar paraszt aratáskor olyan rendet vágni mint ez a paraszt a gabonában vagy a réten, gyermeke pedig az ellenség soraiban és a közérzetnek, a nemzeti alkotás vágyának, a testvéri szeretet-

nek és a keresztény jótékonyságnak oly magaslatára emelkedni, mint ez esetben a borsodi földes gazdák, arra csak ez az öserejű, nyugodt lelkű, kemény derekú turáni vér képes, mely a magyar paraszt ereiben csörgedez.”¹⁶

A borsodi akciót tehát egyesek jelképes mozgalomnak tartották, mert szerették volna azt hinni, hogy a társadalom összefogását szimbolizálja. Messziről – a fővárosból – úgy tűnt, hogy a nagy nemzeti munkában csatlakozik a borsodi nép a nemzet értelmiségéhez. Csodának tartották, hogy nem az értelmiség szállt le a paraszthoz, hanem a földműves emelkedik föl az intelligencia erkölcsi színvonalára. Ez viszont az önzőnek és közönyösnek tartott parasztsággal szembeni értelmiségi előítéletek leleplezését jelentette. A főispán körútja valójában inkább azt jelentette, hogy a tisztviselők szólították fel a föld népét adakozásra, tehát egyáltalán nem spontán és önkéntes megmozdulásról volt szó Borsod vármegyében sem. A parasztság fejlett erkölcsi érzékének hangoztatása és dicsérte azonban nemcsak romantikus szentimentalizmus, hanem célzatos ösztönzés, befolyásolás is lehetett.

„Egy szent kötelesség templomában találkozik a kettő – hangzott a konklúzió –, ott fog kezet és kézfogásából új élet fakad a pusztítás helyén, új alkotás, ahol rombolás volt, és a magyar népnek és a magyar értelmiségnek ez a kézfogása legyen szimbolikus jelentőségű a jövőre nézve, mert ez a két oszlop tartja fenn a nemzet épületét, a két oszlopnak egy boltívben kell összehajolnia és egymásba olvadnia, hogy az oszlopok teherbírók, az épület szilárd és mindörökké biztos legyen.”¹⁷ A két „nemzetfenntartó” társadalmi réteg ilyen mértékű egyenrangúsítása is csak a háború következménye lehetett. Borsod vármegye közönsége végül szeptember közepéig 118 000 koronát ajánlott fel,¹⁸ de a gyűjtés november közepéig folytatódott. Különleges epizód volt, hogy az alsó-borsodi református egyházmegye¹⁹ 1915. szeptember 3-i közgyűlése 600 koronát küldött, és a hívek folytatták az adományozást.²⁰

1915. november végén közel 300.000 koronával gyarapodott Az Est kárpáti gyűjtése, mert Tarnay Gyula borsodi főispán személyesen utazott Budapestre, és 5 takarékbetétkönyvben adta át az óriási összeget a lap szerkesztőségének. A könyvek 295.386 korona betétről tanúskodtak, ami nagy szenzáció volt Budapesten is. A főispán az adományhoz az alábbi levelet mellékelte: *„Nagyságos szerkesztő úr! Az a hatalmas akció, melyet Az Est az ellenség által feldúlt kárpáti falvak újraépítése érdekében megindított, Borsod vármegye közönségénél teljes megértésre talált. A törvényhatóság színmagyar lakosságának szíve*

¹⁶ Budapesti Hírlap, 1915.szept. 12. 1-2.

¹⁷ BH, 1915.szept. 12. 1-2.

¹⁸ Az Est, 1915. szeptember 23. 12.

¹⁹ Az alsóborsodi református egyházmegye 1799-ben alakult Borsod vármegye déli és Heves vármegye tiszáninneri községeiből. 1914–1917 között Bodolay István volt a református kerület esperese. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Budapest, 1977. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=52> A letöltés dátuma: 2020. szeptember 11.

²⁰ BH, 1915. november 26. 13.

megértette a mozgalom jelszavát : »A Kárpátok vérzett, Az Alföld termett« s levonta magára vonatkozólag ennek a megállapításnak minden konzekvenciáját.

Az általam megindított gyűjtés tisztán társadalmi téren mozgott, az összegyűlt 295.386 koronában nincsen a kényszeradózásnak egyetlen fillérje sem. Önként hozta adományát a nagy nemzeti és emberi célra szegény és gazdag, a földbirtokos és a hivatalnok, a kisgazda és az iparos, Felső-Borsod gyári munkásai épp úgy, mint azok, kik a Tisza-vidék rónáit öntözik munkájuk verejtékével. A társadalom minden rétege egyesült abban a törekvésben, hogy hozzájáruljon az alkotás munkájához, s hogy áldozatkészségével méltónak mutakozzék a történelmi idők nagyságához.

A gyűjtésnek kétségkívül igen értékes eredményéhez jelentékenyen hozzájárult Az Est és pedig nemcsak kezdeményezése által, hanem azért is, mert nagy nyilvánosságának erejével a mozgalmat állandóan ébren tartotta, s így a megyei akció talaját is kellőleg előkészítette. Az akcióink között fennálló ez a kapcsolat indít arra, hogy a vármegyei gyűjtés befejeztével annak eredményeként, 295.386 korona 40 fillér értékű takarékpénztári betétkönyveket és járulékos kamataikat azzal a kéréssel küldjem meg, hogy azt az országos bizottsághoz juttatni méltóztassék. Fogadja Nagyságod kiváló tiszteletem nyilvánítását.

Miskolc, 1915 nov. 24. Hazafias üdvözléssel: Dr. Tarnay Gyula főispán.²¹

„Lehet-e megfelelő szavakat találni, hogy Borsod vármegye közönségét eléggé megdicsérjük? – kérdezte Az Est tudósítója. – Nem lesz-e az a legnagyobb és legszebb dicséret, hogy abból a pénzből, a mit ők összeadtak, egészséges, szép falut építenek, jobbat, mint a régi volt, magyar óvodát és magyar iskolát, a melynek Borsod vármegye a jövőben patrónusa marad?” A szerkesztőségben megkérdezték a főispánt, hogy miképpen gyűlt össze a pénz, amely eddig felülmúlta minden megye adományát. A főispán így felelt: „Amikor Az Est-ben olvastam a sárosi és zempléni pusztulásról szóló leírásokat és először hangzott el: »A Kárpát vérzett, az Alföld termett«, Nagy Ferenc polgármesterrel elutaztam a szomszédos Zemplén megyébe és Dókus Gyula zempléni alispánnal felkerestük az elpusztult helyeket. Nagypolánynál állapotunk meg és elhatároztuk, hogy Borsod vármegye ezt a történelmi nevezetességű falut építi fel. Miskolc városa a szomszédos Uj-Szomolnokot választotta ki és megjegyzem, hogy ebben a pénzben, amelyet ma átadtam Az Est-nek, nincsen benne Miskolc városának közel 50.000 koronás gyűjtése. Nem tettem magamévá az egy százalékos pótdadó eszméjét, mert így Borsod vármegye csak 20.000 koronát adott volna, hanem elhatároztam, hogy személyes agitációval látok a dologhoz. Bejártuk a nagyobb községeket, a hat járási székhelyet, mindenütt értekezletet tartottunk, az első szóra mindenki megértette, hogy miről van szó, minden szív szeretettel fordult a szenvedők felé, hiszen szomszédosak vagyunk Zemplénnel, a háború szele Borsod megyén is végig zúgott és mi tudjuk legjobban, hogy mit köszönhetünk Zemplénnek. A lelkesek, felekezeti különbség nélkül, az előjárók, a tisztviselők mind magukévá tették a gondolatot, a melyet a következőképpen szerveztem meg. Az állam normál házához minden tulajdonosnak 450 koronával kell hozzájárulni, ez volt a kiindulás. A 450 koronákat

21 Ugyanott.

akartam tehát összehozni. A tehetősebb emberektől, földbirtokosoktól 450 koronát kértünk, a kevésbé tehetőseket buzdítottuk, hogy álljanak össze tízes csoportokba és így hozzanak össze 450-450 koronát, és azután a többi 450 koronákat egészen kis adományokból hoztuk össze. 174 községe van Borsod vármegyének, egyetlen egy sem akadt, a melyik lakosai jószántából legalább 450 koronával ne járult volna a gyűjtéshez. A mikor Mezőkövesden beszéltem a népnek, előállott Molnár József matyó földes gazda, a kinek 15—20 hold földje van és felszólta a pódiumra: Hát írjon be, itt van háromszáz korona magának. A százholdas gazdák persze nem engedték annyiba a dolgot, ők le akarták pipálni Molnár Józsefet és Mezőkövesd, községe 27.000 koronát adott egymaga. Így gyűlt össze a pénz, a mit ma elhoztam, és a melyet 300.000 koronára kerekítettünk ki maholnap. 6 hét alatt történt mindez. Mezőcsát például Bodolay István alsóborsodi református esperes, református lelkész buzgókodása folytán 18.000 koronát adott össze, a diósgyőri munkások pedig havonta kétszer fizetésük egy bizonyos százalékát és ezen kívül perselyadományokat, összesen 10 886 koronát. Ha már a diósgyőri munkásokról szólok, el kell mondanom, hogy ők eltartanak egy 250 ágyas kórházat is, a melyhez fogható alig akad. Olyan asszony, akinek az ura, vagy a fia csatába ment, elhozta az ágyát a kórházba, nincs is ott két egyforma ágy, ágyneműt is hozott. Hetenként maga is mossza az ágyneműt és minden beteget, aki az ő ágyában fekszik, a maga betegének tekint. Ápolja a fia, az ura helyett...” Ahol ilyen nép lakik, ilyen eredménynek kell lenni, összegezte Az Est az elismerést.²²

E siker után érdemes áttekinteni Borsod vármegye fegyelmezett és központosított közigazgatását, ami 1915 őszén lehetővé tette, hogy ilyen rövid idő alatt ilyen magas összeget gyűjtsön össze a főispán, mert nyilvánvaló, hogy a hivatalnokoknak köszönhető az anyagi siker.

járások és tisztségviselők	Edelényi	Mezőcsáti	Mezőkövesdi	Miskolci	Ózdi	Sajó-szent-péteri
főszolgabíró	Bónis Aladár	Zombory Zoltán	Zsóry Lajos	Bátky Gyula	Zsóry György	Vadnay István
szolgabírák	Kovács Loránd Szepessy Gyula	Tarnay Miklós	Maklár Dézsó Fekete László	Lipcsey Zoltán Mogyoróssy Bertalan	Vass Lőrinc	Nyilas Ferenc Sáfrán Jenő

Ők voltak azok a köztisztviselők, akik a járási népgyűléseket összehívták, de nem értek volna el ilyen sikert, ha a községi jegyzők nem hoznak magukkal székhelyükről birtokos parasztokat. Ilyen szempontból a gyűjtőakció azt bizonyította, hogy a vármegyei közigazgatás a háború kitörése után egy évvel – 1915 őszén – Borsod vármegyében még szabályszerűen és olajozottan működött.

²² Az Est, 1915.november 28. 7.

A közigazgatási szakembereknek máshol is fontos szerepe volt, hiszen a miskolci látogatók személyesen találkoztak a Szinnai járás szolgabíróival, Fischer Lajossal és Marton Sándorral, de elbeszélgettek *Podhajeczky Dezső* körjegyzővel, aki Nagypolányban lakott, és Újszomolnok mellett a környékbeli Juhászlak, Szedreske, Zellő és Zempléoroszi hivatalos ügyeit is intézte. Valószínű, hogy az ő véleménye döntő volt abban, hogy mely községek újjáépítésében vegyen részt Borsod vármegye és Miskolc városa. A közvetlen helyszíni szemlének, a látottaknak és hallottaknak nagy jelentőségük volt, mert a romok, a hajléktalan emberek megtekintése nélkül nem lehetett volna ilyen támogatásra rábeszélni a távol lakókat.

A vármegye, a város és a katonaság szoros kapcsolatát jelentette, hogy a fronton lévők is értesültek a gyűjtésről, és a tisztek kezdeményezésére ott is gyűjtést indítottak. Kiderült ugyanis, hogy a magyar királyi 10. honvéd gyalogezred miskolci zászlóaljának katonái is szerettek volna Borsodfalván egy házat felépíttetni, amelyhez 1200 koronát gyűjtöttek, és egy levél kíséretében elküldték a főispánnak. Azt kérték, a neve legyen a *Miskolci Honvédek Háza*.²³ Ez az összeg reálisan fedezhette egy szoba-konyhás parasztház építési költségeit, és annak is van jelentése, hogy Nagypolányt támogatták, mert a zászlóaljat az egész megyéből egészítették ki.

A vármegye törvényhatósági bizottsága 1915. december 17-én tartotta negyedévi rendes közgyűlését, ahol megörökítették a segélyakció eredményeit és tanulságait. Bónis Bertalan alispán részletesen megemlékezett a lakosság nagylelkűségéről, áldozatkészségéről. Konstatálták, hogy 300 000 koronát tett ki a hozzájárulás, ami nemcsak azért volt nagyszerű, mert a törvényhatóságok között addig az első helyet jelentette Borsodnak, hanem azért is, mert nem kényszeradóból származott, hanem – amint ismét hangsúlyozták – a „*társadalom minden rétegének önkéntes adománya*” volt. „*Közönségünk a polgári kötelességek eme lelkes megértése által méltónak mutatkozott küzdő vitézeink hősiességéhez és e történelmi idők nagyságához, ezért megindultan jegyezzük fel azt vármegyénk annaleseibe, hogy késő utódoknak hirdessük azt a tényt, hogy Borsod vármegye legelől járt ott, ahol a haza testét ért sebeket gyógyítani kellett, ahol új kultúrát kell teremteni a füstölgő romok felett – minden idegszálában magyart, hogy a haza védelmében versenyre keljen a Kárpátok istenáldotta bérceivel.*”²⁴

Miskolcfalva

Miskolc törvényhatósági jogú város viszont a háborúban elpusztult falvak közül Újszomolnok építését vállalta el. A szlovákul Smolník, ruténul Смулник nevű települést 1568-ban említették először, 1851-ben 330 görög, 13 római katolikus és 7 izraelita vallású személy lakta. 1910-ben összesen 375 lakosa volt,

²³ BH, 1915.december 10. 14.

²⁴ Borsodvármegye Hivatalos Lapja, 1916. január 6.

míg 1980-ban, a kitelepítés előtt 72 házban 360 fő lakott. 1997-től területe a Poloniny Nemzeti Park része, ahol egy községi és egy első világháborús temető maradt fenn, az 1898-ban épült, de elpusztult templom helyén pedig egy apró kápolna áll.

Borsod megye székhelyén 1915 augusztusában leszögezték, hogy a falu teljes újjáépítésére az összes kiadásokkal együtt kerekén 40 000 korona szükséges. „Miskolc városa eme áldozatkészségéhez, ama kívánságát fűzi – írta a Városok Lapja –, hogy az országos mozgalomhoz való kapcsolódás mellett bizonyos önálló jelleget is kell biztosítani az akciónak. És bizonyos garanciát kell szerezni, hogy a magyar nemzeti állameszme megfelelő ápolásban részesül és a község azután is a város patronátusa alatt fog maradni.”²⁵

Érdemes áttekinteni az 1910. évi népszámlálás adatai alapján,²⁶ hogy milyen demográfiai jellemzői voltak Újszomolnoknak, amelynek újjáépítésére Miskolcon lelkes akciót indítottak. Nagyon valószínű ugyanis, hogy a szomszédos vármegyében kevesen ismerhették ezt a kis észak-zempléni községet.

anyanyelv	magyar	német	szlovák	rutén	egyéb	magyarul beszél	ír és olvas	összesen
lakosok száma	-	9	2	349	15	24	135	375

Szembetűnő és meglepő, hogy 5 évvel korábban senki nem vallotta magát magyarnak, aminek két következménye lehetett. Vagy azért akarták a miskolci tisztviselők támogatni a ruténeket, hogy ott is elkezdődhessen az asszimiláció, vagy a település mérete miatt volt ez megvalósítható cél. A vallási helyzet is meglehetősen homogén volt.

felekezet	latin szertartású katolikus	görög szertartású katolikus	izraelita
lakosok száma	1	366	8

Az újjáépítés szempontjából azonban a régebbi és a harcok közben elpusztult lakóházak száma és minősége volt lényeges.

25 Városok Lapja, 1915. szeptember 18. 306.

26 A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása, 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912. 273.

összes házak száma	kőből vagy téglából	kő- vagy téglalappal vályogból, sárból	vályogból, sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala-, bádoggal tetővel	zsindely- vagy deszkabetővel	nád- vagy zsúpbetővel
57	3	-	-	54	1	31	25

1915 augusztusában még országszerte az volt az általános vélemény, hogy egy ház felépítéséhez – gazdasági épület nélkül – 600-700 korona elegendő, ezért akkor úgy gondolták, hogy Újszomolnok számára Miskolcon kb. 35 000-40 000 koronát kellene összegyűjteni, hiszen csak a lakóházakra 34 200 koronát kellene áldozni. 1916 nyarára pontosabb számításokat végeztek, és ekkor már világos volt, hogy 600 korona – házanként 600 koronás állami támogatás mellett – csak egy második szoba felépítéséhez elegendő, azonkívül 600-600 koronába kerültek az egyes házakhoz tartozó ingóságok és – az államilag ígért háziállatok és vetőmag mellett – a gazdasági épületek.²⁷ Egy ház melléképületekkel 1800-2000 koronát igényelt.

Borsod vármegye mellett azonban Miskolc rendezett tanácsú város is szeretne volna önállóan kivenni részét a kárpáti falvak újjáépítéséből, ezért saját gyűjtőakciót indított, amelynek részletei már feledésbe merültek, de érdekes adatokkal rendelkezünk ennek eseményeiről. A jótékonyági mozgalom részeként 1915 végén Apponyi Albert előadásával kezdődött a Miskolci Közművelődési Egyesület téli szabad egyeteme, amit „szabad líceumnak” is neveztek. *„Az országban egyedülálló módon a fővároson kívül csak Miskolc büszkélkedhetett egy olyan tudományos-ismeretterjesztő előadássorozattal – olvasható a Történelem és Muzeológia című folyóiratban –, amely a Közművelődési Egyesület rendezésében rendszeresen nyújtott lehetőséget a városi tudományos intelligencia munkájának megmutatására és a meghívott előadókön keresztül az országos tudományos munka spektrumának bemutatására.”*²⁸

Az egyesület vezetői a helyi szereplőkön kívül meghívták Giesswein Sándort, Hegedűs Istvánt, Pakots Józsefet, Marczali Henriket, Hock Jánost, Cholnoky Jenőt, Eöttevényi Nagy Olivért, Pekár Gyulát. A rendezvények tiszta bevételét – ígéretük szerint – Miskolcfa várára fordították.²⁹ Az értelmiség országszerte leginkább ilyen közvetett módon támogatta az újjáépítést.

1915. november 7-én tartotta meg országos figyelmet keltett előadását Apponyi Albert *A magyar nemzeti politika a világháborúban* címmel a miskolci református gimnázium tornatermében, amelyen valószínűleg a híres politikusra való tekintettel nagyon sok vendég vett részt, ami kedvező lehetett Miskolcfa ügyének. A kiváló szónok nagyszabású beszédében előbb egy

27 Művezetők Lapja, 1916. május 10. 113.

28 *Malakár Zsófia*: A közművelődés helyzete Miskolcon az I. világháború alatt, 1914–1918, Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon 1. 2014/2. 9.

29 BH, 1915. november 10. 11.

erőteljesebb magyar külpolitika tervét vázolta fel egy leendő európai államszövetségben belül, majd ezt – némi szociális demagógiával bevonva – egy másféle társadalompolitika látomásával egészítette ki. „Modern embereknek kell lennünk abban az értelemben, hogy itt csak a dolgozó, küzdő, az önérzetes, a reménykedő, a bizakodó magyarnak van helye! – mondta. – (...) Annak a magyarnak, aki tudja azt, hogy nem lehet nemzeti nagyságot elválasztani népjólétől, a népnek megelégedésétől, aki tudja azt, hogy ezeknek a mi hőseinknek nemcsak azzal tartozunk, hogy a nemzetet mint olyat naggyá, a teljes nemzeti életet élvezővé tegyük, hanem azzal is, hogy annak a népnek hóna alá nyúljunk, azt a népet becsüljük meg jogokról, jólétről való igényében, amely nekünk ezeket a hőseket adta, mert magyar nemzeti politika csak magyar nép-politikán alapulhat...”³⁰

A Népszava tudósítója azonban óvatosabb volt az ígéretekkel szemben: „Csak az a nagy kérdés, hogy annak a vezető osztálynak, amelynek Apponyi is tagja és a népnek egyforma nézete lesz-e arról, milyennek kell lennie annak a Magyarországnak, amelyet megmenteni érdemes volt.”³¹ Apponyi Albert ezután a Vöröskereszt estélyén átvette a korábban a bolgár Vöröskereszt támogatására Miskolcon gyűjtött 2000 koronát, de azt nem tudjuk, hogy Miskolcra jávára mekkora összeget gyűjtöttek össze aznap este. 1916. március 5-én Hock János országgyűlési képviselő, józsefvárosi plébános *Az élet és halál problémája* címmel tartott előadást szintén a tervezett kárpáti község javára,³² ennek tartalmát azonban nem ismerjük.

A Miskolcra érdeklődésben tartott előadások ezután is eredményezhettek volna bevételt, mert egymás után jelentek meg nyomtatásban. Elsőként Eöttevényi Nagy Olivér, a kassai jogakadémia dékánja adta ki különnyomatként füzet alakban az egyesületben *Háború és diplomácia* címmel tartott előadását, amely főképp az ellenséges országok diplomáciájának a háborút megelőző aknamunkájába nyújtott érdekes bepillantást.³³

Ezután *Szóval s tollal a hazáért* a címmel az egyesület kiadta összes háborús előadásait, amelyeket ismert nevű tudósok, politikusok, költők tartottak az egyesület szabad egyetemének katedráján.³⁴ Az előadások kivétel nélkül háborús kérdéseket tárgyaltak, és a könyv annak a kulturális tevékenységnek volt a dokumentuma, amelyet vidéki kulturális egyesületek végeztek egy olyan időszakban, amikor a világháború szörnyűségei feledtetni akarták a békés munka minden lehetőségét. „A kötetet aktualitása és cikkeiben végigvonuló magyar

30 „A magyar nemzeti politika a világháborúban – Apponyi Albert előadása Miskolcon, Budapesti Hírlap 1915. november 9. 9.

31 Államszövetség és néppolitika, Népszava, 1915. november 10. 2.

32 BH, 1916. március 3. 10. 13.

33 BH, 1916. április 7. 11. Eöttevényi Nagy Olivér: *Háború és diplomácia*, A Miskolci Közművelődési Egyesület *Szóval s tollal a hazáért* című könyvéből, Miskolc, 1916, Klein és Ludvig Nyomda, 17 l.

34 *Szóval s tollal a hazáért*. A Miskolci Közművelődési Egyesület munkássága a világháború alatt. Sajtó alá rendezte Kosztolányi Zoltán. Miskolc, 1916. Miskolci Közművelődési Egyesület.

*szelleme az egész ország érdeklődésére teszi méltóvá*³⁵ – ajánlotta a budapesti sajtó. A kötet nemcsak tartalmáért érdemelt figyelmet, hanem azért is, mert megmutatta, hogy – az illetékesek szerint – milyeneknek kellett volna lenniük a vidéki kultúregyesületeknek. „*A miskolciak, ennek a gazdasági téren is rohamosan fejlődő városnak a fiai, kulturális téren is bizonyosságát adják annak, hogy akarnak és tudnak tenni*”³⁶ – hangzott az elismerés. Azért érdemes röviden ismertetni a könyv tartalmát, mert csak így tudjuk rekonstruálni a Miskolcfa érdekében rendezett előadások programját.

A bevezető cikket Balogh Bertalan, az egyesület elnöke írta *Milyen legyen kultúrpolitikánk a háború után?* címmel. A pár oldalnyi bevezetőben azokat az utakat jelölte meg, amelyen a háború utáni közművelődési politikának kellett volna haladnia. Ez a bevezetés adta meg az egész könyv jellegét, amelynek a minden oldalán érezhető volt a nemzeti szellem, vagyis a magyar nacionalizmus. Ezután következett Apponyi Albert (fent említett) *Magyar nemzeti politika a világháborúban*, Szerényi Nándor³⁷ *Színes ellenségeink és barátaink*, Giesswein Sándor *Micsoda szociális kötelességeket ró ránk a háború?*, Marczali Henrik *Lengyelország*, Cholnoky Jenő *A Balkán félsziget*, Istvánffy Gyula és Pakots József³⁸ („Versek”), Szentgály Gyula³⁹ *Zenei törekvéseink és a háború*, Hegedűs István *A háború mint a hazaszeretet iskolája*, Zsupán László *A Dardanellák*, Eöttevényi-Nagy Olivér *Háború és diplomácia*, Trócsányi Dezső *A német idealizmus és a háború*, Szokol Pál *Elektromos gyújtás és fényvetés a háborúban*, Bank Sándor⁴⁰ *A magyar iskolaügy a háború után*, Domby László⁴¹ *A háború költészete*, Pékár Gyula *Turáni ébredés* és Nagy Ferenc *Márciusi beszéd* című írása.⁴² A kötet végén Kosztolányi Zoltán gimnáziumi tanár, egyesületi igazgató beszámolt az egyesületnek a 1914–15-ös háborús évben kifejtett eredményes munkásságáról. A kötetnek ez az utolsó fejezete a szakemberek, tanárok, tanítók, közművelődési egyesületek és társulatok számára lehetett fontos. Az olvasók ebből láthatták, hogy az egyesület milyen nagyszabású tevékenységet fejtett ki a háború előtt, hiszen a Pesti Napló állítása szerint az egyesület 1914–15 között Borsod vármegyében alig másfél év alatt 686 (!) előadást, 24 hangversenyt rendezett, 31 könyvtári fiókja lett, 63 tagú szimfonikus zenekart tartott fenn,

35 BH, 1916. április 7. 11.

36 Pesti Hírlap (PH), 1916. április 30. 16.

37 A miskolci katolikus gimnázium tanára.

38 Istvánffy Gyula miskolci származású nyugalmazott tanár, néprajzkutató, Pakots József egybek mellett a Petőfi Társaság titkára volt.

39 Szent-Gály Gyula a miskolci zeneiskola igazgatója, a Zenepedagógiai Társaság alelnöke, a Magyar Dalosegyesületek Országos Szövetsége igazgatósági választmányi tagja volt 1916-ban.

40 A miskolci állami felső kereskedelmi iskola igazgatója 1916-ban.

41 Zsupán László, Trócsányi Dezső, Szokol Pál a református gimnázium tanárai, Domby László a református gimnázium internátusának igazgatója.

42 BH, 1916. április 12. 10.

irodalmi pályázatokat hirdetett.⁴³ Ebben sok túlzás lehetett, de a sokszínűséget nem lehet kétségbe vonni. A háború csak megbénította, de nem hallgattatta el az egyesületet. A könyv a Miskolci Közművelődési Egyesület kiadásában jelent meg, érdekességét fokozhatta, hogy 100 év után is fontos dokumentuma az első világháborús Magyarország vidéki kultúréletének. Az egyesület a kötetet különleges gesztusként, „*hálája némi jeléül*” a harctéren hősi magatartást tanúsító 10. honvéd gyalogezrednek ajánlotta.⁴⁴ Úgy tűnik, hogy a szóbeli előadások belépőjegyeinek árából Újszomolnok részesedhetett, a könyv bevételéből pedig a város honvédszázlálja kaphatott támogatást.

Egyéb rendezvények Miskolcfaiváért

Az egyesület másik jelentős akciója a Miskolcfaiva érdekében rendezett komolyzenei hangverseny volt 1916. február 14-én, amelyen – akkoriban ismert és kedvelt – híres budapesti előadók, *Székelyhidy Ferenc*⁴⁵ és felesége, *Marschalkó Rózsi*,⁴⁶ valamint *Tarnay Alajos* szerepeltek.⁴⁷ A miskolci dalestet a nagyobb érdeklődés és anyagi bevétel céljából a budapesti lapok is hirdették.⁴⁸ A koncert nagy érdeklődést keltett, és a tudósítások szerint anyagilag is nagy sikert aratott. Székelyhidy Ferenc, a Magyar Királyi Operaház tagja Farkas Ödön, a vele együtt fellépő Tarnay Alajos és Wagner műveit énekelte, *Koller Ferenc*⁴⁹ hegedűművész, a miskolci zeneiskola tanára Hubay-, Beethoven- és Grieg-műveket játszott Tarnay Alajos kíséretében.⁵⁰ Az egyesület hangversenye a tudósítások szerint sikeres és eredményes volt, és – pontosan nem megnevezett – tekintélyes összeget juttatott Miskolcfaiva javára.⁵¹

A miskolci hangverseny egyébként azért volt különleges, mert az első világháború első éveiben a hasonló jótékonysági rendezvényeken szinte kötelező volt hazafias tartalmú énekeket vagy verseket bemutatni, itt azonban kizárólag klasszikus művek hangzottak el. Ezekkel a zeneművekkel – számos helyen az országban – a szervezők nemcsak a klasszikus műveltségű középíráteget szeretnék volna megnyerni a nemes célnak, de szimbolizálni lehetett az egyre jobban szétszakadó és ellenséges európai nemzetek között a kultúra – a komolyzene –

43 Pesti Napló (PN), 1916.április 22. 11.

44 PH, 1916. április 30. 16.

45 Székelyhidy Ferenc (1885–1954) operaénekes, Farkas Ödön tanítványa volt.

46 Marschalkó Rózsi (1890–1967) operaénekesnő az egyik legjobb Wagner-előadó volt, ő énekelte először Kosztolányi Dezső *Az Üllői úti fák* című megzenésített versét.

47 Budapesti Hírlap (BH), 1916. február 11. 12.

48 PN, 1916. február 10. 11–12.

49 Koller Ferenc 1916-ban az 1904-ben alapított miskolci állami zeneiskola hegedűtanára volt.

50 BH, 1916. január 30.

51 PH, 1916.január 30. 13.

egyetemes és egységes oszthatatlan értékeit. Egy hónappal később azonban a miskolci egyesület súlyos válságba került, vezetőjének lemondása miatt. Addig Balogh Bertalan vezette 18 éven át a szervezetet, de megszaporodott hivatali munkája miatt az egyesület vezetését már nem tudta folytatni.⁵²

A törvényhatóságok kárpáti adományai között tehát 1916 tavaszán az első helyen állt Borsod megye 310.000 koronával, a városok között pedig Szabadka vezetett, amely közel 120.000 koronát adott. 1916 májusában azonban az országos bizottság elnöke bejelentette, hogy a testület maga nem épített házakat, hanem az egész építkezést az állami akció vállalja magára. A falunévek megváltoztatásától majdnem mindenki elállt már – közölte –, de megígérte, hogy valamilyen formában gondoskodni fognak arról, hogy ha kívánja, minden egyes adakozó neve a hozzájárulásával felépített házon táblával örökíttessék meg, ahol pedig nagyobb adakozásból egész község épült fel újra, ott a fő utcát az adakozóról fogják elnevezni, a középületeken emléktáblák, a főtéren pedig obeliszk fogja jelezni az illető törvényhatóság vagy magánszemély áldozatkészségét. Az elnök azt a kérését is kifejezte, hogy azok a törvényhatóságok, amelyek az újjáépítéshez pénzt adnak, továbbra is tartsák fenn patronátusukat az illető község felett.⁵³

1917 végén jelent meg egy késői tudósítás, hogy Újszomolnokot Miskolc lakosságának áldozatkészsége építette újjá. Eszerint a városi közgyűlés küldöttsége előbb megtekintette a kis határmenti rutén községet, és elhatározta, hogy újabb gyűjtőakciót indít a lakosok bútorzatának beszerzésére. A látogatás hatására egy művelődési ház ötlete is felmerült, amelyben a magyar kultúra terjesztésére, magyar nyelvű felolvasások megrendezéséhez egy nagyobb terem állhatott volna rendelkezésre. Miskolc vezetése tehát továbbra is aktívan támogatta a rutének beolvasztásának politikáját összekapcsolva a falvak újjáépítésének munkájával. Azonkívül terveztek még további 4 szobát szegény sorsú magyar nemzetiségű tanítók nyaralása érdekében – akik szintén magyar nyelvű előadásokat tarthattak volna egész nyáron át a helyi lakosoknak –, és a miskolci természetjárók egy olyan hálósobát is terveztek, amelyet a miskolci *Borsodi Bükk Egylet*,⁵⁴ a Magyar Turista Egylet miskolci szakosztálya rendezett volna be messziről érkező természetjárók részére. Ennek csak az volt az akadálya, hogy már korábban elkezdődött egy másik gyűjtőakció a magyarországi turistaegyesületek szervezésében egy teljes község felépítésére. „*Kíváncsinos volna, hogy a Turistákfalvára összegyűlt 17.000 koronányi összeg – ha már egy teljes falu nem építhető fel belőle úgysem – hasonló módon 1-2 határszéli községben kultúrház céljaira fordíttatnék turistaszállással kapcsolatban, ahol a meg szálló turisták is hivatalos volnának a magyar nemzeti kultúrát terjeszteni*”⁵⁵ – írta a *Turistaság és Alpinizmus* című lap utalva a párhuzamos miskolci mozgalomra.

52 BH, 1916. május 23. 9.

53 Az Ujság, 1916. május 31. 9.

54 1894-ben Miskolcon alakult természetjáró egyesület.

55 Turistaság és Alpinizmus, 1917. december – 1918. január, VIII. 6-7. 159.

Hogymit jelentett volna a magyar nemzetikultúrátterjeszteni Újszomolnokon, egy másik lap nyíltan megmagyarázta. *„Iskolákat, diplomákat, középületeket az állam építtet fel, azonban óvodaépületek felépítéséhez már a társadalom áldozatkészségének kellene megnyilatkoznia, annnyival is inkább, mert óvodai erőket (ti. óvónőket – B. B.), ott ahol óvoda felépül, a magyar királyi közoktatási minisztérium állít. Úgy érezzük, hogy óvodának minden községben kell épülnie, mert azt a vidéket meg kell magyarosítani. Azok a kicsinyek azután az állami elemi népiskolákban teljesen magyarokká válnak.”*⁵⁶

A Magyar Mérnök- és Építészegylet Miskolc-Diósgyőri Osztályának miskolci tagjai is indítottak gyűjtést Miskolc falva felépítésének céljaira. A gyűjtés eredményét, 600 koronát a csoport végül Nagy Ferenc miskolci polgármesterhez juttatta el. A szervezet diósgyőr-vasgyári tagjai viszont a vasgyár gyűjtőívén adtak hasonló célra jelentékeny összeget.⁵⁷ Az egylet választmánya 1916 áprilisában köszönetét fejezte ki *Ungár Mórnak*, mert a miskolci tagok gyűjtésének összegét 247 koronával 600 koronára ő egészítette ki.⁵⁸ A mérnöki kar mellett 1916-ban a miskolci középiskolák tanulói folytatták az adománygyűjtést. A miskolci királyi katolikus főgimnázium diákjai 1916. március 15-én hazafias ünnepélyt rendeztek alacsony belépődíj mellett, és akkor ez a programjuk 50 koronát jövedelmezett Miskolc falva javára. Ezután a kultuszminisztérium által országosan elrendelt kárpáti emlékünnepeket szerveztek 1916. május 1-jén, és 141 koronát gyűjtöttek a feldúlt falvak felépítésére.⁵⁹ Ugyanakkor a miskolci református gimnázium tanári karának adománya Miskolc falvára 600 korona volt, a tanulók pedig szintén 600 koronát gyűjtöttek, mert ők is 1-1 ház építését szerették volna támogatni.⁶⁰ Mindkét középiskolában megfigyelhető volt, hogy közvetlenül Magyarország felszabadulása utáni hónapokban még nagyobb összeg gyűlt össze, mint amikor a kultuszminisztérium kötelezően írta elő a Kárpáti Nap megrendezését.

Borsod vármegye akciójáról 1916 nyarán találtuk az utolsó hírt, amely közli, hogy a megye törvényhatósági bizottsága közgyűlésén köszönetet mondott a főispánnak a kárpáti falvak újraépítésére megindult Borsod megyei akciót ismertető könyvek kiadásáért is.⁶¹ 1916-ban ugyanis Miskolcon kiadták a vármegye országosan elismert gyűjtőakciójáról szóló büszke összefoglalást, ami nemcsak a megyének és tisztikarának, hanem kimondottan Tarnay Gyula főispánnak jelentett politikai elismerést.⁶²

56 Művezetők Lapja, 1916. május 10. 114.

57 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1916. 4. 25. 19.

58 Uo. április 26. 79.

59 A miskolci királyi katolikus főgimnáziumnak az 1915–16. iskolaévről szóló értesítője, Miskolc, 1916. 17. és 77.

60 A miskolci református főgimnáziumnak az 1915–16. évi értesítője, Miskolc, 1916, 17–18.

61 Az Ujság, 1916. június 23. 13.

62 *Mezőkövesdi dr. Tarnay Gyula Borsod vármegye és Miskolc thjf. város főispánjának jelentése Borsod vármegye közönségéhez az orosz betörés folytán elpusztított községek felépítése érdekében megindított mozgalom eredményéről* (Miskolc, Klein és Ludvig

1916 márciusában a budapesti sajtó arról értesült, hogy a kormány nem fogja engedni az új kárpáti falvakat „elkeresztelni”,⁶³ mert nem akarják, hogy a történelmi településnevek és a „régí dicsőség” emlékei eltűnjenek. Bizarrnak tűnhetett az elkeresztelés fogalma, mert alig 20-30 évvel korábban az még súlyos felekezeti ellentéteket okozott. Híre terjedt annak is, hogy egyesek, amikor megtudták, hogy a kárpáti falu vagy ház, amelynek felépítésére pénzét áldoztak, nem azt a nevet fogja viselni, melyet ők kértek, visszavonták adományait. (!) Ezek a lépések és a követelések viszont erkölcsileg és társadalmilag teljesen lejáratták, megkérdőjelezték a képmutató és önző adományokat, valamint az adományozó személyeket, akik saját érdekeiket és hírnevüket keresték, és hiúságukat elégítették ki a támogatással.

A Pesti Napló tudósítója ez ügyben kérdést intézett *dr. Marton Ödön* miniszteri tanácsoshoz, a kárpáti falvak felépítésére alakult bizottság egyik vezetőjéhez, aki nagyon óvatosan azt a felvilágosítást adta, hogy gróf Khuen-Héderváry Károlynak, a Kárpáti Falvakat Újjáépítő Országos Bizottság elnökének az az egyéni véleménye, hogy nem szabad a kárpáti falvak „elkeresztelését” megengedni. Az elnök egy alkalommal, amikor ez a kérdés szóba került, azzal indokolta nézetét, hogy a történelmi nevek megváltoztatását könnyelműségnek tartja. *„Bűn volna például Zboró és más ősi városok, helységek híres neveit egyszerűen elsikkasztani – nyilatkozta Marton –, egyes nevek eltörlése miatt a lokálpatriotizmus is valósággal fellázadna.”*⁶⁴

A miskolci sajtó viszont büszkén tudósított arról, hogy a város küldöttsége 1917. augusztus 26-án részt vett Újszomolnok (a nem hivatalosan elnevezett Miskolcfalva) új épületeinek átadó ünnepségén, vagyis végül megtörtént az új nevű község felavatása, ami társadalmilag és politikailag ideiglenes és vitatott siker lehetett. Nem tudni viszont, mi volt a 1918 novemberéig a községben lakó rutén parasztok véleménye. Borsod vármegye és Miskolc jótékonyági akciója kísértetiesen emlékeztetett egy sajátos közép-európai kolonizációs – ad absurdum belső gyarmatosító – belpolitikai kezdeményezés egyik epizódjára, ami nem magyar sajátosság volt a régió történelmében. Eszerint a többségi nemzetiséget képviselő kormányok közvetlen vagy közvetett intézkedésekkel megpróbálták egyes területek nemzetiségi összetételét megváltoztatni és a szociokulturális állapotok (pl. az infrastruktúra) javítását asszimilációs lépésekkel összekapcsolni. Nagypolány és Újszomolnok az egyházkormányzáshoz hasonlóan az anyatelepülésként (mater) szolgáló vármegye és a megyeszékhely leánytelepülései (filia) lettek volna, és fejlettebb területek ellenőrzése, irányítása alatt állhattak volna. A római katolikus egyházjogban az anyaegy-

Könyvnyomdája, 1916) Magyar Könyvészet 1916., A magyar könyvkereskedők évkönyve, Magyar Könyvkereskedők Egylete, Budapest, 1917.

63 Az elkeresztelés a szoros értelemben vegyes felekezetű házasságban élő szülők gyermekének „a fiúk az apjuk, a leányok az anyjuk felekezetét követik” elvvel ellenkező megkeresztelése tágabb értelemben kiskorú személy illegális áttérítése volt az 1880-as években Magyarországon.

64 A kárpáti falvak elkeresztelése, Pesti Napló, 1916. március 2. 5.

ház régebben egy-egy terület első egyházközsége volt, melyből a további misszionálás történt. Azt már láthattuk, hogy a nem vallásos hittérítést sokan milyen intoleráns nemzeti misszióként képzelték el. A katolikus egyházban a középkortól a patronus egy templom vagy kolostor alapításáról, fenntartásáról gondoskodó természetes vagy jogi személy, a patronatus pedig tágabb értelemben védelem, anyagi, politikai támogatás volt, amely az anyagi és lelki hatalmat biztosította.

Az „anyák” és „nevelt lányaik” közötti speciális kapcsolat jövőjét nem dolgozták ki részletesen a hivatalnokok, de az elárult vágyak és álmok nem a nemzetiségi békére és nyugalomra engednek következtetni, hanem a sok konfliktust kiváltó magyarosítás folytatását előlegezték meg. Ha lett is valamilyen összeköttetés Borsod vármegye és Nagypolány, valamint Miskolc és Újszomolnok között, amire egyelőre nincs meggyőző bizonyítékunk, nem lehetett hosszan tartó és szoros, mert a budapesti kormányzat saját irányítása alá vonta az újjáépítést és a közigazgatás újjászervezését, így mérsékelte a törvényhatóságok, a testületek és a magánszemélyek türelmetlenségét. Ennek viszont az lett a következménye, hogy sokkal lassabban folytatódott a munka, és teljesen nem is fejeződött be az első világháború végéig.

Borsodfalva és Miskolcfalva történetének azonban volt epilógusa 25 évvel később. 1939 tavaszán Szlovákia kikiáltotta függetlenségét, a magyar hadsereg pedig előretört a Kárpátok gerincéig, de Magyarország és Szlovákia kárpátaljai (keleti) határa nem volt tisztázva, ezért március 23. – április 4. között kirobbant a – néhány falunak ismét kárt okozó – lokális szlovák–magyar „kis háború”, és a honvédség nyugati irányban kitolta a magyar határt,⁶⁵ így Nagypolány és Újszomolnok ismét magyar közigazgatás alá került. Néhány nap múlva már eszébe is jutott néhány újságírónak, hogy ezeket a községeket több mint 20 éve Borsod vármegye és Miskolc segítségével építették újjá.⁶⁶ Azt javasolták, hogy ezek a törvényhatóságok ismét vegyék pártfogásukba az említett szlovákiai rutén falvakat, és erre Miskolcon a megye és a város is késznek mutatkozott.⁶⁷ Egy 1939. október 3-i újsághír szerint a visszacsatolt Újszomolnok – a miskolciak újabb adományából – másodszor is újjáépült. Eszerint 1917–1918 között egy évig, majd 1939–1944 között 5 évig ezek a települések elvileg és közvetett módon Borsod vármegye és Miskolc város gyámsága alá tartozhattak. Nagypolány és Újszomolnok házai 1944 novemberében harmadszor is megrongálódtak a szovjet és a német hadsereg alakulatai közötti harcokban, és azután évtizedekig tartott, míg a kelet-szlovákiai rutének békében és biztonságban megtalálták boldogulásukat.

65 Janek István: A szlovák–magyar „kis háború” története és eseményei 1939 márciusában http://www.publikon.hu/application/essay/107_1.pdf, A letöltés dátuma: 2020. december 29.

66 Magyar Élet, 1939. április 6. 3. és 24. 4.

67 Kárpáti Béla: Miskolci kalendárium 1300–1960, Miskolc, 2002. 113.

Ma viszont már az említett vallási és katonai emlékeken kívül semmilyen más nyoma nincs a két falunak, mert 1980 után összesen 7 környékbeli település 3500 lakosát elköltöztették a Ciróka-folyó felduzzasztásával kialakított Sztarinai-víztározó építése miatt.

BORBÉLY ZOLTÁN

HOMONNAI DRUGETH BÁLINT

Homonnai Drugeth Bálint elsősorban az 1605 folyamán Bocskai főgenerálisaként vezetett hadinaplója nyomán, majd a fejedelem halála után az erdélyi fejedelemségért meginduló harcok egyik főszereplőjeként került a történészek érdeklődésének perspektívájába.¹ Kétség kívül ezek azok a mozzanatok, amelyekkel az országos, sőt a nemzetközi események porondjára is kilépett a fiatal főúr, életpályája alaposabb szemügyre vételével azonban a Bocskai-felkelés társadalomtörténeti vonatkozásai mellett a Homonnai Drugeth család kapcsolatrendszere és a magyar főnemességen belül elfoglalt helye is megragadható. Az alábbi tanulmányban Homonnai Drugeth Bálint életének és (politikai) pályafutásának vázlatos áttekintésével azokat az elemeket szándékozom súlypontosítani, amelyek a Bocskai mellett fegyvert ragadó rendek egyik prominens vezetőjének és tágabb környezetének mikrokozmoszát meghatározták.

A 16. században még igen népes, de a 17. század elejére mindössze két ágra zsugorodó Drugeth családban Bálint elsőségét – unokaöccsével, (III.) Györggyel szemben – életkorán kívül apja politikai és katonai tekintélyének köszönhetette. Homonnai Drugeth (II.) György 1592 körül bekövetkezett halála után Drugeth István volt a család egyetlen felnőttkorú férfi tagja. A tizenöt éves háborúban kivívott katonai hírnevét az Ung és Zemplén vármegyei főispánság és a magyar főnemességet behálózó rokoni kapcsolatai is erősítették.² Felesége Török Ferenc lánya, Fruzsina volt, aki révén nemcsak rokoni kapcsolatait, hanem birtokait is gyarapíthatta. A nagyapa, Török Bálint egyik legbecsesebb szerzeményének, Debrecen város egy részének tulajdonjoga, valamint Diósgyőr harmada került Homonnai Istvánhoz Fruzsina kezével.³ Három lánytestvére közül Klárát érdemes megemlíteni, aki 1563. május 2-án Révay (II.) Ferenc felesége lett, amivel egy három és fél évtizedes együttműködés vette kezdetét a két

1 Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Közreadja Csonka Ferenc és Szakály Sándor. Budapest 1988. 97–142., *Vénásch Eszter*: Homonnai Drugeth Bálint hadi naplójának kiadatlan része. Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények. Bp. 2007. 19–46.

2 Katonai tevékenységéről kiváló összgezést ad Buda Ferenc, Lásd.: *Budai Ferenc*: Magyarország polgári lexicon II. rész. Pest 1866. 136–138.

3 Debrecen megszerzéséről részletesebben: Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi: *Bessenyei József*: Budapest 1994.. XXXIII., *Bessenyei József*: Diósgyőr birtoklástörténete 1522–1702. In: Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig. Szerk.: Tóth Péter. Miskolc 1998. 53–87. A vár végül Török Ferenc felesége, Országgh Borbála révén került a tulajdonukba 1569-ben, Homonnai Ferenc tiltakozása ellenére. Két lányuk közül Török Fruzsinát Homonnai István, Zsuzsannát pedig Nyári Pál vette feleségül, amivel nemcsak Diósgyőrben, hanem Debrecenben is részbirtokosok lettek. Homonnai István birtoklásáról: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) P108. (Esterházy család hercegi ágának levéltára) rep. 46. Fasc. F. No. 184.

család között.⁴ Révay Ferenc ugyanis szintén Ferenc nevű apja örökébe lépve a jogban jártas személyként a Királyi Tábla tagja, egy rövidebb ideig a Szepesi Kamara elnöke, majd fizetési magyar tanácsos lett. Az 1590-es évek elején részt vett a felső-magyarországi végvári jövedelmek széles körű vizsgálatában, amiben bizonyára jól jött a sógornak a térség egyik legbefolyásosabb arisztokratájának támogatása.⁵ Szorosabb együttműködésüket bizonyítja István 1595. január 30-án kelt levele, amelyben idősebb fiát, Lászlót utasította, hogy „*az minémű dolgainkrul Rewai uram szol és jambor szolgainktul tanachiolnak azokban így nagy szorgalmatossággal el járj*”.⁶

Eközben Bálintot a bártfai és eperjesi iskolákban oltalmazták a műzsák, melynek egyikeként joggal feltételezhetjük Bocatius Jánost.⁷ Bizonyára kapcsolatba hozhatók Bocatius pedagógia módszerei és irodalmi tevékenysége Homonnai Bálint írói ambícióinak felélesztésében és a későbbi művészet- és irodalompártoló tevékenységében is. Bökezű mecénási tevékenységüket Bocatius már apja méltatásakor is kiemelte, de a korszak főnemesei között egyébként is bevett szokásnak számított peregrinusok finanszírozása, akik tanulmányaikból visszatérve a patrónusok szolgálatába álltak, de legalábbis műveiket számukra ajánlották.⁸ Homonnai Bálint esetében mindössze egyetlen konkrét példát sikerült találnom egy peregrinus támogatásával kapcsolatban. A Kishont vármegyei Kokova lelkésze, Pepich István ajánlotta 1598-ban megjelent művét Homonnai Bálintnak, valamint a tanulmányai finanszírozása miatt is hálálkodott a főúrnak.⁹

4 Pálffy Géza: Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században. In: Történelmi Szemle, 51. (2009) 1. sz. 13.

5 Révay (II.) Ferenc pályafutására lásd.: Pálffy G.: Különleges úton i. m. 14–15.

6 MNL OL P108. rep. 46. Fasc. F. No. 183. A Révay rokonság miatt az 1610-es években Györgynek gyűlt meg a baja, mivel Bálint fiának, Istvánnak a halála után Révay Péter jelentkeztek az örökségből neki járó részért.

7 „*Bartphanae puerum post haec fouere virentem/ Hinc et Eperiessides te docuere Deae/ Ast ubi cenocessa est annis, prudentia maior,*” Homonnai Bálint ungvári sírfelirata, amelynek szövegét Tolnay-Balogh János lekipásztor fogalmazta. Lásd.: *Antonium Szirmay Notitia Historiae Comitatus Zempléniensis*...Buda, 1804. 137. Online elérés: https://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10011500_00009.html 2020. 10. 01.) A Homonnai István halálára írt verseiben Bocatius maga is megemlékezett erről: *Joannes Bocatius: Hungaridos Libri Poematum quinque ... accedunt Epistolae ad Bocatium...* Bartphae, 1599. 435–436. Bocatius 1594. január 20. és 1599. május 11. között volt eperjesi iskolaigazgató. Lásd: Bocskai kíséretében i. m. 205–207.

8 Bocatius a következőként emlékezett meg Homonnai István mecénási tevékenységéről: „*Quem capiunt Martis, / Spernit is artis opes. / Mars libat mulis, doctis negat oscula Musis, / Immo Deabus atrox vulnera saepe facit. / Non sic Drugethius: sacris dedit aera Camaenis, / Otiaque is/ studiis fecit honesta piis. / Sumpibus Aonis magnis provexit alumnos, / In qua tuas misit, Teutoni sora Scholas. / Comquo intelligeret sit quanta potentia doctis / Litterulis; natos hisce duos. / Ergo bonis favit doctoribus, utique iuventam / Proprius instruerunt. larga didactra dedit.*” Lásd.: Bocatius, J.: *Hungaridos* i. m. 432.

9 MNL OL P 108. rep. 46. Fasc. F. No. 185. A mű címe, amit Homonnai Bálintnak ajánlott: *Brevis verum solida et perspicua imaginum christianarum historicarum contra rabiem sacramentariorum defensio*. Barthae, 1598.

A Homonnai Drugeth család tagjai már az 1560-as évek elején kirobbant hitviták idején szimpatizálni kezdtek a kálvini tanokkal, amelyek első körben az észak zempléni homonnai uradalomban terjedtek el, ahol iskolát is működtettek.¹⁰ De a „*helvét hitvallású egyháznak*” szintén hasonlóan lelkes támogatói voltak Ung vármegyében is, ahol igen gazdag javadalmazásban részesültek a lelkészek és az ungvári alsó fokú iskola tanárai.¹¹

Ahogy már Szabó András is rámutatott, a felső-magyarországi térség kiemelkedő szerepet játszott a 16. század második felének művelődéstörténetében, „s e tágabb vidéknek éppen Abaúj és Zemplén vármegye volt a szíve”.¹² Az egyedülállóan sűrű mezővárosi hálózattal összefüggésben az átlagosnál jóval nagyobb számú középfokú tanintézmény működött, és szinte minden mezővárosnak vagy földesúri központnak olyan gimnáziuma volt, amelyben külföldi egyetemeket megjárta magas műveltségű tanárok tanítottak.¹³ Ugyanez elmondható a térség nagybirtokosairól is, akik közül Serédy Gáspár, Alaghy János, Magóchy András német és itáliai egyetemeken tanult, majd gyermekeiket és rokonaikat is támogattak hasonló ambícióikban. Mindezek igen komoly mértékben befolyásolták a döntő többségében református nemesség műveltségi szintjét és mentalitását. „*Régi megállapítás, hogy az egyházak azáltal, hogy vallásos mentalitást formáltak, az emberi magatartást is alakították. Az istenhez való kapcsolat különbözősége hatott a világ dolgaihoz való viszonyulásra és az élet minden területére.*”¹⁴ Benda Kálmán ezekkel a gondolatokkal indította fejtegetéseit a kálvinizmus és a magyarságtudat kölcsönhatásairól, amiben elsősorban a Bocskai-felkelés ideológiai hátterét kapcsolta össze a kálvini tanokkal. Nézete szerint az Institutióban megfogalmazott ellenállástan megnyilvánulását nem a rendek közvetlen rezisztenciájában kell keresni – például a gálszécsi gyűlésen –, hanem Bocskai személyében, aki Isten által küldött szabadítóként lépett fel a rendi jogok védelme érdekében.¹⁵ Ugyan az újabb szakirodalom meggyőzően rámutat, hogy az ellenállástan nem feltétlenül a református teológia szüleménye, ezért nem lehet a felkelés ideológiáját csak a rendi és kálvinista pólusok között vizsgálni, mégis érdemes a koncepciót a felszínen hagyni és a Bocskaihoz csatlakozó főnemesek esetében a személyes motivációk vizsgálatakor figyelembe venni Benda koncepcióját is.¹⁶

10 Réz László: A Drugethek és Homonna reformatiója. Sátoraljaújhely 1899. 67–72.

11 Mészáros Károly: Ungvár története, a legrégebbi időktől maig. Pest, 1861. 69–70.

12 Szabó András: Republica Litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról. Budapest 1999. 38.

13 Szabó A.: Republica Litteraria i. m. 38.

14 Benda Kálmán: A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk. Összeállította, szerkesztette és utószóval ellátta: Lukáts János. Budapest 2004. 203.

15 A Bocskai-felkelés története ideológiai és esztörténeti értelmezésének rövid historiográfiai áttekintéséhez: Varga Benedek: Szempontok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához. Studia Caroliensia 2006/1. 29–41.

16 Kees Teszelszky – Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606. In: Aetas 2012/4. 63–64.;

Az idézett szöveggel általánosabb érvényű tanulságok levonását szeretném inkább alátámasztani. A protestáns egyházak a 16–17. század fordulóján már fél évszázados gyökerekkel rendelkeztek a térségben, ez idő alatt több generáció az általuk kiépített – noha decentralizált – iskolarendszerben, a wittenbergi és heidelbergi egyetemeken tanult tanároktól szerezte a műveltségét és vette át a mentalitását. Elsősorban a főnemeseeknek, de néhány esetben a köznemeseknek is lehetősége volt ugyan, hogy katolikus oktatási intézményben tanuljanak, számuk azonban elenyésző volt azok mellett, akik tanulmányaikat helyben végezték. Mindez a rendi politizálást közjogi téren talán nem befolyásolta mérvadóan, a felső-magyarországi nemesség politikai kultúrájára azonban mindenképpen hatással kellett hogy legyen. Homonnai Bálint ennek a nehezen megfogható felső-magyarországi „mentalitásnak” a reprezentáns főnemesi képviselője volt. Apja és bátyja 1600 elején, gyors egymásutánban bekövetkezett halálát követően az akkor huszonhárom éves Bálint lépett elő családfővé, megörökölte az ezzel járó politikai, katonai és társadalmi szerepköröket.¹⁷

Bocskai oldalán

Homonnai Bálint a főurak közül szinte elsőként, már valamikor 1604 novemberében csatlakozott Bocskaihoz Mágóchy Ferencsel, ami igen jelentős mértékben megnövelte a felkelés anyagi erőforrásait és katonai utánpótlását.¹⁸ A következő év áprilisában, a szerencsi gyűlésen, Bocskai fejedelemmé választását követően – Szirmay szerint – tapintatos beszédet mondott magyar nyelven, amelyben hangsúlyozta, *„hogy védelmi legyen a háború, ne támadó”*. A Bocskai mellé csatlakozásának okait pedig így magyarázta: *„Mi is az Gál-Szécsben tavalyi esztendőben tett protestációnk szerint, eő Felségétül reánk vetett súllyos sententia ellen, kihez képest hitünkért halálnak lettünk volna fiai magunk oltalmában, Generale Decretumnak tartása szerint, életünkért fogtunk fegyvert”*.¹⁹ Szirmay idézetének forrása sajnos nem ellenőrizhető, de ha hitelt adunk annak, hogy

Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés politikai nyelvei. In: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon. Szerk.: Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton. Budapest 2019. 41–56.

17 *„Az én szerelmes fiamat is az nagyobbíakt Homonnai Lászlót ma kilenc és tiz ora közéöt dell előtt az Uristen ez arnyek wylagbol, it Homonnan Közülönk ki vette, melynek temette és tiszteseges el takaritasa rendeltük lenni Unghvarat, ez keövetkezendő Böjt elő honak hatodik napjan, az wy Calendarium szerint...”* – írta Kassa városának *„Az nehai nagysagos Drugeth homonnai Istvannak megh hagiót eözvegye. az Nagysagos enyigi Thöreök Fruzsina aszony, 1600. január 19. Homonna”* Archiv mesta Košice – Collectio Schwartzbachiana No. 4908.42.

18 *„Jam enim et dominorum magnificiorum Homonnay et Magoczy, nobis coniuncti sunt exercitus et comitatum etiam vires adnexae atque de die in diem adnectendae.”* Bocskai István levele Kassa városához 1605. november 30. Magyar Történelmi Tár 1904. 458–459.

19 Szirmay, A.: Notitia Historiae i. m. 113.

valóban Homonnai Bálinttól származik, akkor a Bocskaihoz csatlakozásának elsősorban vallási indítékai voltak.²⁰

Homonnai Bálint több szempontból is a rendi felkelés egyik kulcsszereplője volt, amelyek közül talán a család társadalmi helyzete volt a legmeghatározóbb. A 16. század második felében a Mohács előtti nagybirtokos főúri családok döntő többsége kihalt, birtokkomplexumaik pedig szétdarabolódva új zálogbirtokosokhoz kerültek. Ezeknek az újonnan felemelkedő családoknak a vagyona és gazdasági potenciálja ugyan megközelítette a régi arisztokráciáét, birtokvagyonának – ezáltal pedig gazdasági erejének – jelentős része zálogbirtokokon alapult. Emiatt folyton tárgyalásban álltak a kamarával a szerződések meghosszabbítása vagy újabb birtokok megszerzése végett, amivel rá voltak kényszerítve, hogy rendszeresen nagyobb pénzüsszegeket fizessenek a kincstárnak. Rákóczi Zsigmond például a tizenöt éves háború utolsó időszakában igen jelentős pénzüsszegeket kölcsönzött a Szepesi Kamarának, cserébe olyan birtokokhoz jutott, mint a makovikai uradalom.²¹ Ezeket a többnyire katonáskodó főurakat és vagyonukat tehát nagyobb mértékben be tudta vonni az uralkodó a háborús gazdálkodásba, mint a Homonnai Drugetheket, akiknek uradalmi és gazdasági erőforrásai szinte elérhetetlenek voltak. Ez nemcsak gazdasági, hanem katonai és politikai tekintetben is érvényes. Ecsedi Báthory István, aki birtokait a Drugethekhez hasonlóan több évszázados családi vagyonként örökölte, az ősiség jogán „védve” volt a kamara esetleges követeléseivel szemben. Ezt bizonyítja Szepsi Laczkó Máté sokat idézett anekdotája: *„Jakab János a pápisa magyar urak tanácsából Ecsedre mégyen kémleni, micsoda állapottal légyen Báthory István: kellene-e tüle félni vagy nem? mert ott fekszik vala a pásztor a bokorban, a kitül a fenevadak igen rettegnek vala. Az Úr eszében vévé a dolgot, főember szolgálait (kik sokan valának) mindenfelől behívatá Ecsedbe, drabantit megsaporítá, és Jakab Jánosnak üzen, hogy örömet elvárja, ha oda akar menni hozzája. Elmene Ecsedbe, és elálmélkodik a számtalan udvar-népen és fő-fő népeken. A fő nemes népek székében ülván, néhol a gyalogok között kezeket fogja vala és kérdezi vala: ha ez e az úr? Végre bemenvén a várba az úrhoz, köszönté; az úr nem kele fel előtte, veszteg üle. Ebédre meg marasztalá és megvendégelé. Az ebéd után pedig kér vala az úrtól kölcsön császár számára, (a nervust akarván kicsalni); de eludálá az úr a praktikát, mondván: Látja kegyelmed, énnékem sok udvar-népem vagyon, ezeknek minden óra meg kell fizetnem. Jakab János kijövéen Ecsedből, azt monda: Nem nagyságos úr ez ember, hanem nagy herczeg!”²²*

20 Személyesebb értelmezése is lehet a „sententia”-nak, ugyanis Homonnai Drugeth György és Bálint ellen is hűtlenségi per folyt ekkor, ahogy még számos magyar főnemes ellen. Erről részletesebben: *Borbély Zoltán*: Homonnai Drugeth (III.) György hűtlenségi pere (1600–1603). Századok 151/2. (2017). 279–310.

21 *Hangay Zoltán*: Rákóczi Zsigmond kora társadalmában. Bp. 2011. 200–204.

22 Szepsi Laczkó Máté krónikája. In: Erdélyi Történelmi Adatok, III. kötet. Szerkesztette: Mikó Imre. Kolozsvár 1858. 51.

Ahogy az 1598. évi házösszeírás adatai is mutatják, ecsedi Báthory István 3573 jobbágygazdaságot magába foglaló birtokállománya meghaladta ugyan a Drugeth-birtokokat (összesen 3241 ház), a különbség azonban nem nagyságrendi. Nem túlzás tehát párhuzamot vonni Báthory István és Homonnai Drugeth Bálint között társadalmi presztízs és – anakronisztikus kifejezéssel élve – szerepvállalás tekintetében. Az 1601-ben ellenük indított „kamarai” per során az ősi birtokállományuk érintetlen maradt, csupán az örökölt terebesi uradalmat sikerült konfiskálni, ami azonban nem jelentett halálos érvágást a családnak.²³ Bálint ellen a per végül a pénzbírság mellett bizonyos számú haderő kiállításával zárult. Abból következtetve, hogy egy évtizeddel később Györgyöt 400 katona kiállítására kötelezték, illetve Drugeth István a tizenöt éves háborúban is megközelítőleg ekkora saját fenntartású haderővel vett részt, megköszönhetjük, hogy ez lehetett az a csapatlétszám, amelyet saját költségükön, évről évre még kényelmesen ki tudtak állítani a Drugethek.²⁴

Ez volt az a haderő, amellyel Homonnai Bálint Bocskai mellé állt 1604 őszén, és amelyet a saját zászlaja alatt vezetett a következő évi hadjáratban Érsekújvárig, majd haza Ungvárra.²⁵

A saját bandérium mellett még egy igen jelentős tényező áll amögött, hogy ő lett Bocskai magyarországi csapatainak főkapitánya.²⁶ Bálint harci tapasztalatairól ugyan nem rendelkezünk adatokkal, de fiatal életkorából fakadóan nem valószínű, hogy nagy rutinnal bírt volna. Bocskai mellett azonban szép számmal gyülekeztek komoly katonai múltra visszatekintő emberek, mint amilyen Nyáry Pál, aki végigharcolta a tizenöt éves háborút, és az egri kudarc ellenére is váradi főkapitánnyá nevezték ki, de ide sorolhatnánk Széchy Györgyöt vagy Czobor Mihályt, a tekintélyesebb köznemeseket nem is említve.²⁷ Mögöttük azonban nem álltak olyan gazdasági erőforrások, mint Homonnai Bálint mögött.

23 Borbély Z.: Homonnai Drugeth i. m. 279–310.

24 Buda Ferenc azt írja, hogy Drugeth István 339 zsoldossal vett részt a szikszói csatában, de serege diósgyőri, ónodi és kisvárdai katonákkal egészült még ki. Lásd.: Budai F.: Polgári i. m. 1866. 136., Ernő főherceg szintén jelentős számú katonaságot említ 1589-ben Homonnai István zsoldjában: „*quo vel numerum equitum sud tuo ductu militantium augere vel ad aliam condignam conditionem te promovere possimus.*” Lásd.: Štátny archív v Prešove. Drugeth Humenné (1292–1945) inv. c. 828/4. De Engel Pál kutatásai alapján tudjuk, hogy a Drugeth család már az 1432–1433. évi banderális tervezet szerint háború esetén 200 lovast tartozott kiállítani (a Perényiek és a Bebekek szintén ennyit). Lásd.: Engel Pál: Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest 2003. 466.

25 Bocskai kíséretében i. m. 139–140.

26 Az első adat Homonnai Bálint főkapitányi kinevezéséről Bocskai 1605. július 12-én, Thurzó Szaniszlóhoz írt leveléből ismert. Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Első és Második Közlemény. Közli: Szilágyi Sándor. In: Magyar Történelmi Tár 1878. 17.

27 A köznemesek közül Bosnyák Tamás füleki kapitány, Hagymássy Kristóf, Sennyei Miklós, Prépostváry István, Kun Gáspár és természetesen a hajdúkapitányok említendőek meg.

Bocskai 1605 nyarának elején Erdélybe távozott, így a nyugati hadjárat legkritikusabb részét, a hajdú csapatok finanszírozásának ügyét nem tudta, de talán nem is tudta volna személyesen intézni. A Bocskai mellett hadba szálló hajdúk száma egyes becslések szerint a csúcson elérte a 30000 főt, de ha csak azokat vesszük számba, akik 1606 nyarán részesültek Bocskai kiváltságaiból, akkor is közel 10 000 fővel számolhatunk.²⁸ Homonnai Bálint nyilván nem tudott saját anyagi erőforrásából rendszeres zsoldot fizetni, de a hadjárat alatt felmerülő problémákat tudta orvosolni. Nem egy ilyen eseményt naplójában is feljegyzett, amikor *„nagy búsulásom és sok gondom után egynéhány rendbeli üzengetéssimmel, fenyegetéssimmel és szép intéssimmel ismét leszállítottam”* a lázongó hajdúkat.²⁹

Viszonzásként igen tetemes birtokadományokat nyert Bocskaitól. Egy 1607 nyaráról származó adat szerint 300000 tallérnál többet érő birtokok jutottak Homonnai tulajdonába a felkelés alatt, azt azonban nem közli, hogy Huszt és Kővár teszi-e ki ezt az összeget, vagy afelett jutott még Homonnai birtokokhoz.³⁰

Az 1605. évi hadjárat alapozta meg tehát a kapcsolatot Homonnai Bálint és a hajdúkapitányok között, aminek majd a két évvel később bekövetkező második hajdúfelkelés alkalmával tapasztalható legszemléletesebben az eredménye, amikor is a felkelés kezdeti fázisában őt akarták királynak kikiáltani.³¹

A hajdúk mellett Illésházy István is jó kapcsolatot ápolt Homonnai Bálinttal, akit lehetséges utódként is ajánlott Bocskainak.³² Ő azonban egy 1605. szeptember 5-én, Kassán kelt levelének záradékában még arra kérte Illésházyt, hogy a felső-magyarországi főkapitányság mellett támogassa Homonnai

28 *Czigány István*: A hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősítése a Tiszántúlon a 17. század első harmadában. *Studia Caroliensia* 2006/1. 105.

29 Bocskai kíséretében i. m. 121.

30 Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. köt. (1601–1607). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 342. Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a Magyar Országgyűlési Emlékek XIII. kötetének (Dunamelléki Egyházkerület Levéltára, Ráday Levéltár. Benda Kálmán irat-hagyatéka. 16. kartondoboz. – MOE 1607–1608. Levéltári kutatási jegyzetekkel. MOE Kassai részgyűlés 1608. július-augusztus) kéziratai között található egy lista, amely Kenéz Győző magyarázata szerint a Bocskai zálogügyleteinek „korántsem teljes” jegyzéke, amit az országgyűlés elé terjesztettek 1608-ban. Az irat címe a következő: *ludex Donationum et Exemptionium pecunialium, ac inscriptionalium Bochkaianarum, sub Diaeta productarum*. A rajta szereplő levéltári jelzet: OL. M. Kanc. Belügyi iratok, E 144. 1606 utáni ir. Fol. 565–570. Ezen a listán Homonnai Bálint egy 40000 forintos tétellel szerepel, amiért a leleszi prépostság néhány birtokát kapta zálogba.

31 Ezt a kiadott források alapján is jól ismert, lásd.: Levelek és akták az 1607–8-iki hajdú lázadás történetéhez. Közli: Komáromy András In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1893/6. 72–91. Ezen kívül Homonnai Drugeth Bálint és a hajdúk kapcsolatáról igen gazdag forrásanyag található az Osztrák Állami Levéltár anyagában: *ÖStA FHKA Vermischte Ungarische Gegenstände („Friedensverhandlungen mit Ungarn u. Siebenbürgen 1607–20“)* r. Nr. 50 A.

32 Bocskai végrendeletéről és örökségének kérdéséről: *Papp Sándor*: Török szövetség - Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Bp. 2014. 271–278.

országbírói kinevezését.³³ Papp Sándor legújabb vizsgálatai alapján úgy tartja, hogy Bocskai valamikor 1605. szeptember elején döntötte el, hogy az erdélyi fejedelemséget illetően Homonnai Drugeth Bálint lesz az örökös jelöltje.³⁴ A fejedelem utolsó hónapjaiban azonban a „túlzók” egyre inkább Báthory Gábor felé húztak Homonnai Bálinttal szemben, akit az uralkodó részéről könnyen engedelmességre bírhatónak tartottak.³⁵

A fejedelem halálát követően szinte azonnal körvonalazódott a két tábor. Homonnai fejedelemségét elsősorban Bocskai testamentumos urai támogatták, úgy, mint Péchy Simon, Rimay János, Örvédy Pál és Alvinczi Péter, a nagyobb befolyással bíró személyek közül pedig Illésházy és Nyáry.

IV. 2. Bocskai örököséből országbíró

Az 1606. decemberi kassai gyűlés végzéseit értelmében a fejedelem halála után Homonnai Drugeth Bálint és Nyáry Pál vette át az irányítást, mintegy kormányzói jogkörrel.³⁶ Legfontosabb feladatuk az volt, hogy visszajuttassák a korona fennhatósága alá a Bocskainak átengedett területeket.³⁷ Az uralkodó még Bocskai életében, 1606. december 7-én Thurzó Györgyöt és Forgách Zsigmondot jelölte ki biztosokká, akiknek a bécsi szerződés értelmében az uralma alá visszakerülő kelet-magyarországi területeket – köztük a legfontosabbként megjelölt Kassa városát – kellett átvenniük és ideiglenesen kormányozniuk.³⁸

Bocskai december 29-ei halála miatt azonban egészen Ugocsa, Bereg, Szatmár és Szabolcs vármegyékre is kiterjesztették a „munkálatokat”, különös gonddal Kálló, Szatmár, Tokaj váraira, valamint a Hegyalján kulcsfontosságú Tarcál, Bodrogkeresztúr és Liszka mezővárosokra.³⁹ Thurzó azonban úgy tartotta, hogy amíg el nem szállítják Bocskai holttestét Kassáról, addig nem lehet megkezdeni a tárgyalásokat az átadásról, ezért csak február 4-én találkoztak Eperjesen. Bocskai halottas menete ekkor már elindult Erdély felé. Homonnai

33 „Legyen azon kegyelmed minden tehetségével, hogy itt való generálisság mellé az *Judex curiaeságnak tisztit is szerezze Homonnai Bálint uramnak, minthogy annak elviselésében, ide alá másnak oly módja és autoritása nincsen.*” Bocskay István és Illésházy István levelezése i. m. 323–324.

34 Papp S.: Török szövetség i. m. 291–292.

35 Bocatius 1606. augusztus végi kínvallatása során nyilatkozott így Homonnai Bálintról.

36 Magyar Országgyűlési Emlékek Tizenkettedik kötet. (1606) Monumenta Hungariae Historica 3. Monumenta Comititalia regni Hungariae 12. Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1917. (Továbbiakban MOE XII.) 755.

37 Mátyás főherceg levele Homonnai Bálintnak, 1607. január 14. MNL OL P 108. rep. 46. Fasc. F. No. 190.

38 Utasításuk: az utasítás 19. századi másolatban, Kazinczy Gábor gyűjteményében maradt meg. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Ms. 4878. 79–80.

39 Utasításuk: MNL OL E 196 (Archivum familiae Thurzó) Fasc. 22. No. 2. (jan. 16), következő nap pedig arra utasította őket, hogy a biztonsági tevékenységbe Dóczy Andrást is vonják be MNL OL E 196. Fasc. 10. no. 23.

Bálint február 9-én, Kállóból jelezte Rákóczi Zsigmondnak, hogy megindultak Erdély felé, leveléből azonban semmiféle ellenséges hangsúly nem érződik ki, ugyan azt azért közölte, hogy az Illésházyhoz írt leveleit rendszeresen felnyitotta és elolvasta.⁴⁰ Nyilván ekkor még nem tudta, hogy az előző napon összeült erdélyi országgyűlés Rákóczit választotta fejedelemmé.

A Homonnai Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor közti hatalmi rivalizálással kapcsolatos történetírói vélekedések alapvetően a Szilágyi Sándor által lerakott diplomáciai és politikatörténeti alapokon szemlélik a Bocskai halála után kialakult helyzetet.⁴¹ Homonnai Bálint személyes hozzáállását tekintve az erdélyi fejedelmi süveg közel sem képezte olyan éles rivalizálás tárgyát, mint néhány évvel azt megelőzően, a századforduló idején. De azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy az oszmán vezetés egy részének fontosabb volt Homonnai fejedelemjelöltsége, mint magának Homonnainak. Személyén keresztül ugyanis nemcsak Erdély, hanem a Magyar Királyság egy része felett is biztosítani akarták a befolyásukat, amihez Bocskai, általuk kreált magyar királyi titulust és annak örökítését kívánták felhasználni.

A bécsi udvar számára különösen aggasztóvá tette a helyzetet, hogy köztudottan Homonnaihoz került az a korona is, amelyet a nevezetes Rákos mezei találkozón kapott Bocskai Lalla Mehmed nagyvezírtől 1605. november 11-én. Ráadásul a Bocskai oldalán harcoló főurak közül neki volt a legközelebbi kapcsolata a törökökkel, ahogy maga fogalmazott: „*Három török apám vagyon: vezír Memhet pasa, vezír Haszan pasa és vezír Szinán pasa.*”⁴² 1607-re ugyan némileg megváltozott az oszmánok magyarországi vezetőinek személyi állománya, de Kujudzsu Murád pasa nagyvezír egyértelműen Homonnait támogatta, amivel részben a tizenöt éves háborúban veszített pozícióit akarta visszaszerezni.⁴³

Gyorsan kiderült azonban, hogy Bocskai végrendelete ellenére az erdélyi rendek ragaszkodtak a szabad fejedelemválasztási jogukhoz. Homonnai február 16-án, Béltreől írt Mátyás főhercegnek, hogy az erdélyi rendek felszólították: a fegyveres kíséretét hagyja hátra, és ne próbálja korlátozni őket a szabad fejedelemválasztási jogukban.⁴⁴ Kérte, hogy a főherceg rendelkezzen az ügy további menetéről, mert ő nem akar a főherceg és az ausztriai ház szándékaival ellenkezni.⁴⁵ Homonnai ekkor vissza is fordult Erdélyből Nyáry Pállal

40 Litterátor politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623). Adattár XVI–XVIII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez 5. Szerk.: Keserű Bálint. Budapest–Szeged 1981. 166–167.

41 Erre Papp Sándor a témával igen részletgazdagon foglalkozó tanulmányában hívja fel a figyelmet. *Papp Sándor: Homonnai Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. Századok 148. (2008/4). 808–809.*

42 Bocskai kíséretében i. m. 125.

43 Papp S.: Török szövetség i. m. 2013. 311–322

44 Homonnai levele Mátyás főhercegnek. 1607. február 16. ÖStA FHKA VUG r. Nr. 50A fol. 84. r. v.

45 Mátyás főherceg január 27-én keltezett levelében szinte szó szerint így utasította Homonnait: „...ut si alias unquam studium et devotionem tuam erga Suam Casar’

együtt.⁴⁶ A hónap végéig mindketten Kisvárdán tartózkodtak, majd március elején Homonnai Huszt és Kővár átvételére indult, ami Bocskai végrendelete értelmében szintén őt illette, Nyáry pedig Kassára indult a királyi biztosokhoz.

Thurzó, Forgách és Dóczy ekkorra már igen jól álltak a rájuk bízott feladatok teljesítésével. A február 12-én összeült részgyűlésen a szabad királyi városok és vármegyék követeinek nagy része hűséget fogadott a királynak, és még aznap eloszlottak.⁴⁷ A részgyűlésen meg nem jelent vármegyék közül Szatmár távolmaradásának oka ismert. A halott fejedelem unokaöccse, Bocskai Miklós 1605-től Szatmár vármegye főispánja és a vár főkapitánya volt, így nem csoda, hogy ő tartott ki a legtovább Bocskai „örökségének” megtartása mellett. Hozzá Dóczy Andrást küldték Thurzó és Forgách levelével, amelyben felszólították a vármegyét a megadásra. A másik ilyen kritikus erősség Tokaj volt, amit szintén Bocskai személyes adományának tekintettek. Kapitányának, Desewffy Jánosnak pedig Illésházy is azt tanácsolta, „*hogy Tokaj várát senki kezébe ne adja, az Országgyűlésig, akkor oztan elvégezi az orszagh ki kezében kell adni*”.⁴⁸ A biztosok minden eszöközt igyekeztek bevetni, ezért mostohaapját, Kellemessy Mihályt állították a tokaji ügyre.

Mindez annyiban érinti Homonnait, hogy Bocskai generálisaként a várak kapitányaink reverzális levelei nála voltak, és elvileg neki kellett volna feloldozni őket a Bocskainak tett esküjük alól. Ezt azonban egyedül Bocskai Miklós tette szóvá, Szatmáron kívül március elejére az összes felső-magyarországi erősség visszatért az uralkodó hűségére.⁴⁹

A legkritikusabb tényező ekkorra tehát Homonnai Bálint fejedelmi aspirációja voltak Felső-Magyarországon. A biztosok arról értesültek, hogy török követek jártak Homonnainál két alkalommal is, először március első felében, majd március 20-a körül, amikor az erdélyi beiktatási jelvények egy részét és egy

Regiamque Matem', cuius Domum austricam declarare veluisti... MNL OL P 108. rep. 46. Fasc. F. No. 191.

46 Rákóczi levele február 24-éről Homonnainak: „*akartam volna, ha kegyelmed az eő fölsége teste mellett jelen lett volna... Nem holnap után, de holnap is kés vagiok az Erdely vajdaságoth kegyelmednek engedniaz én rézemről.*”

47 Thurzó és Forgách jelentése Mátyás főhercegnek: ÖStA FHKA r. Nr. VUG. 50A fol. 67–70. Néhány nappal korábbi jelentésükben arról számoltak be a főhercegnek, hogy Bocskai a kincseinek a legnagyobb részét még életében Erdélybe küldte, vagy a közeli rokonai között szétosztotta (*in vita sua nonnullis sibi adhaerentibus et sanguine junctis-distribuisse...*), illetve a beszédek szerint a gyászmenet és a temetés 27 ezer forintba került, ami Bocskai kincseiből került kifizetésre. További 110 ezer forintról úgy tartották, hogy Örvendi Pál Szatmárba, onnan pedig Kővárba menekítette. ÖStA FHKA VUG r. Nr. 50A fol. 20, 24–27. Bocskai „kincse” végül nem került elő, de igen nagy esély van rá, hogy valóban Kővárba, ott pedig Homonnai birtokába került. Bocskai vagyontárgyainak jegyzékére lásd: Bocskay István erdélyi fejedelem kincseinek összeírása. Közli: Szabó Károly. In: Magyar Történelmi Tár 1878. 146–153.

48 ÖStA FHKA VUG r. Nr. 50A fol 10. r.

49 A várak visszacsatolásáról és a biztosok munkájáról Thurzó György részletes zárójelentést küldött Mátyás főhercegnek 1607. május 9-én. Lásd: 1. Melléklet. ÖStA FHKA HFU (Hoffinanz Ungarn) r. Nr. 92. Majus fol. 100–109.

szultáni okmányt is átadtak neki.⁵⁰ Buday István követen keresztül Homonnai is felvette a kapcsolatot a budai pasával. Buday március 13-ai jelentéséből értesülhetett Homonnai a konkrét tényekről, vagyis arról, hogy „*az áruló Széplaky – Rákóczi követe – csalta az vezért is megh, fejét kötötte előtte, hogy Nagod’ nem kívánia az fejedelemséget, hanem Rákóczinak megh engette*”.⁵¹ A követ látta, hogy Budán voltak a szultáni kinevező okmány mellett a beiktatási jelvények is, és készen voltak a megyéknek, városoknak és szászoknak szóló parancslevelek az új fejedelem elfogadásáról, valamint a szolnoki és egri pasák megbízást kaptak, hogy támogassák Homonnai Erdélybe vonulását. Homonnai ettől igencsak nyeregben érezte magát, és Kővárból március 18-án megírta Nyárynak, hogy „*az erdélyiek gyűlésében is két rendbéli követemet bocsátottam, kik által mind az apámnak s’ mind pedig az az országnak fejéret feketét elszánt dolgaimnak magok engedetlenségéből reájok következő rút pusztulások felől nyilván s’ bőségesen megizentem*”.⁵² Ezekben a napokban Murád pasa nagyvezír is mozgásba hozta a kezében összefutó diplomácia szállakat, és Homonnai frissen Isztambulból érkezett kinevező okmányának megérkezésére hivatkozva követeket küldött szét Homonnai fejedelemsége érdekében.⁵³

Thurzó György már március elején újabb részgyűlést hívott össze „*ad 20. diem praesentis mensis jöjjon ide Cassára hozzánk, hogy nemzetünk javára és hazánknak megmaradására való dolgokrul szeretettel beszélhessünk egymással*”.⁵⁴ A gyűlést március 22-én Thurzó nyitotta meg, és adta át a követek előterjesztését. Ebben konkrétan nem nevesítették Homonnait, de a békesség bontogatói és háborgatói alatt nyilván valóan őt értették.⁵⁵ A rendek válasziratában azonban részletesen kifejtették a Homonnaival szembeni álláspontjukat. Legfőbb sérelmi pontjuk az volt, hogy török követek jönnek-mennek az országban, és „*ötött mint magyarországi fejedelmet úgy idvözlötték, és mindenütt mentekben is beszéllgették, hogy ő az magyarországi király, és evégre szablyát, botot, zászlót, kaftánt, pecsétes levelet hoztanak volna Törökországbul neki*”.⁵⁶

50 Papp S.: Homonnai Bálint i. m. 821.

51 ŠA Prešov DH inv. c. 828/13. Buday István jelentése Homonnai Bálintnak. Buda, 1607. március 13.

52 A levél német fordításban, Bécsben is fennmaradt, így Nyáry valószínűleg tovább küldhette azt Kassára a biztosoknak, ők pedig Bécsbe. ÖStA FHKA VUG r. Nr. 50A fol. 294. Hat nappal később maga Homonnai is írt a biztosoknak, de már csak Kővár elfoglalásával kapcsolatban volt határozott, és általánosságban csak annyit írt, hogy „*Kegyelmetek is azért minden embereknek felőlem való gonosz tanácsokat eleiben ne vegyen...*”. Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint versengése i. m. 279. Az Erdélyben történetekről: EOE V. 329–332.

53 Papp S.: Homonnai Bálint i. m. 822–824.

54 Thurzó György és Forgách Zsigmond biztosok meghívója a részgyűlésre. 1607. március 6. Kassa. MNL OL P 707 (Zichy család zsélyi levéltára) XXXII. No. 8145.

55 Az előterjesztés szövegét nyomtatásban közli: Beda Kálmán: A Felső-magyarországi rendek kassai részgyűlése 1607 márciusában. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve III. 1976. 164–168.

56 Benda K.: A Felső-magyarországi rendek i. m. 173.

A gyűlés szerint titokban tárgyalásokat folytatott Homonnai a hajdúkkal, és a számlájára írták azt is, hogy Szatmárt még mindig nem adta át Bocskay Miklós.

Alaghy Ferencet és ifjabb Hoffman György kamarai tanácsost bízták meg, hogy előbb térjenek be Nyáry Pálhoz Kisvárdára, és kérjék a támogatását, majd keressék fel Homonnait, és tájékoztassanak tőle is a török és hajdú kapcsolatairól, és győzzék meg, hogy adja fel a fejedelmi ambícióit, mivel *„efféle dolgokban egy megholt ember testamentoma sem használ, mert az fejedelem választás nem ebbe, hanem Isten után egy nemes ország szabad választásában áll”*.⁵⁷

Még a követek elindulása előtt Thurzó György hasonló tartalmú, terjedős levelet küldött Homonnainak, amelyben szintén a törökkel való szövetkezés veszélyeire hívta fel a figyelmét, ami miatt akár a zsitvatoroki béke is felborulhat, de a birtokai elvesztésének és a „megnótálás”-nak a lehetőségét is felvillantotta előtte.⁵⁸ A követek végül csak április 4-én találkoztak Homonnaival Szinyérváralján, ahol a rájuk bízott ügyekről született dokumentumot átadták neki.⁵⁹ Ettől a ponttól kezdve – a Homonnaitól fennmaradt források alapján – úgy tűnik, hogy a fejedelemség megszerzése rajta kívülálló tényezők működésének, nevezetesen az oszmán diplomácia és a bécsi-prágai uralkodói udvar kapcsolatának rendelődtet alá, amivel ő maga is tisztában volt, és egyre határozottabban Mátyás főherceg akarátának rendelte alá magát.⁶⁰

A szinyérváraljai találkozással egy időben egy török küldöttség is útban volt Homonnaihoz a beiktatási jelvényekkel, amit Homonnai már igyekezett elkerülni,⁶¹ és felajánlotta Hoffmanéknak azt is, hogy együtt keressék fel Szatmárban Bocskai Miklóst, akit meg fog győzni a vár átadásáról.⁶² Szinyérváralján Homonnai egy személyes találkozó ötletével léphetett fel, aminek garanciájaként Kassára küldte Macskási Ferencet, aki néhány héttel azelőtt még Erdélyben járt ura fenyegetéseit átadni. Ennek eredményeként jött létre április 19-én a rozgonyi találkozó, amelyen Homonnai Bálint, Thurzó György, Dóczi András, Hoffman György és Nyáry Pál személyesen vett részt.

Mind a biztosok propozíciójából, mind pedig Homonnai válaszleveléből az szűrhető le, hogy Thurzóék nem Homonnai fejedelemségét ellenezték, hanem azt, hogy török és hajdú csapatokkal vonuljon be a fejedelemségbe.⁶³ Miután

57 Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint i. m. 279–283.

58 ÖStA FHKA VUG r. Nr. 50A fol. 328–331.

59 ÖStA FHKA VUG r. Nr. 50A fol. 408–409.

60 Ezeket Papp Sándor részletesen kifejtette: Papp S.: Homonnai Bálint i. m. 824–835.

61 Ismert azonban egy levél a követek beszámolójához csatolva, amit Homonnai április 5-én Szinyérváraljáról dátumozott az egi és budai pasáknak címezve: ÖStA FHKA VUG r. Nr. 50A fol. 416. r. „*In simili ad Passas Busen' et Agrien' scriptum Mutatis Mutandis in Titulis*”. Ebben azt írja Homonnai, hogy „*minadzonáltal vagyon nagyságodnak abban oly módja, hogy mindaz kit hatalmas császárnak eő hatalmasságoknak engedelméből és tetzéséből, ezt jó módjával végben vevén, székemben ültethet*”.

62 Hoffman és Alaghy jelentése a követségről: ÖStA FHKA VUGG 50/A fol. 380–381.

63 Biztosok propozíciója: ÖStA FHKA VUGG 50/A fol. 394–395., Homonnai válasza: Uo. fol. 392–393.

megbizonyosodtak róla, hogy Homonnai nem törekszik önálló akcióra, és titokban nem szövetkezik a törökökkel, némileg megnyugodtak a kedélyek, az azonban egyértelművé vált, hogy a törökök őt támogatják. Ezzel Homonnai számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a fejedelmi ambíciói kényszerpályára álltak. „*Kérem kegeteket', mint bizodalmas io akaró uraimat kegetek' teörekediék eő fölségénél, az kegyelmetek jó ajánlása szerénth, eő feölséghe vesse közben magát Rákóczy urammal, iöiön ki Rákóczy uram, erezze kezemhez az orzágotth, kiben eő feölségének minden hívséggel és engedelmességgel akarok lenni, mint kegyelmes uramnak telies életemben*".⁶⁴ Azonban rögtön hozzáteszi azt is, hogy „*azonképen Husztnak és Keöwarnak kezemnél valo megh marasztalásában legien minden kegielmességhel*".⁶⁵

Homonnai további fejedelmi kilátásait nagyban rontotta, hogy közismerten „*vastag nyakú kálomista*”, ami már kezdettől zavarta az udvart, ugyanis a katolikus egyház pozícióinak megerősítését is szerették volna elérni az új fejedelemmel. Május közepére már egy olyan forgatókönyvet dolgozott ki az Erdélybe küldendő követség számára, amelyben már a kiváló katolikus kapcsolatokkal rendelkező Báthory Gábor szerepelt mint erdélyi gubernátor.⁶⁶

Ezzel egy időben Forgách Ferenc kancellártól született egy elképzelés Homonnai kielégítésével kapcsolatban. A már fentebb is idézett tervezetben Forgách arra tett javaslatot, hogy Homonnai tulajdonában hagyják az egyébként is birtokában lévő 300 ezer tallér értékű birtokokat, és grófi címet adományozzanak neki. Cserébe Bocskai török koronájának átadását kérték tőle, amivel az utolsó vékony szálát is el kívánták vágni, ami Homonnait a törökök magyar királyi koncepcióihoz fűzhetette.⁶⁷

A nevezetes koronát – ahogyan már a rozgonyi tárgyalásokon – ekkor sem sikerült megszereznie az udvarnak. Az 1609. évi országgyűlésen törvényt is alkottak a „visszaadásáról”, Homonnai Bálint azonban élete végéig magánál tartotta, és csak 1610 júniusában, Bálint halálát követően adta át Mágóchy Ferenc Thurzó nádornak, aki továbbította azt Bécsbe.⁶⁸

Bocskai István végrendeletében nemcsak örökösének jelölte ki Homonnai Bálintot, hanem „*Husztot 40000 forintban Homonnai Bálint uramnak inscribáljuk, úgy, amint reversalist adott róla, a sóaknának harmadrész jövedelmével*".⁶⁹ Ezt a látszólag egyszerű zálogosítást azonban több szempontból is érdemes alaposabban megvizsgálni. Husztot és vele együtt Máramaros vármegyét a spayeri szerződésben az Erdélyi Fejedelemség részének ismerték el, amit a Báthoryak

64 ÖStA FHKA VUGG 50/A fol.392. r.

65 Uo. 392. v.

66 EOE V. 342., a kinevező okirat: 525., Papp S.: Homonnai Bálint i. m. 831.

67 „*addito insuper comitis de Homonna Graff nuncupati honore ; sub ea tamen cautione, ut coronam Turcicam et quicquid a Turca honoris vel praerogativae sumpsit, id inversum sacr. Mtis caes. potestati subdat*” In: EOE V. 342. 1. lbj.

68 CJH 1609/20. tc., Papp S.: Török szövetség i. m. 129–130.

69 Bocskay István, Magyar- és Erdélyországi fejedelemnek testamentomi rendelete. Magyar gondolkodók 17. század. Sajtó alá rend. Tarnóci Márton. Bp. 1979. 16.

alatt Kornis Gáspár építtetett ki Erdély egyik határerődítményévé. Stratégiai jelentősége elsősorban a Huszttal közel egy időben kiépített Szatmárral szembeni védelem, valamint a Lengyelország felől érkező támadás elhárításában határozható meg. De nemcsak Erdély, hanem a máramarosi sóaknák védelmét és időnként felügyeletét is Husztból látták el.⁷⁰ A 17. század elején a máramarosi sóbányászat a középkor óta szakadatlan lendülettel folyt, és gyakorlatilag egész Felső-Magyarország sószükségeit az itteni bányákból fedezték.

Huszt tehát mind hadi, mind pedig gazdasági szempontból is stratégiai jelentőségű birtoknak számított, amit kiválóan mutat az is, hogy Girgio Basta erdélyi kormányzósága alatt személyes adományt nyert a várra, majd a máramarosi főispánság mellé a huszti grófi méltóságot is neki adományozta az uralkodó, amelyet egészen haláláig viselt is.⁷¹ Huszt fekvése a Drugeth-birtokok szempontjából is igen kedvező volt. Ugyan a munkácsi uradalom beékelődött az ungi birtokok és Máramaros közé, de a Huszt és Ungvár közti megközelítőleg 60 kilométeres távolság egy nap alatt megtehető volt. Érthető tehát Homonnai igyekezete Huszt megtartását illetően, különösen azután, hogy 1607 júniusában már egyértelművé vált a számára, hogy nincs esélye az erdélyi fejedelemségre. Tovább erősítette pozícióit, hogy Huszt kapitánya, Bornemissza Józsa (deák) szilárdan kitartott mellette a vár megtartásában.⁷² Mátyás főherceg számára nemcsak Homonnai kielégítése szempontjából volt előnyös Huszt odaadományozása, hanem beleillett az Erdéllyel kapcsolatos koncepcióba is: ha nem is lehet vajdaságként visszacsatolni a királyi országrészhez, de minél nagyobb területeket kell az uralkodó fennhatósága alá vonni.⁷³ (Forrásokkal ugyan nem támasztható alá, de hipotézisként érdemes megemlíteni, hogy a hajdúk megfékezése, majd letelepítése szempontjából is hasznosnak bizonyulhatott Homonnai jelenléte a szabolcsi részeken, ugyanis – mint alább részletesebben is kitérek rá – a hajdúk gyakorlatilag csak Homonnai szavára hallgattak.)⁷⁴

Az erdélyi rendek természetesen tiltakoztak Huszt és Kővár elcsatolása miatt, de az 1608. év eseményei és első sorban Báthory Gábor fejedelmi székfoglalása háttérbe szorította az ügyet. A források sajnos igen szűkszavúan

70 *T. Orgona Angelika*: Unikornisok Tündérorszáiban. A ruszkai Kornisok Erdélyben (1546 k. –1648). Bp. 2014. 37–39.

71 *Pálffy Géza*: A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: „... éltünk mi sokáig 'két hazában'...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk.: Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen 2012.. 186–187.

72 Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint i. m. 288.

73 Forgách Zsigmond február közepén kelt jelentésében felvillantotta Mátyás főherceg előtt Várad visszafoglalásának lehetőségét is, aminek koncepciója még elég sokáig tartotta magát. ÖStA VUG r. Nr. 50A fol. 167. r.

74 A szatmári részek és Erdély között azonban Kővár birtokában és főkapitányi funkciójában komoly befolyása volt. 1608. május 31-én a következőket írta Szabolcs vármegyének: „mikor második levelem érkezik akkor minden győlés tétel nélkül viritim et personaliter jó készülettel lovas és gyaloggal fel ülven az hol az mi kegyelmes fejedelmünk [nyilván Mátyás főherceg (kiemelés tőlem B. Z.)] zászlóját, ha csak egy mezőben fel nem ütöm is, minjára mellém siethessen.” Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint i. m. 604.

beszélnek 1607 nyarától Huszt és Kővár helyzetéről, de Homonnai Bálint 1608 áprilisában már Máramaros vármegye főispánjaként tüntette fel magát,⁷⁵ 1608 októberében pedig Báthory Gábor támogatását is megszerezte.⁷⁶

Ezek között a címek között azonban nem a máramarosi főispánság a legérdekesebb. 1608 tavaszán már királyi tanácsosnak címezte magát, és a felső-magyarországi főkapitányi tisztséget is ő töltötte be.⁷⁷ Ennek az okát az 1607 őszén kirobbant (második) hajdúfelkelésben játszott szerepében kell keresni.

Bocskai halálát követően a hajdúk letelepítésének kérdése megoldatlan maradt, és hatalmas zsoldösszeg maradt számukra kifizetetlen. A második hajdúfelkelésnek nevezett esemény 1607 júliusában indult Debrecenből, a nyílt lázadás azonban csak októberben tört ki. Ekkorra három politikai tényező befolyásolta az eseményeket: Homonnai támogatása Erdélyért, Bocskai ígéreteinek teljesítése és a törökök igyekezete a zsitvatoroki béke megváltoztatására.⁷⁸

Nagy András hajdúkapitány 1607. október 24-én Homonnai Bálint közbenjárását kérte, hogy Bocskai rendelkezése szerint elfoglalhassák Kállót.⁷⁹ Homonnai nem sokkal ezt követően értesítette a hajdúk mozgolódásáról Thurzót, azonban ügyelt rá, nehogy a szervezkedés mögött őt feltételezzék, mivel a hajdúk nyíltan őt nevezték meg, mint akit királlyá akarnak választani Kassán. (1607 májusától a Homonnai Bálinttól fennmaradt levelek mindegyikében kényszerűen ügyelt rá, hogy kihangsúlyozza hűségét a koronás királlyal szemben, akit akár élete árán is szolgálni akar.) Nagy András a királyi biztosokat is megkereste, és közölte velük, hogy Homonnai Drugeth Bálint, Báthory Gábor, Nyáry Pál és Mágóchy Ferenc *„oly keresztény nagy tekintetes urak, az kik javát s előmenetelét kívánják nemes országunknak, az mely tekintélyes uraknak mi is meg állunk mind kicsintől fogva nagyig végzéseken”*.⁸⁰ Ezek közül a tekintélyes urak közül is elsősorban Homonnai volt az, aki személyes kapcsolatot is ápolt több hajdúkapitánnyal, de Nagy Andrással és Pallay Pállal egészen biztosan.⁸¹

75 „Valentinus Drugeth de Homonna, Caes. Regiaque Majestatis Consiliarios, Comitatum Regni Hungariae Superiorum Capitaneus ac Comitatum Zempleniensis et Maramarosiensis Comes etc.” Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint i. m. 426.

76 „Értjök aztis hogy némelliök minémö okon Contradictiót akarnának formallni Huzt ellen, abból kednek’ semmi bántassa nem lészen, magunkra nézve meg akariuk oltalmazni kedet’ benne”. Báthory Gábor Homonnai Bálintnak. Gyulafehérvár. 1608. október 27. ŠA Prešov DH inv. c. 653/10.

77 Már az 1607. márciusi kassai részgyűlésen is felmerült az igény főkapitány kinevezésére, de úgy tűnik, hogy csak egy évvel később töltötték be a tisztséget.

78 Papp S.: Homonnai Bálint i. m. 841.

79 Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint i. m. 422.

80 Nagy András a királyi biztosokhoz. Szepsi, 1607. november 21. Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint i. m. 434.

81 Homonnai Bálint levele Pallay Pál hajdúkapitánynak. November 11. „Ha azért az te sokszor való esküvéseid igaz, énnekem jó akarom vagy”. Ugyan ebben a levélben Nagy András is hasonló hangsúllyal kerül említésre, ugyanakkor utasítja őket, hogy hagyjanak fel a lázongással, és szálljanak le. Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint i. m. 430.

Homonnai Bálint november végén csatlakozott a Hegyalján gyülekező Alaghy Ferenchez és Homonnai Györgyhöz, akik az Ung és Zemplén megyei csapatokat vezették. Ekkorra mind a magyar rendek, mind a partiumiak, mind pedig az erdélyiek egyetértésre jutottak a hajdúk elleni fellépés kérdésében.⁸² Nyári Pál volt az, aki megpróbálta a helyzetet békés módon rendezni, és tárgyalásokat kezdeményezett a hajdúkkal Ináncs környékén.

Az 1607. december 29-én megnyílt gyűlésen Homonnai Bálint adta elő a felső-magyarországi királyi biztosokkal előre egyeztetett proposíciót, majd ő vezényelte le a tárgyalásokat, amelyek Majláth Béla véleménye szerint eredménytelenül zárultak.⁸³ Homonnai mind itt, mind pedig a november végén, Sárospatakon tartott megbeszélésen határozottan a hajdúk leszerelésén fáradozott, amit jelentéseiben sem titkolt el a királyi biztosok előtt.⁸⁴

Valamikor az ináncsi találkozót követően nem sokkal Báthory Gábornak mégis sikerült megegyeznie a hajdúkkal, és a jelentős részük támogatását megnyerte az erdélyi fejedelemség megszerzésére. Mintegy háromezer hajdú azonban még 1608 tavaszán is Szikszó környékén táborozott, akik leszállítása miatt Homonnai április 19-én már mint felső-magyarországi főkapitány további vármegyei mozgósításokat rendelt el.⁸⁵

Az udvari körökben ekkorra már változott a forgatókönyv a fegyverben maradt hajdúkkal kapcsolatban. Mátyás főherceg április folyamán megbízta Illésházyt, hogy utazzon Felső-Magyarországra, és tárgyaljon Rákóczi Lajossal, hogy a hajdúk egy részét állítsa mellé, és a rendeket is nyerje meg az ügyének. Illésházy azonban éppen Komáromban tárgyalt a török biztosokkal, így csak nyár elejére tudott Felső-Magyarországra jutni. Mikor július elején kiküldte a meghívókat a Kassán tartandó részgyűlésre, már a június 25-én megkötött liebeni (libeňi) szerződés eredményeiről számolhatott be, vagyis arról, hogy *„herceg Matthias gubernátor urunk császár urunkkal szépen megalkudott, az magyarországi koronát is megadta császár urunk úgy mint gubernátor kezében, ez jövőendő gyűlésben, hogy az magyaroknak megadja ő fölsége és válasszanak királyt magoknak”*.⁸⁶

82 Papp S.: Homonnai Bálint i. m. 842. Ezek ellenére Homonnai Bálint megérkezésekor ezt írta: *„nem győzők eléggé csodálkozni, hogy hazánknak szükséghekorán olyan kevesen találtnak, kik szolgálni akarnak, ezek is penig, kiket itt találtam nincsenek száz lóval...”* Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint i. m. 435–436.

83 Majláth Béla: A hajdúk kibékítési kísérlete Inánchon 1607-ben. Bp. 1882. 1–32.

84 A sárospataki találkozóról Daróczy Ferenc számolt be Forgách Zsigmondnak 1607. november 29-én. Az 1607. évi hajdúlázadás történetéhez. Második és befejező közlemény. Kiad.: Komáromy András: Hadtörténelmi Közlemények 1891/4. 363–365. *„Mondotta azt a hajdúság, hogy ő nekik igyekezetek a volt, ha az urak consentiáltak volna velek, hogy Homonnay Bálint uramot a Tiszántúl fogva Bécsig tötték volna királylyá; Báthory uramot peniglen a Tiszántúl való földdel Erdéli vajdává, de ha nem akarják ámbátor Császár urunk ő fölsége legyen magyar király, de ily okkal, hogy az ő jószágokat ő fölsége meg adgya es Homonnay Bálint uramot tegye Cassán generálissá.”*

85 Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint i. m. 446.

86 MOE XIII. 1608. július 11., Bán. Illésházy István kormányzói biztos Ung vármegyéhez.

Ebben a nevezetes eseményben közismert, hogy a cseh és morva rendek mellett igen jelentős támogatást kapott Mátyás főherceg a magyar nemesség részéről is, ennek ellenére részleteiben feltáratlanok Rudolf lemondatásának körülményei. Angyal Dávid ezzel kapcsolatban azt írja, hogy Mátyás főherceg 20 ezer főnyi sereggel – aminek a nagyobb része magyar volt – indult Prága ellen, a magyar határnál pedig Homonnai Bálint állomásozott további 18 ezer emberrel, hogy bármikor a segítségére siethessen.⁸⁷ Ez alapján úgy tűnik, hogy Homonnai Bálintnak igen nagy szerepe volt Mátyás trónra kerülésében.

Illésházy a júliusi kassai gyűlésen történekről és Homonnai Bálintról úgy számolt be Thurzónak, hogy *„az mezei generálisságban ugyan helyén hagytuk, mert ő Kassára tudom, hogy nem lakott volna”*. A felső-magyarországi kerületi főkapitányságot azonban Mágóchy Ferencre ruházták, akinek a feladata elsődlegesen az volt, hogy az őszi, pozsonyi országgyűlés alatt biztosítsa Felső-Magyarország védelmét. A Homonnai Drugeth család tagjainak jelentősebb szerepet szántak a királyválasztó országgyűlésen.

1608. november 19-én Mátyás főherceget magyar királlyá koronázták. A ceremónia során Homonnai Drugeth György aransarkantyús vitézi címet nyert, amely aktus a koronázó templomban zajló egyházi részt követően a ferences rendi templomban a koronázás első világi része volt.

Az aransarkantyús vitézi címet olyan főnemesi vagy ritkábban köznemesi személyek nyerhették el a koronázások alkalmával, akik harcokban vagy az uralkodónak tett egyéb szolgálatokkal tűntek ki. Viselése azonban jelvényekkel, szabályokkal vagy előjogokkal nem járt, „csupán” a magyar világi eliten belüli igen megbecsült elismerésnek és a fiatal főurak számára mintegy belépőnek számított az udvari szolgálatokhoz. Ezt követően György a koronázási lakomán is részt vett, és – miként apja három évtizeddel korábban – a királyi asztalnál felszolgáló magyar étekefogók között találjuk.⁸⁸

„A koronázás után Illyésházi Istvánt palatinussá választották, Homonnai Bálintot Judex Curiaeságra, Magocsi Ferenczet generalisságában hagyták és confirmálták.”⁸⁹

Jelzet: ZOGA Ung. m. Fond. 4. 2. k. 269. sz. A gyűlés határozatainak másolata: ÖStA FHKA VUG r. Nr. 50B. Fol. 172–175.

87 A hosszú háború és Bocskay kora (1593–1608). In: A Magyar Nemzet Története. X Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1998. 157. Thurzó György 1608. június 8-án számolt be a csehországi eseményekről Illésházyinak, azonban nem tesz említést Homonnairól, csupán annyit írt, hogy *„hada ő felségének szép vagy, nemhogy kevesednék, de inkább napról napra többül, tegnap is az lövő szerszámmal Morvátúl fogadott 3000 német gyalog érkezett. Felső Ausztriából is 2000 érkezik ez napokban.”* Thurzó György Illésházy Istvánhoz 1608. június 8. Magyarbród (Bohemo Brodae). In: Illésházy István és más főurak levelezése 1605–1608-ban. Közli: Szilágyi Sándor. In: Magyar Történelmi Tár 1878. 893–894. A Thurzó által közölt számok alapján egy kissé talán túlzásnak tűnik, hogy Homonnai 18000 emberrel állt volna a magyar határon.

88 Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok, 138. (2004) 5. 1070–1071.

89 ETA III. 124.

Homonnai Bálint országbírói kinevezésével két évszázad háttérbe vonultság után a Drugeth család egy tagja ismét országos méltóságba került, ráadásul a nádor után következő legmagasabb tisztségbe.

Az országbírói méltóság gyakorlatilag a 14. század legelejétől változatlan hatáskörrel rendelkezett, „különösen a király Cúriájában gyakorlá bírói hatalmát és az avval összekapcsolt jogokat, törvényszéke a királyéval azonos és ugyanaz volt és a *prasentia regia* elnevezés törvény és szokás alapján őt illeté”.⁹⁰ Fraknoi tömör, de lényegre törő meghatározását kár is tovább fejtegetni. A 19. századi történész leginkább a tisztség intézményi hátterének és jogkörének pontos meghatározását tartotta fontosnak, arról azonban nem sok szót ejt, hogy a tisztség betöltőinek milyen kritériumoknak kell megfelelniük, vagyis kiből lehet az ország főbírája. Egy nagyon fontos utalást az intézmény kialakulásával kapcsolatban mégis tesz rá: a királyi udvarban kialakult bírói fórum egyik fontos oka az volt, hogy a társadalom legfelsőbb rétegének „méltatlan volt maguk alatt álló bíró előtt megjelenni”.⁹¹ Ha az országbíróságot betöltő személyek listáját áttekintjük a Mohácsot követő időszakban, azzal szembesülünk, hogy a Mohács előtti arisztokrácia „túlélői”, a Báthory, a Perényi, az Országh és 1608-tól már az egyedülként maradt Drugeth család tagjai töltötték be a méltóságot.⁹² Társadalmi presztízs tekintetében tehát arra következtethetünk, hogy az országbírói méltóságot a társadalmi hierarchia tetején álló személyek töltötték be.

A rendi társadalomban azonban különféle címekkel is jelezték a világi elitben való hovatartozást, amelynek a krémjét a grófok alkották. Az újabb kutatások felhívták rá a figyelmet, hogy a grófi címeknek a 16–17. század fordulóján több változata is használatban volt, egy részük a középkori eredetű, egy-egy területhez köthető grófi cím, de a 17. század legelejétől – konkrétan Thurzó György 1606-os címszerzésével – meghonosodott magyar viszonylatban is a német eredetű grófi cím.⁹³ Homonnai Drugeth Bálint ebben a kategóriarendszerben csupán az igény-grófi címek között kapott helyet, mivel forrásokkal nem igazolható, hogy bármelyik magyar uralkodótól kaptak volna grófi címet, de ebbe a kategóriába tartoznak a Perényi és az ecsedi Báthory családok is.⁹⁴ Pálffy Géza arra következtet, hogy „eddig ismeretink szerint már 1607 elejétől” a neve elé helyezett comes titulussal grófi ambícióit kívánta feltüntetni, aminek odaadományozása

90 Frankl Vilmos: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pest 1863. 144.

91 Frankl V.: A nádori és országbírói hivatal i. m. 138–139.

92 Hosszabb időre csak Nádasdy Tamás törte meg ezt a sort, a 16. század második felében azonban kétségtelen az említett családok fölénye. Meg kell említeni, hogy az 1560-as évektől meggyökerező nyolcados törvényszékek (Lőcse, Eperjes, Kassa) működésével is összefüggésbe hozzák azt, hogy „az országbírák túlnyomórészt a felső-magyarországi főnemesekből kerültek ki”. Ezeket a Pozsonytól távol eső, kihelyezett bíraskodási fórumokat vezette az országbíró, és ítélkezett az uralkodó nevében.

93 Pálffy G.: A grófi cím i. m. 201.

94 Uo. 183–187.

1607 folyamán udvari körökben is felmerült.⁹⁵ A comes titulust azonban a család különböző tagja is rendszeresen használták, amelynek magyarázata bizonyára a főispáni méltóságuk kurtított feltüntetésére utal. Az általam átnézett források is megerősítik az állítását, miszerint Homonnai Bálintnál valóban a Bocskai halála utáni időszakban jelenik meg magyar nyelvű forrásokban is igen gyakran a grófi megnevezés, azt megelőzően viszont egyetlen alkalommal sem. Az újonnan meghonosodott grófi cím recepciója igen gyorsan végbe mehetett, mivel Homonnai Drugeth György az 1610-es években már igen gyakran használja ezt a megnevezést, fia, (IX.) János pedig már Ung vármegye örökös főispáni kinevezésével egybekötve, Thurzó György után a következő „hivatalos” gróf lett a Magyar Királyságban.

Homonnai Bálint országbírói kinevezésének okai és körülményei egyelőre nem ismertek, de joggal feltételezhetjük mögötte Illésházy közbenjárását, aki fejedelemsjelöltsége idején is szinte egyetlen, de mindenképpen a legfőbb támogatójának bizonyult. Illésházy a nádori tisztség elnyerésével – és természetesen a bécsi szerződés tető alá hozásával – egy új hatalmi-politikai struktúra alapköveit rakhatta le, amely alapvető változásokat hozott a rendek és az uralkodó kapcsolatában. Ebben az új rendszerben – talán éppen Bocskai 1605. szeptemberi ajánlása nyomán – Homonnai Bálintnak igen nagy szerepet juttatott, amivel azonban nem sokáig élhetett (ahogyan Illésházy sem), ugyanis 1609. november elején meghalt.

Szepsi Laczkó krónikájában azt olvashatjuk, hogy *„nyergét kenték volt meg méreggel, és a feneke rothadt, az miá holt meg. Ez időben a Bocskai halála után szokásba jöve ez országban a meröggel való étetés, nyergeknek és széköknek méreg porral való meghintése. Vendégségbe menni ez időben igen félelmes volt. A Dóczi András vendégsége és Dóczi pohara példabeszéddé lőtt volt.”*⁹⁶ Mikor a református lelkipásztor lejegyezte ezeket a sorokat, már érezhető volt a katolikus túlsúly Felső-Magyarország vezető pozícióiban, Homonnai Drugeth Bálint halálával pedig a protestantizmus egyik legjelentősebb védelmezőjét veszítette el az országrész. A temetését viszonylag későn, csak 1610. március 14-én tartották Ungváron.⁹⁷

95 Uo. 185–186.

96 ETA III. 124.

97 A temetési meghívót is csak 1610 januárjában küldte ki özvegye, Palocsay Horváth Krisztina. Magyar Hölgyek levelei. 499 darab. 1515–1709. Közli: Deák Farkas. Budapest, 1879. 209. Második feleségéről semmiféle információval sem rendelkezem, de valószínű, hogy csak élete utolsó éveiben házasodott újra. A Palocsay Horváth család – nevük alapján – az ország déli területeiről származhatott. Palocsay Horváth György felesége Bocskai Krisztina, a fejedelem testvére volt. Horvát György nevén 1598-ban 331 adózó házat jegyezték fel (Abaújban 12, Sárosban 231, Szatmárban 6, Szepesben 25, Zemplénben 42), aki 1609-ben katonai érdemei elismeréséül bárói diplomát nyert II. Mátyástól. MNL OLA 57. 6. köt. 31–32. p. Két lánya, Anna és Krisztina ismertek. Előbbi igen fiatalon Báthory Gábor felesége lett, amivel a Bocskaihoz fűződő rokoni szálakat akarták szorosabbra fonni. *Horn Ildikó*: Báthory Gábor belpolitikája. In: Bethlen Gábor és kora. Szerk.: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen 2009. 138. Báthory halálát követően Palocsay Horváth Annát 1618-ban Kendi Sándor vette feleségül. ETA III. 196. Krisztina Homonnai Drugeth Bálint felesége lett. A családnak

Első feleségétől, Rákóczi Erzsébettől született fia, István ekkor legfeljebb hét éves lehetett, akinek gyámja érdekes módon nem unokaöccse, György, hanem Mágóchy Ferencet lett.

Lengyelországban is voltak érdekeltségei, ami a Homonnai Drugethek számára előnyösnek bizonyulhatott, a Bocskaihoz fűződő rokoni szálak pedig talán Bálint lelkivilágának kedvezhetett. A részletadatokból egy intenzíven feltörekvő köznemesi család körvonalazódik. Ennek tisztázása azonban további kutatások feladata.

DINNYÉS PATRIK

NAGYHATALMI AMBÍCIÓK II. JÓZSEF ÉS II. KATALIN SZEMÉLYES BESZÉLGETÉSEIBEN (1780)¹

A kora újkorban a Magyar Királyság nem folytathatott önálló külpolitikát, hanem sok esetben inkább a dinasztikus érdekeket szolgáló Habsburg célkitűzések alá rendelődt. Mária Terézia (1740–1780) uralkodása alatt előbb az osztrák örökösödési (1740–1748), majd a hétéves háborúval (1756–1763) értékelődött fel a Magyar Királyság helyzete, hiszen a Habsburg diplomácia a poroszok felemelkedése miatt egyre inkább Európa keleti és déli része felé volt kénytelen tekintetni. II. József (1765/1780–1790) – bár nem adta fel az évszázados Habsburg külpolitikai célokat sem (befolyás növelése a Német-római Császárságban) – figyelme egyre tudatosabban fordult kelet, majd dél felé. Ennek első állomása a Rzeczpospolita első, 1772-es felosztása, aminek eredményeképpen a Habsburg Monarchia megszerezte Galíciát és Lodomériát² (a felosztás nyitányaként a lengyeleknek korábban elzárkózott szepességi területeket), majd az 1768–1774 közötti orosz–török háborúban való közvetítői szerep jussaként 1775-ben Bukovinát. A nyugati kudarcokkal szemben keleten sikereket könyvelhetett el a Habsburg külpolitika. A császár külpolitikai célkitűzéseit II. Katalin (1762–1796) támogatásával kívánta elérni, aki pedig az említett orosz–török háború után az 1780-as években ismét tudatosan tekintett Konstantinápoly felé. II. József 1780-ban az Orosz Birodalomba indult, hogy II. Katalint megnyerje poroszellenes külpolitikai elképzeléseinek. Akkor még nem tudhatta, hogy nem a Bécsben mindig szem előtt tartott nyugati érdekek erősítéséhez nyeri el II. Katalin támogatását, hanem idővel ő lesz majd az, aki Szentpétervár törökellenes terveihez csatlakozik.

II. József 1780 tavaszán indult Mogiljovba, a császártalálkozó tervezett helyszínére.³ A császár útja először Galíciába vezetett, aminek határát (egyben a

1 The article is written with financial support of the joint project of the Russian Foundation for Basic Research and the Foundation for Support of the Russian Language and Culture (Hungary) "The Habsburg Monarchy: new trends in research of economic, sociopolitical and national development of the Central-European composite state", No 19-59-23005.

2 Galícia és Lodoméria helyéről és szerepéről a Habsburg Monarchiában: *Gebei Sándor*: Halics-Lodoméria királyság, a Habsburgok 18. századi új szerzeménye. In: *Hagyomány és történelem*. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, Líceum Kiadó, 2000. 215–238.

3 Az utazásról eddig legrészletesebben: *Петрова, М. А.*: Екатерина II. и Иосиф II. Формирование российско-австрийского союза 1780–1790. Москва, Наука. 2011., *Бессарабова, Н.В.*: Путешествия Екатерины Великой по России: от Ярославля до Крыма. Москва, Эксмо, 2014. Magyar nyelven: *Dinnyés Patrik*: Mogiljovtól Szmolenszkig. II. József német-római császár és II. Katalin orosz császárnő első találkozója és közös utazása (1780) In: *AETAS* 34 évf. (2019) 3. sz. 37–63.

Habsburg Monarchia külső határát) átlépve „átváltozott” Falkenstein grófjává, ugyanis II. József innentől már inkognitóban utazott.⁴ Jelen tanulmányban az első út során váltott, külpolitikai vonatkozású beszélgetéseket vesszük vizsgálat alá. N. V. Besszarabova a két uralkodó beszélgetéseit kronológia alapján három részre osztotta: (1) mogiljovi tartózkodás; (2) a Mogiljovból Szmolenszkbe vezető út; (3) a Szentpéterváron töltött idő.⁵ A császár és a császárnő közötti beszélgetések, az intenzív együttlét ellenére – egy alkalmat leszámítva –, Mogiljovban még kerültek a politikai témákat. A beszélgetések a Szmolenszkbe vezető közös úton, illetve magában a városban már oldottabb hangulatúak voltak, jobban előkerültek a nagyhatalmi elképzelések, de az egyeztetések végső céljukat a közel három hetes pétervári tartózkodás során érték el. A téma feldolgozásához (kifejezetten a két uralkodó közötti párbeszédre összpontosítva) az elsődleges forrásunk II. József anyjának írt levelei, amelyek Arneth munkásságának köszönhetően már régóta a történetírók rendelkezésére állnak.⁶ Ha analóg módon bízunk a II. Katalin által fiának – Pál nagyhercegnek⁷ – írt levelekben, hogy azokból is betekintést kaphatunk a két uralkodó politikai jellegű beszélgetéseibe, csalódnunk kell.⁸ Bár II. Józsefnek és Mária Teréziának sem volt felhőtlen a kapcsolata,⁹ II. Katalin és Pál között meglehetősen felületes és bizalmatlan volt a viszony, ami később a császárnak is feltűnt.¹⁰ Ugyancsak kevés haszonnal forgathatók II. József és II. Katalin egymásnak írt levelei, hiszen azok inkább

4 Falkenstein grófság a császár címei közül az utolsó volt. A témáról és kifejezetten II. József inkognitó utazásairól: *Kulcsár Krisztina*: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. (Doktori Mestermunkák). Budapest, Gondolat – Magyar Országos Levéltár, 2004. 24–31., 63.

5 *Бессарабова, Н.В.*: Путешествия Екатерины Великой по России i. m. 216–219.

6 Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Josephs an seinen Bruder Leopold / Hrsg. von Arneth, A. Ritter von. Dritter Band. Wien, 1868. Az orosz történetírás szempontjából megemlítendő még Brikner, aki két részletben az orosz út során íródott leveleket (részletekben) oroszul is közölte. *Брикнер, А.Г.*: Путешествие Императрицы Екатерины II в Могилев в 1780 году. In: Русский Вестник. Т. 154. № 8. 459–509., *Брикнер, А.Г.*: Путешествие Императрицы Екатерины II в Могилев в 1780 году. In: Русский Вестник. Т. 155. № 9. 311–367.

7 Павел Петрович (1754–1801) I. Pál néven 1796–1801 között az Orosz Birodalom császára. III. Péter és II. Katalin fiaként látta meg a napvilágot, így Erzsébet cárnő halála után cárevics, azaz az Orosz Birodalom trónörököse lett. Erzsébet cárnő még életében különös gondot fordított a nevelésére, mivel nem volt gyermeke, és őt szerette volna a trónra, ezért szüleitől elszakítva neveltette. II. Katalin hatalomra kerülése után igyekezett fiát távol tartani az állami ügyektől, így tulajdonképpen csak anyja halála után, 1796-ban jutott hatalmi pozícióba. Uralkodása azonban nem volt hosszú életű, ugyanis 1801. március 11/23-én éjszaka meggyilkolták, helyére fia ült a trónra I. Sándor néven. *Брокгауз, Ф. А. – Ефрон, И. А.*: Энциклопедический словарь. (a továbbiakban: ЭСБЕ), Т. XXIIa. 549–552.

8 *Брикнер, А.Г.*: Путешествие Императрицы Екатерины II Т. 155. i. m. 318–319.

9 Témánkhoz kapcsolódó példa: Mária Terézia ellenezte II. József oroszországi utazását. Ezt előre sejtette a császár, ezért az út előkészítéséhez anyja és Kaunitz kancellár tudta nélkül fogott hozzá. *Петрова, М. А.*: Екатерина II. и Иосиф II. i. m. 126–128.

10 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 271.

hízelgésből és kedveskedésből állnak, mint politikai egyeztetésekből.¹¹ Emellett még hasznunkra lehetnek egyéb levelek, amelyeket a két uralkodó vagy a közvetlen környezetükben állók írtak. Magáról az utazásról ennél jelentősen gazdagabb forrásanyag áll rendelkezésünkre, amelyek közül – kifejezetten magyar vonatkozása miatt – külön figyelemreméltó a II. József által magával vitt győntatópap, Kalatay Ferenc¹² (későbbi nagyváradi püspök) úti beszámolója.¹³

Mogiljovi tartózkodás

A két uralkodó közül a császár érkezett előbb Mogiljovba, még hozzá a cárnőnél 2 nappal korábban.¹⁴ Május 22-én/június 2-án teljes inkognitóban lépett a városba, ottléte, a források tanúsága szerint, még a város vezetősége számára is csak egy véletlennek köszönhetően derült ki.¹⁵ Ha nem is zárkózott be teljesen, anyjának írt leveléből úgy tűnik, hogy csak a császárnő érkezésére koncentrált, más iránt alig érdeklődött. Még II. Katalin előtt, de egy általa írt levéllel érkezett a városba Grigorij Alekszandrovics Patyomkin¹⁶ herceg, illetve az oroszországi

11 A szintén Arneth munkásságának köszönhetően kiadott levélgyűjteményben négy olyan levél szerepel, amelyek az oroszországi út során keletkeztek (Hármát írt II. Katalin, és egyet II. József). Joseph II. und Katharina II von Russland. Ihr Briefwechsel. Hrsg. von Arneth, A. Ritter von. Wien, 1869. 6–10. A két uralkodó levelezéséről bővebben: *Dinnyés Patrik*: Az első levélváltás II. Katalin orosz cárnő és II. József német-római császár között. In: A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves. Szerk.: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila. Pécs, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, 2018. 157–166.

12 Bár a mai oldalági rokonok a „Kalotay” formát használják, mi a korabeli írásmód alapján inkább a „Kalatay” alakot részesítjük előnyben. *Szulovszky János*: Hogyan lett regement káplánból nagyváradi püspök? Anekdoták és történeti adatok Kalotay Ferencről. In: Aranymadár. Tanulmányok Tánzos Vilmos tiszteletére. Főszerk.: Jakab Albert Zolt. Kolozsvár, 2019. 881–891. A 888. oldalon rosszul szerepel a császár útvonala: „Mogiljov–Kijev–Szmolenszk–Moszk[va]–Pétervár–Riga”. Az első két város fel van cserélve, hiszen előbb Kijev, és csak aztán Mogiljov volt az állomás. Hasonlóan Fejtő Ferenc is tévesen azt írja, hogy II. József és II. Katalin Szentpétervár felé „útközben Kijevben megtekintették a helyőrség hadgyakorlatát”. Véltetően Szmolenszkre gondolhatott a szerző. *Fejtő Ferenc*: II. József. Budapest, Atlantisz Kiadó (reprint), 1997. 222–223.

13 Ez a primer forrás több változatban is fennmaradt, legutóbb Szulovszky János értekezett a szövegváltozatokról. *Szulovszky J.*: Hogyan lett regement káplánból nagyváradi püspök? i. m. 886–887.

14 Mogiljovtól Szmolenszkig i. m. 39–43.

15 *Dinnyés P.*: Mogiljovtól Szmolenszkig i. m. 43., *Добрынин, Г. И.*: Истинное повествование, или жизнь Гавриила Добрынина, им самим писанная. 1752–1823. In: Русская старина. Т.4. № 8. СПб., 1871. 110–111.

16 Grigorij Александрович Потемкин (1739–1791) egyszerű katonatiszti családba született, karrierjének első jelentős állomásaként részt vett a katalini palotaforradalomban. II. Katalin az orosz–török háború kapcsán figyelt fel rá, és már 1771-ben közelebbi kapcsolatba kerültek, egyes feltételezések szerint később titokban össze is házasodtak. 1776-ban II. Katalin közvetett kérésére II. József Patyomkinnek a „Szent

osztrák nagykövet, Johann Ludwig von Cobenzl¹⁷ gróf. A katalini levélben és az arra íródott válaszban természetesen szó sem eshetett még semmilyen külpolitikai célokról vagy nagyhatalmi kérdésekről. A császárnő levele május 19-i/30-i keltezésű, míg a császár válasza május 22-i/jún. 2-i.¹⁸ Ez tehát megerősíti, hogy II. Józseffel azonos napon érkezett oda Patyomkin és Cobenzl is, sőt a válasz már aznap meg is született. A császárnak Patyomkin személyében egyébként lehetett volna olyan beszélgetőpartnere, akivel elkezdhetette volna a külpolitikai jellegű eszmecsere, de a herceg kényesen került minden ilyenre irányuló lehetőséget, feltehetően II. Katalin utasítására.¹⁹

A császárnő május 24-én/június 4-én érkezett meg Mogiljovba. Minthogy a bevonulásáról és a II. Józseffel való első találkozásáról már korábban részletebben írtunk,²⁰ jelen esetben csak annyit említenénk meg, hogy az általunk ismert források ugyan eltérnek a részletekben, annyi biztosnak tűnik, hogy közvetlenül az első találkozás után, de még a közös étkezés előtt sor került egy szűkebb körű beszélgetésre a koronás fők között. Ennek sem pontos tartalma, sem időtartama nem tisztázott, a császár anyjának írt levelében is csak annyit említett, hogy az uralkodónő kedélyes hangulatú volt ugyan, de csak (II. József szempontjából) lényegtelen dolgokról esett szó.²¹ Ezt követően került sor – ahogy az együtt töltött többi napon is – egy nagy létszámú közös ebédre. Ahogy az étkezéseken, úgy az egyéb programokon is sok időt tölthetett együtt II. József és II. Katalin, azonban ezekre az alkalmakra ugyanúgy igaz lehetett az imént már említett józsefi levélrészlet: „kedélyes hangulatú, de semmi lénye-

Római Birodalom hercege” címet adományozta. Életét rengeteg könyv, színházi mű és film feldolgozta, mivel személyisége meglehetősen ellentmondásos. ЭСБЕ Т. XXIVa, 728–730.; V. Molnár László: *Kegyencek közt az első. Grigorij Patyomkin, 1739–1791*. In: II. Katalin cárnő és az „északi kolosszus”. Tanulmánykötet. Szerk. V. Molnár László. Örökség. Kaposvári Kiskönyvtár 45. Kaposvár, 2014. 26–41.; Massie, Robert K.: *Nagy Katalin – Egy asszony portréja*. Budapest, 2018. 463–489.

17 Johann Ludwig von Cobenzl (1753–1808) apja 1753-tól 1770-ben bekövetkezett haláláig Osztrák Németalföld teljhatalmú minisztere volt. Ő maga Koppenhágában (1774), Berlinben (1777) és Szentpéterváron (1779–1797) volt nagykövet. 1801–1805 között a Habsburg Monarchia külügyének irányítója volt. Aktív szerepet játszott a forradalmi, majd a napóleoni Franciaországgal szemben. Az 1805-ös austerlitz-i vereség és az azt követő pozsonyi béke után lemondott, és nyugdíjba vonult. Karrierjének pozitív alakulásához jelentősen hozzájárult oroszországi szolgálata, az orosz–osztrák szövetség kidolgozásában való tevékeny szerepe. Allgemeine deutsche Biographie. Bd. 4, Carmer – Deck. Leipzig, 1876. 355–363; ЭСБЕ Т. XVa. 494.; Хаванова, О. В.: *Австрийские послы и посланники при русском дворе в период охлаждения двусторонних отношений в 60-е – начале 80-х годов XVIII в.* In: *История, язык, культура центральной и юго-восточной Европы в национальном и региональном контексте. К 60-летию Константина Владимировича Никифорова*. Москва, 2016. 60.

18 Петрова, М. А.: Екатерина II. и Иосиф II. i. m. 147., Joseph II. und Katharina II von Russland i. m. 6–8., Maria Theresia und Joseph II. i. m. 247–248.

19 Петрова, М. А.: Екатерина II. и Иосиф II. i. m. 149.

20 Dinnyés P.: Mogiljovtól Szmolenszkig i. m. 46–54.

21 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 249.

ges”.²² A két uralkodó Mogiljovban május 30-ig/június 10-ig hét napot töltött egymás társaságában, de ez idő alatt csak egy alkalommal került elő a külpolitika mint téma.²³ Erről a II. József által május 28-án/június 8-án Mária Teréziának írt levélből értesülhetünk, amelyben a császár öt pontban foglalta össze a szóban forgó beszélgetést: (1) a beszélgetések egyre inkább közvetlenek, amiből arra következtet a császár, hogy kezdi elnyerni a császárnő bizalmát; (2) II. Katalin vonakodik a politikai témáktól, II. Józsefnek meg kell ragadnia minden lehetőséget, hogy előkerüljön a téma; (3) a levél írását megelőző este (május 29/június 9.) az operában sikerült beszélnie azokról a rossz híret keltő pletykákról, amelyeket a porosz király terjesztett róla, de a császárnő bizonygatta, hogy ő nem ad hitelt ilyen szóbeszédnek;²⁴ (4) szóba került a tengeri fegyveres semlegesség,²⁵ amivel nagyon meg volt elégedve az uralkodónő; (5) végül pedig II. Katalin megkérdezte a császárt, hogy nem akarja-e német-római császárként visszaszerezni Itáliát és Rómát megtenni fővárosává. Erre a császár előbb egy tréfás, majd egy komoly választ adott. Tréfásan, de nem minden ok nélkül jegyezte meg: a császárnő a „maga Rómáját”, azaz Konstantinápolyt sokkal könnyebben megszerezhetné. Ami viszont a császárt akadályozhatta volna az itáliai terjeszkedésben, az az, hogy a félszigeten a status quo megőrzése sok állam érdeke volt. A törökellenes fellépés lehetősége elől a császárnő kitért, és kijelentette, hogy csak a békére gondol.²⁶ Az említett beszélgetésen tehát első ízben került elő a két uralkodó között az úgynevezett „görög terv”, ami az Oszmán Birodalom romjain, konstantinápolyi központtal restaurálandó Bizánci Birodalmat jelentette.²⁷

Ismerve az előzményeket és a későbbi eseményeket, elmondhatjuk, hogy ezen az egy beszélgetésen – ha különböző mélységben is, de – felszínre került a két uralkodó minden olyan sérelme vagy vágya, amelynek orvoslásában a másakra számított volna. Röviden: Poroszország és az Oszmán Birodalom. Nehéz vagy éppenséggel lehetetlen csak a császár beszámolójából rekonstru-

22 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 249.

23 Ezzel szemben az európai udvarok oroszországi képviselői úgy gondolták, hogy a két uralkodó egymás között kifejezetten a keleti kérdésről tárgyal. Брикнер, А.Г.: Путешествие Императрицы Екатерины II Т. 154. i. m. 504.

24 Hogy pontosan milyen pletykákról van szó, az nem derül ki a levélből, és egyelőre a szakirodalomban sem lelhető fel erről semmi. Az viszont biztos, hogy e híresztelések foglalkoztatták II. Józsefet, mivel korábban is írta, hogy elsődleges feladatának tartja, hogy eloszlassa a negatív előítéleteket, amelyeket II. Frigyes terjesztett róla és a Habsburg Monarchiáról. Beales, Derek: Joseph II. In the Shadow of Maria Theresa, 1741–1780. Vol. 1. Cambridge, 1987. 434–435.

25 A Habsburgok ekkor még nem, csak 1782-ben csatlakoztak a tengeri fegyveres semlegesség nyilatkozatához. Már 1778-ban csatlakozott Franciaország, Spanyolország, 1780-ban Hollandia, Svédország és Norvégia, 1782-ben Ausztria mellett Poroszország, majd 1783-ban Portugália. Tóth-Barbalics Veronika: Sok hűhó Münchenért. (Harc a bajor örökség körül 1778-79-ben). In: Sic Itur Ad Astra. 2002. 3–4. 64.

26 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 251–252.

27 Beales, D.: Joseph II. I. i. m. 433–434., Dinnyés P.: Mogiljovtól Szmolenszkig i. m. 53.

álni ennek a beszélgetésnek a hangulatát, hangsúlyát és árnyalatait, de mindenképpen érdemes róla hosszabban gondolkodni. Az első két pont pusztán csak arról szól, hogy a császár és a császárnő között a bizalom kezd kiépülni, ami feltétlen szükséges ahhoz, hogy komolyabb témák is előkerüljenek beszélgetéseik során. A császárban az operai történések joggal kelthették azt a benyomást, hogy jó úton jár az uralkodónő bizalmának elnyerésében, amiben egyébként nem is tévedett, hiszen a császárnő valóban pozitívan vélekedett a császárról.²⁸ II. József Mogiljovból nem haza, hanem az uralkodónővel együtt Szmolenszkbe indult. A terv az volt, hogy a város elhagyásakor szétválnak: a császárnő egyenesen Szentpétervárra, míg a császár Moszkvába, majd onnan ő is Szentpétervárra veszi az irányt.²⁹

A Mogiljovból Szmolenszkbe vezető út

Arról, hogy a Szmolenszkbe vezető úton miről beszélgettek az uralkodók, első körben szintén a császár június 3-án/14-én anyjának írt leveléből szerezhetünk tudomást.³⁰ Ebből a levélből az is kiderül, hogy a korábbi napokhoz képest is intenzívebb volt az együtt töltött idő, hiszen a két és fél napos utat a császár az uralkodónő hatszemélyes kocsijában tette meg.³¹ A császár az utat a kocsi miatt kényelmesnek, a császárnő miatt pedig kellemesnek írta le, hiszen benne egy nagyon kedves és művelt személyt ismert meg.³² Emellett természetesen különböző programok tarkították az utat, a nagylétszámú étkezésektől kezdve a különböző ünnepségeken át a bálókig és színdarabokig fellelhető volt minden. Hogy a két és fél napos út során mikor és hol került sor a mélyebb diskurzusra, illetve hogy egyben vagy több részletben, azt nem tudjuk biztosra megmondani. Vélhetően nem az utazás azon részén, amikor a kocsiban többen is ültek, és talán a császár is arra utal, hogy a programok adták a lehetőséget a komolyabb témák előkerülésére.³³

28 Бессарабова, Н.В.: Путешествия Екатерины Великой по России i. m. 222.

29 Dinnyés P.: Mogiljovtól Szmolenszkig i. m. 54–58.

30 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 256–257.

31 A kocsiban még helyet foglaltak: Alekszandra Vasziljevna Engelhardt grófnő, Johann Philipp Cobenzl (miniszter), Alekszandr Dmitrijevs Lanszkoj (II. Katalin kegyence), Lev Alekszandrovs Nariskin (főlovászmester), és a város elhagyása után csatlakozhatott Zahar Grigorjevics Csernyisov (főkormányzó). Korábban A. V. Engelhardt grófnőt mint lehetséges útitársat – Dobrinyin alapján – tévesen Branyickaja grófnőként említettük, holott a grófnő csak 1781-ben ment feleségül Franciszek Ksawery Branicki lengyel nagyhetmanhoz, így ezt megelőzően leánykori nevén említendő. Brikner tehát minden bizonnyal ezért jelölte hibásnak Dobrinyin közlését, nem pedig a korábban általunk állított ok miatt. Добрынин, Г. И.: Истинное повествование i. m. 212–213., Брикнер, А. Г.: Путешествие Императрицы Екатерины II Т. 155. i. m. 311., Dinnyés P.: Mogiljovtól Szmolenszkig i. m. 58–59.

32 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 256.

33 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 257.

A császár három pontban foglalta össze a beszélgetés(ek) tartalmát: (1) Ismét felhozta a porosz király által terjesztett hamis pletykákat, amire az uralkodónő újfent megerősítette, hogy ő azoknak nem hisz. A témáról való beszélgetés hangulatát segít elképzelni a császár további megjegyzése: „A részletekbe nem bonyolódunk bele, kényelmetlennek éreztem már a panaszkodást, és nem akartam a császárnőt sem kényelmetlen helyzetbe hozni”.³⁴ (2) A császár közölte, anyjával úgy döntöttek, hogy minden fontos kérdésben értesítik a császárnőt, és tanácsot is szívesen vesznek tőle. Ez II. Katalinnak felettébb imponálhatott, a válasza is legalább ilyen hízelgő volt: nagyon szívesen veszi, ha hozzá fordulnak, és garantálja, hogy a kérdésekkel személyesen ő fog foglalkozni legjobb képességei szerint.³⁵ Felmerülhet a kérdés, hogy ezen kijelentések előtt egyeztetett-e a császár édesanyjával, közösen gondolták-e ki azokat. Ha csak „udvarlási” formuláról van szó, akkor aligha történt egyeztetés, és akkor a jelentősége sem olyan nagy ezeknek a szavaknak. Azt tudjuk, hogy az utazást követően nagyon intenzív levelezőkapcsolat alakult ki a két uralkodó között, de mivel mi ebből a gazdag forrásanyagból csak az oroszországi úttal kapcsolatos leveleket tudtuk feldolgozni, arra a kérdésre még nem tudjuk a választ, hogy alapvetően milyen jellegűek ezek a levélváltások.³⁶ Mindenesetre Mária Terézia II. Katalinról alkotott negatív véleményének ismeretében aligha képzelhető el, hogy őszintén vágyott egy ilyen szoros együttműködésre.³⁷

Végül II. József a leghosszabban tárgyalt (3) pontot azzal vezeti fel, hogy amikor látta, hogy már II. Katalin is kerülgeti a törökökkel kapcsolatos témát, akkor megemlítette a legutóbbi orosz–török háborút, a törökökkel kezdődő osztrák kapcsolatokat és a porosz király által tett nyilatkozatot.³⁸ A császár elmondása

34 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 257.

35 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 257.

36 A két uralkodó közel 200 levelet váltott egymással az 1780-as út és a császár halála közötti 10 évben. Alfred Ritter von Arneth 1869-ben II. Katalin cárnő és II. József császár levelezéséből összesen 181 levelet publikált. Ebből 96 II. Kataliné, és 85 II. Józsefé. 1880-ban (tehát az első út 100. évfordulóján) ezen osztrák kiadás alapján jelent meg egy orosz fordítás Ivan Mihajlovics Zsivago által, ami azonban csak 97 levelet tartalmazott: a cárnőnek 48, míg a császárnak 49 levele kapott benne helyet. Érdekes és egyben sajnálatos módon a két kiadás közötti különbségek érintik a császár utazásait is, hiszen például az Arneth által közölt kiadványban szereplő 4 levél, amelyek 1780. május 19. és 1780. július 19. között – tehát II. József első oroszországi útja során – íródtak, nincsenek benne az orosz fordításban. Joseph II. und Katharina II von Russland. i. m., *Живаго, И.М.: Переписка Екатерины Великой с Германским императором Иосифом II-м. 1774–1790.* In: *Русский архив. Историко-литературный сборник.* 1880. 210–355.

37 *Петрова, М. А.: Екатерина II. и Иосиф II. i. m. 128.*

38 Itt talán arról lehet szó, hogy a porosz király semmi szín alatt nem volt hajlandó támogatni egy újabb orosz akciót a törökök ellen, amit nyíltan fel is vállalt az orosz udvarban: II. Frigyesnek (ahogy korábban Franciaországnak) szüksége volt a törökökre a Habsburgok féken tartása érdekében. A poroszokra nézve a legrosszabb forgatókönyv szerint pedig egy törökellenes háborúban II. Katalin éppen II. Józsefben találhatna szövetségesre. *Schwicker János Henrik: Magyarország s a bajor örökösödési háború.* Bp., Athenaeum, 1878. 9.

szerint a téma előkerülése nyugodttá tette a császárnőt, és őszintén elmondta, hogy aggódik az osztrák-török közeledés miatt. A császárnő azt is elmondta, hogy népe még jobban sérelmezi, mint ő, hogy a legutóbbi török háborúban nem segítettek nekik. Minden bizonnyal ez – véli a császárnő – a franciák munkájának az eredménye, hiszen náluk senki sem szereti jobban a törököket Európában. „Ilyen ideális idő, ennyire tökéletes lehetőség lehetséges, hogy soha többé nem adódik.”³⁹ II. József erre válaszként a kitartó porosz szövetségüket hozta fel, amit a császárnő azzal hárított el, hogy hatalomra kerülésekor nem vágyott másra, csak békére, a porosz szövetség pedig ennek az öröksége. Ismét előkerült Róma mint császári központ, amire II. József (mint eddig bármikor, ha ez feljött) gúnyosan Konstantinápolyt adta válaszként. Egyszer azonban erre azt válaszolta II. Katalin, hogy ha egyszer megszerzi, akkor nem fogja megtartani magának. Ezt így kommentálta a császár: „Mindebből arra következtek, hogy megosztaná saját birodalmát, és a Keleti Birodalmat az unokájának, Konstantinnak adná.”⁴⁰

De II. József nemcsak II. Katalinnal beszélgetett útközben, hanem például A. A. Bezborodkóval⁴¹ is, aki már Szmolenszkből, ugyanazon a napon, amikor a császár írt anyjának, június 3-én/14-én erről egy levélben számolt be. Fontos, külpolitikát érintő kérdésekről is beszéltek, de világossá válhatott az is II. Józsefnek, hogy bár hivatalosan még Ny. I. Panyin⁴² a külügyekért felelős miniszter, már alig

39 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 258.

40 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 258.

41 Александр Андреевич Безбородко (1747–1799) jó képességű, tehetséges diplomata hírében állt. Az orosz nyelven kívül beszélt franciául, németül, románul, görögül és latinul. Ny. I. Panyin menesztése után tulajdonképpen ő vezette az Orosz Birodalom külpolitikáját, I. Pál uralkodása alatt első osztályú valóságos titkos tanácsos, majd haláláig kancellár lett. Orosz részről a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság felosztásának egyik legnagyobb kezdeményezője, illetve a törökellenes háború egyik legfőbb támogatója volt. ЭСБЕ, Т. III, 269–270.; *Турилова, С. Л.*: Руководство внешней политикой России. In: История внешней политики России XVIII век. От Северной войны до войн против Наполеона. Отв.ред.: Санин, Г.А. Москва, Международные отношения, 1998. 261–262.

42 Никита Иванович Панин (1718–1783) olasz ősökkel rendelkező család sarja, amely a 17. században már jelentős politikai körökben mozgott. Nyikita Panyin Anna Ivanovna cárnő uralkodása alatt kezdte katonai pályafutását, de később diplomata pályára lépett. Erzsébet cárnő uralkodása alatt Alekszej Petrovics Besztuzsev-Rjumin kancellár pártfogoltja volt. 1760-ban Erzsébet cárnő Pál nagyherceg nevelőjének nevezte ki, az uralkodónó bizalmi embere lett. Karrierje tovább emelkedett III. Péter rövid, majd II. Katalin hosszú uralkodásának első felében. Jelentős szerepet játszott II. Katalin hatalomra jutásában. Pállal élete végéig jó kapcsolatot ápol, eredetileg II. Katalint csak mint régenst képzelte el a trónon, amíg Pál nagykorú nem lesz. Az orosz-osztrák szövetség újbóli feléledése kapcsán kegyvesztetté vált, a politikától visszavonultan halt meg. *Гаверюшкин, А. В.*: Граф Никита Панин. Из истории русской дипломатии XVIII века. Москва, 1989.; *Минаева, Н. В.*: Никита Иванович Панин. Вопросы Истории, (2001) №7. 71–911.; *Dinnyés Patrik*: Az orosz külügyek irányítója: Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783). Szerk. [S.n.] Új Nemzedék. Pécs, 2018. 29–44.

van szerepe az udvarban.⁴³ A császárnak feltűnt, hogy A. A. Bezborodko egyre inkább úgy viselkedett, mintha már ő lenne kinevezve Panyin gróf posztjára, nyíltan beszéltek Panyinról, de szóba jött Kaunitz kancellár is. Brikner és Ny.V. Besszarabova is arra a megállapításra jutott, hogy II. József A. A. Bezborodko személyében jó beszélgetőtársa talált, még ha – és ezt már csak Ny. V. Besszarabova jegyzi meg – túlzottan jó véleménnyel nem is volt róla.⁴⁴

A vágyott téma kibontakozása után talán nem is volt annyira a császár kedvére a moszkvai kitérő, de az is elképzelhető, hogy jól is jött neki egy kis felkészülési idő az ügy várt végkifejlete előtt. A levél írásakor egyébként még azt gondolta, hogy moszkvai kísérője, Patyomkin herceg majd a császárnő utasítására puhatolózni fog a császár külpolitikai nézetei felől, de erre végül nem került sor, Patyomkin alig mutatkozott a császárral Moszkvában, mindössze háromszor találkoztak a hét nap alatt.⁴⁵ Az 1780-as út diplomáciai csúcspontja a szentpétervári tartózkodás alatt következett be.⁴⁶

A háromnapos szmolenszki tartózkodás után, június 4-én/15-én⁴⁷ 9 órakor, a bevonulásnál adott tiszteletadáshoz hasonló körülmények között, a kormányzó kíséretében elindult II. Katalin Szentpétervárra, miután pedig a császárnő elhagyta a várost, gróf Falkenstein is elindult Moszkvába.⁴⁸

Szentpétervár

II. József június 17-én/28-án ért Szentpétervárra.⁴⁹ Kalatay Ferenc az általunk ismert összes beszámolójában a Pétervárra érkezés dátumát tévesen június 27-re teszi. Ez alól egy kivétel van, mégpedig a Tudományos Gyűjteményben

43 A panyini „északi összhang” külpolitikai doktrínának a „görög terv” vetett véget. *Мадариага, Исабель де: Россия в эпоху Екатерины Великой. Пер. с английского Н. Л. Лужецкой. Москва, 2002. 610.*

44 *Брикнер, А.Г.: Путешествие Императрицы Екатерины II Т. 155. i. m. 313–315., Бессарабова, Н.В.: Путешествия Екатерины Великой по России i. m. 218.*

45 *Петрова, М. А.: Екатерина II. и Иосиф II. i. m. 156.*

46 A szmolenszki tartózkodás alatt a császár semmiképpen sem kívánta siettetni az események alakulását, ugyanis meg volt róla győződve, hogy jó az irány, a pétervári – várhatóan – kötetlenebb együttlét pedig majd meghozza gyümölcsét. *Maria Theresia und Joseph II. i. m. 258–259.*

47 *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев. In: Сборник Русского Исторического Общества, Т. 1. СПб., 1867. 384–420. 413. Brikner egy oldalon három elütést is vétett: előbb tévesen július 4-ét írta az indulás dátumának, majd egy II. Katalin által, Precsisztójából írt levelet keltezett július 5-re, majd a császárnő Novgorodba érkezésének június 11. helyett július 11-et írt. *Брикнер, А.Г.: Путешествие Императрицы Екатерины II Т. 155. i. m. 320–321.**

48 *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780. Hrsg. von E. Donnert – H. Reinalter. Innsbruck, 1996. 9.*

49 A császár június 6-án/17-én érkezett Moszkvába, ahol hét napot töltött. Eredeti terveitől eltérően egy nappal tovább maradt, és június 13/24-én hagyta el a várost. *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. i. m. 9–21., Maria Theresia und Joseph II. i. m. 262.*

1823-ban megjelent, Reviczky bárónak címzett változat, amelyben helyesen 28-a szerepel, sőt még azt is hozzátette, hogy az út „4 nap’ és 4 éjszaka’ tartott”.⁵⁰ Ahogy azt már említettük, a császár moszkvai tartózkodása alatt nem történt előrelépés a diplomáciai ügyekben, de arra elegendő volt, hogy az uralkodó felkészüljön: Szentpéterváron már sokkal nyugodtabban és természetesebben tudott viselkedni, aminek leginkább az lehetett az oka, hogy már körülbelül tudta, mit várhat a császárnőtől.⁵¹

A fővárosban és környékén töltött 3 hét olyan hosszú idő, hogy részletekbe menően jelen keretek között nincs lehetőségünk elmerülni a politikai játszmákban, amelyek itt már végképp nem csak a két uralkodót érintették.⁵² Tartva az eddigi fókusz, továbbra is csak a két uralkodó közötti politikai kapcsolat alakulására összpontosítunk, de itt is szükséges a téma összesítése, hiszen a fő forrásunknak tekinthető, II. József által Mária Teréziának írt levelekből 10 darab született június 17/28. és július 7/18. között.⁵³

A császár pétervári tartózkodásával kapcsolatban annyit mindenképpen szükséges megemlíteni, hogy megérkezésekor Cobenzl Néva-parti házában szállt meg.⁵⁴ Másnap reggel utazott ki a Szentpétervártól délre fekvő Carszkoje Szelóba, ahol várta és vendégül látta a császárnőt.⁵⁵ A harmadik napon a teljes uralkodói család és a jeles vendég kíséretével átköltözött a fővárostól keletre, a Finn-öböl partján fekvő Peterhofba, ahol egészen az elutazásig tartózkodtak. Már az első három napban is, és azt követően is az adott szálláshelyről időnként a fővárosba vagy egyéb környező helyekre utaztak különböző eseményekre, programokra.⁵⁶

50 Érdekes ez az eltérés, ugyanis az eddig legalább hét alkalommal, különböző helyen és időben kiadott forrásnak a címzés és a keltezés alapján eddig három változatát különböztethettük meg: (1) budai ismerősöknek aug. 22-én; (2) budai ismerősöknek aug. 23-án; (3) egri ismerősöknek pontos dátum nélkül. Az említett eltérő dátummal azonban most már négy típusát különböztethetjük meg az egyes változatoknak ([4] budai ismerősöknek aug. 22-én, jún. 28-i érkezéssel Pétervárra). *Szulovszky J.*: Hogyan lett regement káplánból nagyváradi püspök? i. m. 886.

51 *Петрова, М. А.*: Екатерина II. и Иосиф II. i. m. 159–160.

52 II. József ugyanis itt sem csak II. Katalinnal beszélgetett politikáról, hanem udvarának több befolyásos emberével is, sőt a trónörökösrel, valamint pétervári külföldi követekkel is. Emellett Cobenzl és Patjomkin között is folytak egyeztetések, de nem mellékesek a bécsi orosz követ, D. M. Golicin és Kaunitz, illetve Mária Terézia közötti érintkezések sem.

53 Az Arneth-féle kiadásban ez 25 oldalnyi szöveget jelent. Gyakorlatilag kétnaponta íródott egy levél, de volt, hogy három egymást követő nap mindegyikén is. *Maria Theresia und Joseph II.* i. m. 262–287.

54 Molitor Ferenc tévesen írja, hogy „Cobenzl Néva-parti házában megszállva három hetet töltött”. *Molitor Ferenc*: II. József a császári Don Quijote. Budapest, Gondolat, 1987. 173.

55 Azt megjegyzi a császár, hogy nem a palotában kapott szállást. Bár ennek nem derül ki az oka, lehet a császár külön kérése vagy a császárnő figyelmessége II. József egyszerűség iránti szeretetére. *Maria Theresia und Joseph II.* i. m. 264.

56 Franciscus Xaverius Kalataynak, Praepost’ Báró Rewiczky Urhoz, Löwenbergből datalt és küldött Levele; mellyben, néhai b.e. II. József Császár’ és Király’ 1780 Eszendőbéli, Muszka Országba tett útazását írja. Szerk.: Ponori Thewrewk Miklós. In: Tudományos Gyűjtemény. X. Kötet. Pest, 1823. 33–34.

A császár első, fővárosból írt levelét már megérkezése napján feladta, abban pedig még leginkább moszkvai élményeiről mesélt.⁵⁷ A következő levelet június 20-án/július 1-jén írta, ezzel kapcsolatban viszont Brikner megjegyzi, hogy nem saját futárral küldte el, mint addig, hanem az állami postával. Ebből kifolyólag a levél sokkal kevésbé közvetlen és a tartalma is taktikusan nagyon pozitív és dicsérő, hiszen a császár feltételezi, hogy ezt a levelet a császárnő is olvasni fogja.⁵⁸ Ezzel szemben a következő levél ismét sokkal közvetlenebb, és gyakorlatilag egyből rátér a lényegre: az elmúlt napok politikai témájú beszélgetéseire.

A június 23-án/július 4-én kelt levél az egész oroszországi utazás során íródott leghosszabb levele II. Józsefnek. Számunkra jelen esetben azért is lényeges forrás, mert gyakorlatilag az egész politikai tartalmú. Tekinthető a szentpétervári politikai játszmák bevezetőjének, ezért is érdemes kicsit részletesebben áttekinteni. A császár először arról ír, hogy a császárnő és környezete továbbra is barátságos és kedves vele. II. József megemlíti, hogy kifejtette II. Katalinnak a Kaunitz által kiépített külpolitikai szisztémát, majd pedig 9 pontban foglalja össze beszélgetéseik témáit: (1) a császárnő már nem neheztel a legutóbbi török háborúban tanúsított ellenséges osztrák magatartásért, úgy gondolja, a tescheni békével⁵⁹ kiegyenlítették a számlát; (2) nem áll már messze attól, hogy a Habsburgokat a porosz királlyal azonos szinten kezelje, de utóbbival nem szeretné, ha megromlana a kapcsolata; (3) nagyon sajnálja, hogy az angolok ilyen nehéz helyzetbe kerültek, de szerinte ezért a király gyengesége és a minisztérium hibái a felelősek; (4) a francia- és spanyolországi helyzettel viszont – éppen ellenkezőleg – meg van elégedve, és egyetért a francia király magatartásával; (5) szerinte Svédország és a svéd király is elégedetlen a helyzetükkel; (6) az eddigi pontokhoz képest sokkal hosszabban ír a császárnő terveiről, a Keleti Birodalom feltámasztásáról, amely kapcsán nem érti, hogy a franciák és a poroszok miért nem támogatják őt; (7) Itália és Róma kérdése, amit a császárnő szüntelen felhoz neki, sőt már Patyomkin is beszélt erről Cobenzllel; (8) Nyikita Ivanovics Panyin gróffal való beszélgetései; (9) Patyomkin szerepe. Nem jelöli külön ponttal, de egy egész bekezdést ír a nagyhercegről és feleségéről, közös beszélgetéseikről és programjaikról. II. József láthatóan igyekezett kiépíteni a kapcsolatot Pál nagyherceggel és feleségével, ami maximálisan érthető, hiszen joggal gondolhatta, hogy néhány éven belül mindketten egyeduralkodóként állnak majd államaik élén.⁶⁰ A hosszú levél következő, egyben utolsó bekezdésében pedig egyebek mellett arról olvashatunk, hogy a császárnő oly szintű bizalommal tüntette ki a császárt, hogy elmesélte neki hatalomra jutásának

57 Ennek a levélnek van kifejezetten magyar vonatkozása is, ugyanis a császár megemlíti, hogy már amikor indult Moszkvából, akkor értek oda az anyjának levelével a futárok, akik közül az egyik egy bizonyos „Esterházy tiszt”. Hogy pontosan kiről lehet szó, azt még nem sikerült kideríteni. Maria Theresia und Joseph II., i. m. 262.

58 Брикнер, А.Г.: Путешествие Императрицы Екатерины II Т. 155. i. m. 325.

59 A bajor örökösödési háborút (1778–1779) lezáró béke.

60 Az utazás folytatása mellett szóló érv volt a részéről, hogy megismerkedhet a trónörökösssel. Maria Theresia und Joseph II i. m. 259.

körülményeit, III. Péter szörnyűségeit, és hogy mit volt kénytelen megtenni.⁶¹ Az imént vázlatosan ismertetett levél betekintést nyújt a Szentpéterváron töltött három hét alatt a császár által megélt, tapasztalt játszmákba. A továbbiakban ezeken a szálakon halad a diskurzus főként a két uralkodó, de Patyomkin és Cobenzl, illetve további szereplők között is.⁶²

Az útnak feltétlen eredménye volt, hogy II. József és II. Katalin felmérhette, mit várhat el a másiktól, miben lenne partner a másik, és miben nem. Volt-e nyertese, vagy nagyobb nyertese a találkozóknak? Napjaink orosz történetírásában van rá példa, hogy az orosz uralkodónőt eleve vezető szerepbe állítják a két uralkodó közül.⁶³ Végső soron az is igaz, hogy a császár poroszellenes vagy bajor örökségért kifejtett újabb próbálkozásai sem hoztak sikert, sőt belekerült egy törökellenes háborúba. De azt se felejtjük el, hogy II. Katalin hiába hozta fel többször is a császárnak Rómát, aminek egyértelműen az volt a célja, hogy az osztrák külpolitikai törekvéseket eltérítse Poroszország felől, ezzel biztosítva a békét Oroszország szomszédai között. Természetesen ez is a nagy célt hivatott szolgálni: teljes erővel az Oszmán Birodalom ellen. II. Katalinnak azonban nem sikerült elültetnie az itáliai terjeszkedés gondolatát II. József fejében, pedig még az is felmerült, hogy az oroszok feltétel nélkül szavatolnak minden osztrák hódítást, leszámítva természetesen a Német-római Császárság és Lengyelország területén.⁶⁴ Emellett azt sem szabad elfelejteni, hogy a császár és Pál nagyherceg között sem volt sikertelen a kapcsolatépítés, hiszen a következő évben, amikor a nagyhercegi házaspár európai körútra ment, Bécsben II. József meghívására két alkalommal is megfordultak, ami Európa jövőjének építése szempontjából nem csak a fiát hatalomból tudatosan és szándékosan kizáró II. Katalin számára lehetett aggasztó.⁶⁵

A 18. század második fele két jelentős uralkodójának személyes találkozása nem mindennapi esemény volt Európa történetében. Annak ellenére, hogy a két császársban a közösnek – némi fenntartással ugyan, de – csak németységük és abszolutisztikus uralkodói mentalitásuk volt tekinthető, II. Józsefnek és II. Katalinnak sikerült a mogiljovi és szmolenszki, majd pedig pétérvári együttlétük alatt olyan viszonyba kerülniük, hogy – bár a külpolitikai elképzeléseik még távol álltak a közös nevezőtől – az 1780-as évek Közép-Kelet-Európáját egyre

61 Maria Theresia und Joseph II. i. m. 267–273.

62 Петрова, М. А.: Екатерина II. и Иосиф II. i. m. 158.

63 Arra hivatkozva, hogy eleve II. József volt, aki utazott, nem pedig II. Katalin, illetve hogy a beszélgetések témáinak alakulása is inkább a császárnő kedve szerint történt. Петрова, М. А.: Екатерина II. и Иосиф II. i. m. 151.

64 Előbbiben Poroszország miatt, utóbbiban pedig azért, mert az oroszok saját érdekeltségnek tartották. Maria Theresia und Joseph II. i. m. 278–279.

65 Pál nagyherceg bécsi tartózkodásáról bővebben magyarul: Khavanova, Olga: Pavel Petrovics orosz nagyherceg bécsi látogatása 1781–1782-ben. In: Aetas. 34. évf. (2019) 3. sz. 72–83. Az európai körútról általánosságban: Зазулина, Н. Н.: Миссия великого князя. Путешествие Павла Петровича в 1781–1782 годах. Москва, 2015.

inkább az orosz–osztrák közös érdek határozhatta meg. Mindez természetesen nem érthető meg a nagyobb európai kontextus nélkül, de reméljük, hogy az itt bemutatott adalék megfelelő kiegészítője lehet ismereteinknek erről a rövid, ámbar diplomáciai kapcsolatokban termékeny időszakról.

GUSZMANN GERGELY

A HINDU NACIONALIZMUS HOMOGENIZÁLÓ TÖREKVÉSEI

Narendra Modi politikai örökségének megkonstruálása¹

Ebben a fejezetben kísérletet teszünk arra, hogy bemutassuk a Baratija Dzsanaata Párt (BJP) nemzetépítő törekvéseit és azok mögöttes tartalmát, valamint rávilágítsunk, hogy miként használták föl az egység (számukra hindu egység) megteremtésének érdekében korábbi politikai szereplők érdemeit, mint például India első belügyminiszterének, Sardar Vallabhbhai Patelnek a történelmi szerepét. A választásunk azért esett Patel személyére, mivel az ő példáján keresztül lehet talán a legérzékletesebben bemutatni azt a folyamatot, amely révén a BJP rátelepszik más politikai örökségre vagy történetiségére. A BJP közéleti retorikája gyakran egyfajta öncélú szinkretista politikai attitűdben nyilvánult meg, amely a – rokkani értelemben vett – politikai törésvonalak hatásait kihasználva a minél szélesebb körű társadalmi legitimáció megteremtésére törekedett. Ez a legitimáció a BJP esetében egyértelműen a hindu többség hangsúlyozását jelentette, és azt az ambíciót szolgálta, hogy egy kollektív identitás létrehozásával politikai hegemoniát gyakoroljon a Kongresszus Párt fölött. Sardar Patel és a BJP politikai cselekedeteinek összemosása lokális és nemzeti szinten zajlott. Nem állíthatjuk, hogy vizsgálatunk minden részletre kiterjedően képes bemutatni a hindu nacionalista kormányzat történeti anakronizmusát, de választ kaphatunk arra a kérdésre: hogyan próbálták meg Sardar Patel történeti-politikai örökségét kisajátítani, és milyen hindu sovinszta érdekeket próbáltak meg Patel nevének felhasználásával elfogadtatni a közvéleménnyel.

A hindu nacionalista vonal idealista államférfi-eszményképe a Nehruval szemben ellentétes álláspontot, vagyis egy hindu állam megteremtését képviselő politikus volt. Habár ezt a képet nem teljesen fedi Sardar Patel történeti szerepvállalása, mégis benne vélték felfedezni az egységes hindu India államférfijét. A BJP szerint Patel lett volna a megfelelő személy a független India első miniszterelnökének.

A hindu nacionalisták historizáló diskurzusa alapján Patel a függetlenségi harcban hasonló jelentőségű, sőt tetteiben és erényeiben pozitívabb szereplő volt, mint Nehru vagy más kongresszus párti vezetők, akik kompromisszumra törekvő, megalkuvó és populisták politikájukkal beárnyékolták India első belügyminiszterének dicsőségét. Patel portréjának megrajzolásakor az államférfit a

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

„hindu” India hiteles vezetőjeként ábrázolták, aki az elszakadás idején kemény kézzel megvédte a hindukat a muszlim agressziótól, míg Nehru és Gandhi szemet hunytak a kisebbségi érdekek előtérbe kerülése fölött. Kétségtávol India függetlenségén munkálkodva számos ponton különbözött Vallabhbhai Patel, Jawaharlal Nehru és M. K. Gandhi álláspontja, s Patel az utolsó pillanatig ellenezte Pakisztán elszakadását Indiától. A véleménykülönbségek ellenére ő vezényelte le az elszakadás gyakorlati részét, és igyekezett minden lehetséges eszközzel (akár erőszak alkalmazásával is) megőrizni India integritását. Azok a kényszerek, amelyek India egységének körvonalazása során felmerültek, és amelyeket mint India egyik befolyásos és felelősségteljes politikusának magára kellett vállalnia, nem akadályozták meg abban, hogy saját belátása szerint, minimális kompromisszumokkal hajtsa végre elképzeléseit.²

A BJP Patel muszlimellenesnek nyilvánította, de ezt inkább erénynek látta, semmint vezetői jellemhibának vagy értéktelített politikai attitűdnek. A BJP-vezetők arra a szelektív emlékezetre építettek, amely Patelnek mint a hinduk védelmezőjének és a muszlim érdekekkel intenzíven szembeszálló, az indiai egységet létrehozó, államférfinak állított szobrot. Az általunk vizsgált esetben Narendra Modi, India jelenlegi miniszterelnöke, Gudzsarát állam akkori főminisztere (*Chief minister*) a *Tribune India* és más indiai napilap hasábjain megjelent cikkek szerint választási beszédeiben és nyilatkozataiban saját magát Sardar Patel történeti inkarnációjának nevezte, és nyíltan hirdette, hogy rokonszenvezik az egykori belügyminiszter nézeteivel.³ Itt nem csupán egy választási beszéd vagy kampány elemzését kívánjuk bemutatni, sokkal inkább azt a politikai folyamatot, amely a Gudzsarát állam emlékezetébe ivódott múltat (Sardar Patel mint a függetlenségi harc egyik főszereplője és India egységének megteremtője) használja fel, manipulálja és hamisítja az aktuális politikai érdek szerint. A sajtóban megjelent híradások és kritikai álláspontok közül leginkább a neves kolumnista Venkatraman Gangadhar *Narendra Modi as Sardar Patel, An odious comparison, a strange claim* című cikkét vesszük alapul, mivel ez az írás mutatja be talán legérzékletesebben, milyen torzított és történetietlen tükörben szemlélte Sardar Patel képét a választási siker érdekében magát Patel örököseként feltüntető Narendra Modi.⁴

2 Sardar Patelről bővebben: Guszmán Gergely: A független India architektúrája (Sardar Vallabhbhai Patel szerepe az Indiai Kongresszusban és az 1947-es integrációs folyamatokban). In: Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae Nova Series Tom. XXXVII. Szerk. Miskei Antal. Eger 2010. 257–273.

3 A helyi kampányuk sikere érdekében a BJP Sardar Patel történeti alakját igyekezett felhasználni, mivel Patel helyi születésű, és emléke élénken él a gudzsarati társadalomban.

4 Úgy gondoljuk érdemes részletesebb foglalkozni a cikk mondanivalójával, mivel a politikai események bemutatásán túl részletesen foglalkozik Sardar Patel emlékezetének továbbélésével és a róla szóló politikai diskurzusok konfrontációival. Venkatraman Gangadhar: Narendra Modi as Sardar Patel, An odious comparison, a strange claim. *The Tribune India*, Chandigarh, 2002. november 13. 10–14.

Gangadhar cikkének vezérmotívuma alapján a 2002-es helyi választáson a BJP egyfajta örökösödési versenyt indított Sardar Patel politikai hagyatékaért, és negligálva azt a történeti tény, hogy Patel egész karrierje során a Kongresszus Párt vezetőségéhez tartozott, kialakítottak egy *pro-hindu Patel jelentésváltozatot*. Nem állíthatjuk, hogy a függetlenségi harc és India egységesítésének története során nem fordult volna elő, hogy Patel kinyilvánította hindu vallásosságát, de ez soha nem befolyásolta döntéseiben, és semmilyen jelét nem adta annak, hogy támogatta volna az akkori *Rashtriya Swayamsevak Sangh* (Nemzeti Önkéntesek Szövetsége, RSS) szélsőséges muszlimellenes tevékenységét. Amikor fény derült Nathuram Godse kapcsolatára a hindu radikális nacionalista mozgalmakkal (vagy azok vezetőségével), Patel volt az, aki csírájában akarta elfojtani a merénylet utáni vallásközösségi (*communal*) zavargásokat, és betiltotta az RSS működését. Hiteltelennek tűnik tehát, hogy az RSS-el nyíltan szoros kapcsolatot ápoló BJP kontinuitást látott Sardar Patel és Narendra Modi politikai céljai között.⁵ Sokkal inkább kivehető a BJP azon szándéka, hogy a kollektív emlékezetben pozitív figuraként tovább élő, ünnepest államférfi bőrébe bújva meggyőzze a választókat arról, hogy szavazatukkal Sardar Patel széles társadalmi körben elismert tetteivel azonosulnak, és követik azokat, akik a *grand homme* nyomdokaiban lépkednek.

A folyamat lényege egyrészt egyértelműen Sardar Patel politikai hagyatékának kisajátítása, másrészt egy lokális identitás kialakítása, amelyben Patel múltbéli nemzetépítő cselekedetei (vagy azok hatásai) és a BJP jelenkori politikai nézetei összeérni látszanak. Patel politikai, kulturális és társadalmi munkájának ismeretében ugyanakkor kijelenthető, hogy a BJP ennek az örökségnek csupán egy részét emelte be saját programjába, ezzel tovább torzítva a Sardar Patelről folytatott diskurzust. Azzal pedig, hogy Narendra Modi Patelt a hindu érdekek és a „vallás igaz megváltójának”⁶ nevezte, egy újabb fogalmi zavart generált, mivel Patel hindusága csakugyan megmutatkozott, mikor (példának okáért) a tolerancia, elfogadás és békés egymás mellett élés jegyében felszólította az indiai lakosságot a vallásközösségi erőszak befejezésére, de nem abban az értelemben, ami a hindu szupremáciát jelentette volna a kisebbség fölött. Modi itt a *hindu* alatt az inkább politikai, semmint teológiai, *Hindutva* kifejezést értette, amely egy hindu nacionalista konstrukció, és sem Patel, sem az akkori hindu nacionalista mozgalmak nem használták a pateli politika leírására. Ezzel Modi lényegében dekontextualizálta Patel nemzetépítő tevékenységét, és egy olyan értelmezési mezőt konstruált, amely effektíve semmilyen közéleti narratívában nem létezett. V. Gangadhar keserűen meg is jegyezte cikke végén, hogy mindezek ellenére Narendra Modi teljes mértékben élvezte a gudzsarati hinduk bizalmát.⁷ Maga a Patelről kialakított BJP interpretáció lehetett torz vagy történetietlen, de mint politikai koncepció eredményesen működött, és meg-

5 V. Gangadhar: Narendra Modi as Sardar Patel. i. m. 12.

6 V. Gangadhar: Narendra Modi as Sardar Patel. i. m. 13.

7 V. Gangadhar: Narendra Modi as Sardar Patel. i. m. 14.

hozta a választási diadalt Narendra Modi számára. A 2002. október 15-én aratott gudzsarati választási győzelem lehetővé tette Modi számára, hogy teljesen újjászervezze az állami közigazgatást, és még tovább növelje a BJP helyi befolyását.⁸ Ezzel az eredménnyel Modi nem csupán megállította az 1999 óta egyre inkább népszerűtlen BJP hanyatlását, és sikerült Gudzsarát államot majdnem teljes egészében „sáfrány színűre” festenie, hanem a legnépszerűbb (és egyben a sajtóban talán máig legvitatottabb) BJP-politikussá lépett elő a túlnyomórészt hindu lakta területeken. A *Tribune India* tudósítása alapján a választási eredmények kiszivárgása közben Gandinagar utcáit ellepte a sáfrány színű sálát viselő aktivisták csoportja, és ünnepi hangulatban édességet osztottak a járőkelőknek.⁹

Modi több körzetbe is ellátogatott, és találkozott követőivel, akik táncolva fogadták a földcsuszamlásszerű győzelem első számú emberét. Modi híveihez intézett beszédében megjegyezte, hogy ez volt az első olyan választás, ahol a Kongresszus kénytelen volt elismerni Sardar Patel elsőbbségét Jawaharlal Nehru fölött. A BJP győzelme és Patel múltbéli érdemei között Modi megpróbált kapcsolatot teremteni és egyfajta szakralitást adni a folyamatnak, mert szerinte jelentősége, sőt üzenete volt annak, hogy a kampányt Patel születésnapján (október 31.) kezdték meg Karamsandban (Patel szülővárosa), és halála napjának évfordulóján (december 15.) arattak diadalt.¹⁰ A siker titkát fürkésző kérdésekre Modi azzal válaszolt, hogy ez nem egy párt, hanem a gudzsarati büszkeség és 50 millió gudzsarati polgár győzelme.¹¹ A politikai retorikán túl feltételezhetjük azt, hogy Modi tudatában volt a gudzsarati hindu tömegek vallásosságának, és egészen egyszerűen kijátszotta a hindu kártyát. A kampányidőszakban beszédeivel tovább erősítette a hindu vallásos identitást, és új egységesítő dimenziót is kölcsönzött neki azzal, hogy Sardar Patel történelmi emlékét a hindu identitás részévé tette.¹² A központi probléma tehát továbbra is a múlt, Sardar Patel emlékezetének felhasználása a vallásos töme-

8 A BJP a helyi törvényhozó testületben 117-ről 126-ra növelte a taglétszámát (182 az összlétszám), amíg a legnagyobb ellenzéki pártnak, az Indiai Kongresszus Pártnak, csupán 51 szék jutott. Így a BJP 2/3-os elsőpró többséggel rendelkezett az állami szintű törvényhozásban és kinevezett miniszterei révén a végrehajtásban is.

9 A helyi választások, valamint Modi kampányának és a múlt politikai felhasználásának sikerét jelzi, hogy hasonló eszközökkel sikerült 2014-ben leváltania a kormányt. Modi egy olyan erődemonstrációnak szánta a gudzsarati választásokat, amellyel előkészítheti a közelgő országos választásokat. Az első miniszterelnöksége idején Modi hű maradt korábbi elképzeléseihez, és folytatta Sardar Patel történelmi alakjának beemelését a független India politikai krédójába. Habár Patel korábban is népszerűségnek örvendett a gudzsarati hinduk körében, de Modi volt az, aki nemzeti szintre emelte örökségét.

10 Prashant Sood: Cong blames defeat on Hindutva wave. *Tribune India*, Ahmedabad, 2002. december 15.

11 Gudzsarát lakossága: 60, 439, 692. Forrás: <http://statisticstimes.com/demographics/india/gujarat-population.php> (2020. 10. 15.)

12 P. Sood: Cong blames defeat. i. m.

gek mobilizálása céljából, ami polarizálta az amúgy is megosztott helyi társadalmat. Mivel a meglehetősen tradicionalista indiai társadalomban problémás lett volna egy merőben újfajta politikai program kidolgozása, valamint hatékony azonosulási pontok létrehozása az állampolgárok számára, már a kampány kezdetekor a BJP a múlt átformálására vagy még inkább: kisajátítására helyezte a hangsúlyt. Sardar Patel alakjának közvetlen politikai eszközzé alakítása során a következményeinek és mellékhatásainak gondolata fel sem merült egyik felelős BJP-politikus fejében sem, mivel egyrészt a közvélemény örökös szerepét nem találták befolyásoló tényezőnek, másrészt a hindu és nem hindu tömegek közti feszültséget egyelőre hasznosíthatónak vélték. Az indiai napilapok hasábjain megjelenő túlnyomórészt kritikus és figyelmeztető írások nem jutottak el a választókig, mivel a BJP kampányhadjárata és vezetőinek mozgósító beszédeitől hangos körútja egy sokkal személyesebb kapcsolatot tudott létesíteni az emberekkel, mint a nyomtatott sajtó.

Annak érdekében, hogy a párt minél közvetlenebb módon eljusson a választókhoz, Modi ún. „*gaurav yatra*”-kat,¹³ avagy a gudzsarati büszkeség feltámasztását, visszaállítást célzó zárandoklatszerű, az egész országot átszelő körmeneteket szervezett. A felvonulásnak és magának a Modi által kezdeményezett, decemberre előrehozott állami szintű választásoknak valójában a 2002. február 27-i vonatmerénylet és az azt követő vallásközösségi (*communal*) zavargások utáni társadalmi bizonytalanság adta meg az alkalmat. Az Ajódjába hindu aktivistákat szállító vonatot a Gudzsarát állambeli Godra városában felgyújtották, aminek következtében 58-an (főként gyerekek és nők) az életüket veszítették. A tragédiát követően Gudzsarát számos pontján zavargások és muszlimellenes atrocitások törtek ki, és több mint 2000-en (főleg muszlimok) haltak meg a pogromokban. A Modi-kormányzat és a helyi rendőrség felelőssége az erőszakos cselekmények eszkalálódásában kérdésessé vált, mivel a hatalmi szervek hathatós beavatkozása nélkül két hónapon keresztül tombolt a vérengzés.¹⁴ Az ellenzéki pártok Modi lemondását követelték, aki erre válaszként kérelmezte az új választásokat, hogy visszaállítsa renoméjét, és megmutassa, még mindig élvezzi a gudzsarátiai bizalmát. A BJP szóvivője, Mukhtar Abbas Naqvi szerint az ellenzéki pártok propagandájának és nem a zavargásoknak volt köszönhető, hogy a gudzsarati kormányról negatív kép alakult ki a médiában. Naqvi azzal vádolta az ellenzéket, hogy a sajtóban tett kijelentéseikkel átpolitizálták a zavargásokat, és a gudzsarati emberek kollektív bűneként tüntették föl.¹⁵

13 „Gaurav yatra” (büszkeség menet) *Paghvel*: Modi kicks off Gujarat Gaurav Yatra, The Times of India, 2002. szeptember 18. Forrás: http://timesofindia.indiatimes.com/articleshow/21590967.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst (Letöltve: 2020. 10. 16.)

14 Gujarat's voters could decide the future of the whole country's government. *The Economist*, Ahmedabad, 2002. december 5.

15 BJP picks riot-hit Kheda to launch Modi pride parade. The Indian Express, Ahmedabad/New Delhi, 2002. augusztus 21. Forrás: <http://archive.indianexpress.com/oldStory/8003/> (Letöltve: 2002. 10. 16.)

A *gaurav yatra* felvonulásokra a BJP szerint szükség volt a párt megtépzott pozíciójának, valamint a gudzsarati emberek büszkeségének (és a negatív ellenzéki propaganda okozta károknak) helyreállítása céljából. A párt augusztus 20-án jelentette be, hogy a *yatra* első állomása szeptember 3-án Kédában lesz megtartva, mivel ott voltak a legsúlyosabb harcok a hindu és a muszlim közösségek között. A közel másfél hónaposra tervezett „büszkeség menet” létjogosultsága már júliusban az ellenzéki pártok keresztútjába került, mivel féltek, hogy ez a fajta direkt, vallási érzületre ható politikai kampány csak olaj a tűzre, és egy újabb vallásközösségi (*communal*) erőszakhullámot válthat ki. A BJP gudzsarati vezetője, Rajendra Singh Rana a menetet a vallásos Jagannatha Yatra fesztiválhoz hasonlította, amely a hindu közösségekben, főleg Dzsaganát Puriban, Orissza államban népszerű és örömteli ünnepnek számít. Rana ugyanakkor hozzáfűzte, hogy a *gaurav yatra* a választási kampány keretén belül fog elindulni, és nem lesz vallásos felhangja.¹⁶ Ezt az ellentmondást nem sikerült feloldaniuk a *yatra* szervezőinek, mert vegyítve jelentek meg abban vallásos és pártszimbólumok.

A hindu vallási és pártjelképekkel kevert felvonulások menete nagyjából mindenhol ugyanúgy zajlott, vagyis először vallásos dalokat játszottak, majd Modi, Rana és más BJP-vezetők mondtak beszédeket, amelyek elsősorban a hindu közösségek erejéről szoltak, és/vagy a Kongresszus Párt vezetőjét, Sonia Gandhit, valamint Pervez Musharraf pakisztáni elnököt kritizálták.¹⁷ A beszédeket követően éjszakába nyúló zenei előadás következett, amelyet a tömegek általában kitörő örömmel fogadtak, de a sajtó sem tudósított rendbontásról egy esetben sem. Talán érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy Modi egyik beszédében (szeptember 9.) muszlimellenes kijelentéseket tett, amelyeket a *yatra* vezetője, Jayanta Baroti később tagadott, de az előkerült hangfelvételek,¹⁸ ha mást nem is igazoltak, de ellentmondásosnak mutatták Modi szavait.¹⁹ Azért tartjuk lényegesnek kiemelni, hogy a felvonulások szervezeten és a társadalmi viszonyokhoz mérten békésen zajlottak, mert a BJP-nek egyáltalán nem állt érdekében, hogy egy újabb erőszakhullámot robbantson ki. Modi a szeptember 9-i szerencsétlenül megfogalmazott és kisebbségellenesnek érthető beszédét igyekezett korrigálni. A szeptember második felében indult újabb *yatra* alkalmával ugyanis az indiai nemzet egységének kifejezése céljából megjegyezte, hogy a hinduk és muszlimok együttes erővel harcoltak a brit uralom ellen, és közösen vívták ki India függetlenségét.²⁰ Az egyensúlyozó politikai retorika ellenére a *gaurav yatra* nem tudta a

16 *The Indian Express*, Ahmedabad/New Delhi, 2002. augusztus 21.

17 *Sudhir Vyas*: Crowd caned after CM's yatra speech at Morbi. *The Times of India*, Ahmedabad, 2002. október 29.

18 Modi's anti-minority speech aired, Gujarat Govt sees Opposition hand. *The Indian Express*, Ahmedabad/New Delhi, 2002. szeptember 15.

19 Snubbed, Modi sticks to safe topics. *The Indian Express*, Ahmedabad/New Delhi, 2002. szeptember 11.

20 Modi launches second phase of Gaurav Yatra, *The Times of India*, Ahmedabad, 2002. szeptember 14.

poszt-godrai helyzetet stabilizálni, és azzal, hogy a gyűléseken gyakran a „Godra, Godra” szavakat skandálták – ami egyértelműen a merényletben meghalt hinduk tragédiáját ültette el újra és újra a kommunikatív emlékezetben –, csak tovább szították a hinduk és a muszlimok közti indulatokat.²¹ Habár a BJP vezéralakja és India akkori miniszterelnöke, Atal Bihari Vajpayee bejelentette, hogy a godrai események nem válhatnak kampánytémává, Modi választási plakátjain (Modi arcképének háttérében egy lángoló vonat) és beszédeiben folyamatosan előbukkantak a merényletre utaló motívumok.²² A *yatra* menetének egy újabb tragédia vetett véget, mivel szeptember 25-én Gudzsarát fővárosában, Gandinagarban két terrorista betört a hívekkel teli hindu Aksardám templomba, és tüzet nyitott a tömegre. A templomon belül foglyokat ejtettek, akiket a rendőrség szabadított ki, miután megostromolták a templomot, és a két terroristát lelőtték.²³ Az esetet az indiai pártok terrorcselekménynek minősítették, és egységesen elítélték a több mint 30 halottat és 80 sebesültet maga után hagyó merényletet.²⁴ A történetekért az egyik legjobban szervezett és legnagyobb iszlám terrorcsoportot, a Lashkar-e-Taibaát („A Tiszták Serege” vagy „Az Igazak Serege”) tették meg felelőssé. Mivel a Lashkar-e-Taiba túlnyomó részt Pakisztán területéről indította meg az akcióit, a kormányzati körökben felmerült a gyanú, hogy a pakisztáni állam is támogatta a szervezett merényletet. Egy kormányzati közlés a két terroristát pakisztáninak nevezte, vagyis nem a terrorszervezet tagjaiként kezelte őket, hanem Pakisztán ügynökeiként.²⁵ Végül a két ország közti törékeny béke megőrzése érdekében az indiai kormány nem vizsgálta tovább Pakisztán szerepét, és a hindu közösség elleni terrorista szervezet által végrehajtott provokációnak minősítette az incidenst.

Narendra Modi szeptember 25-én bejelentette, hogy a merényletben elhunytak emléke előtt tisztelegve elhalasztja a hétvégi *yatrát*, és novemberre vagy decemberre, a választások előtti pár hétre tette a következő alkalmat, hogy ne veszélyeztesse a vallásközösségi feszültség elmérgesedését.²⁶ Modi bejelentése ellenére az ellenzéki politikusok teljes mértékben elítélték az Aksardám templomban történt tragédia utáni kampányt, mert szerintük a BJP egyrészt a választási sikerek érdekében felhasználja és átpolitizálja a godrai és a gandinagari tragédiákat, és figyelmen kívül hagyja a társadalmi feszültséget, másrészt a kampánykörúton a saját *Hindutva* politikájukat Sardar Patel alakjával próbálják meg

21 P. Sood: Cong blames defeat. i. m.

22 V. Gangadhar: Narendra Modi as Sardar Patel. i. m. 14.

23 Cecil Victor: Attack on temple exposes chinks in national security, *The Tribune India*, 2002. szeptember 29. Forrás: <https://www.tribuneindia.com/2002/20020929/edit.htm#5> (Letöltve: 2020. 10. 15.)

24 Parties flay attack on Akshardham. *The Times of India*, Ahmedabad, 2002. szeptember 25.

25 Gaurav Yatra politics is out. *The Indian Express*, Ahmedabad/New Delhi, 2002. szeptember 30.

26 Modi's Gaurav Yatra postponed after attack, *The Indian Express*, Ahmedabad/New Delhi, 2002. szeptember 25.

legitimálni. A BJP novemberi és decemberi *yatra* megmozdulása békésen valósult meg, és legnagyobb sikereit a poszt-godrai vérengzések által sújtott területeken érte el, ami jelzi, hogy elsősorban a hinduk számára próbáltak valamilyen vigaszt nyújtani és megadni számukra a hindu összetartozásból következő szolidaritást.

A Modi-kormányzatnak a vallásközösségi (*communal*) zavargások alatt tanúsított tehetetlensége miatt indított korrekciós politikai körútja csupán a hindu szavazói kört erősítette meg, de nem hozott társadalmi konszenzust a muszlim kisebbségekkel való békés egymás mellett élés terén. V. Gangadhar nyomán feltételezhetjük, hogy Sardar Patel soha nem adott volna engedélyt hasonló, a hindu identitást erősítő kampányra. Patel munkásságát tekintve a legfontosabb számára az egység és a rend megteremtése volt, amely elvek egyáltalán nem álltak összhangban a Modi-féle politikai irányvonallal. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Sardar Patel nem tűrte meg a közösség egységét fenyegető provokatív, radikális és kisebbségellenes szervezeteket vagy megmozdulásokat, ezért alakjának, örökségének felhasználása egy újabb *konstruált hagyománnyá* vált, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a BJP-vel együttműködő VHP, a párt testvérszervezete a *yatrák* során folyamatosan propagálta a godrai tragédia vallási oldalát.²⁷ Sardar Patel nevének repetitív használata és a politikai akciókba való bevonása a Patel-BJP kontinuitás kitalációját akarta elhelyezni a köztudatban. A vallásos jellegű, de lényegében politikai rítusok (*yatrák*) ismétlődésével Modi egyaránt hagyományt teremtett a kampánymódszer és az emlékezetpolitika terén is. Ez utóbbi számunkra azért lényeges, mert a folytonos utalások Patel múltbéli tetteire egy új legitimációs mezőt hoztak létre, amelyben Modi és más BJP korifeusok megtalálni vélik az aktuális politikai agendához szükséges magyarázatokat. Mint minden új vagy *kitalált hagyomány* a régiek elhalványulása után a megmaradt ür csak egy részét töltik ki,²⁸ vagyis a BJP nem képes egy teljes Patel-narratíva megkonstruálására, ezért az ő interpretációjuk mindig töredezett marad.²⁹

27 V. Gangadhar: Narendra Modi as Sardar Patel. i. m. 14.

28 Eric Hobsbawm – Terence Ranger (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge: University Press, 1983. 11.

29 Narendra Modi még a 2014-es választási győzelme előtt bejelentette, hogy Gudzsarát államban megépítteti a világ legmagasabb szobrát Sardar Patel tiszteletére. A munkálatok 2013-ban kezdődtek, és 2018-ban befejeződtek, hogy ünnepélyes keretek között a már miniszterelnök Modi átadja Patel 143-ik születési évfordulóján. A szobor valóban egyedülálló a maga 182 méteres nagyságával. A Patel egész alakos, realista szobra a *Statue of Unity* (Egység Szobra) nevet kapta, és az indiai nemzet egységének a jelképe. A miniszterelnök második ciklusa alatt és mind a mai napig nagy sajtónyilvánosság előtt ellátogat a szoborhoz Patel születési évfordulóján (október 31.), hogy tisztelettel adózzon a nagy államférfi munkássága előtt, valamint megünnepelje a független indiai nemzet egységét. Narendra Modi ezt a napot 2014-től nemzeti ünnepnek nyilvánította: „*Rashtriya Ekta Diwas*” (Nemzeti Egység Napja). Az üzenet továbbra is Patel egységesítő törekvéseinek kizsákmányolása, vagyis Modi egy történeti kontinuitást teremtett a Patel által létrehozott nemzeti egység és az általa képviselt egység között. A különbség ugyanakkor az, hogy Patel a muszlim kisebbséget is beemelte ebbe az egységbe, amíg Modi következetesen Indiát a hindu többség nemzetének tartja.

KERTÉSZ ISTVÁN

ANTIK OLÜMPIA – ÓGÖRÖG IDENTITÁS

„Férfiak! Héraklész alakját sok más nagyszerű munkája mellett leginkább azért méltó felidézünk, mert Hellasz íránt érzett jóindulatából ő rendezte meg először ezt a versenyt. Egészen addig a városok ellenségnek tekintették egymást, de Héraklész, miután véget vetett a zsarnokságnak, és elnyomta az erőszakot, versenyjátékokat alapított Hellasz legcsodálatosabb vidékén, hogy az emberek összemérjék testi erejüket, vetélkedjenek gazdagságukkal, megmutassák bölcsességüket, és mindezekért egy helyre gyűlve, nézzék és hallgassák egymást. Szilárdan hitte, hogy ez a találkozó lesz majd a görögök egymás iránti barátságának a kezdete.”

Az athéni szónok, Lüsziász Kr. e. 388-ban vagy 384-ben ezekkel a mondatokkal vezette be úgynevezett *Olümpiai beszédét* a játékok helyszínén, ahol összegörög összefogásra buzdított a szürakuszai zsarnok, I. Dionüsziosz és II. Artaxerxész perzsa király ellen.² A beszéd vezérgondolata arról, hogy Olümpia versenyjátékai a görög egységtudat sajátos kifejezői, összhangban állt azzal a Kr. e. 5–4. sz. fordulóján írott formában is testet öltött hagyománnyal, amely szerint az olümpiai versenyeket a hellének közötti egyenetlenségek kiküszöbölése céljából hozták létre. Ezt a hagyományt a Hadrianus római császár (ur. Kr. u. 117–138) korában élő történetíró, a tralleszi *Phlegón Olümpiadesz* című munkája nyomán ismerjük. Phlegón a kezdetektől saját koráig kísérté nyomon az olümpiai játékok történetét, és sajnálatosan elveszett írása néhány részletét a vele azonos évszázadban alkotó útleíró, *Pauszaniasz* műve őrizte meg számmunkra. Pauszaniasz *Görögország leírása* címen ismert művében olvashatjuk az olümpiai versenyek népszerű alapítási mítoszát, amelyet Phlegón a Kr. e. 400 körül alkotó éliszi filozófus, *Hippiasz* mára ugyancsak elveszett alkotása nyomán adott közre.³

A Hippiasz–Phlegón–Pauszaniasz szöveghagyományozási vonalon hozzánk eljutott mítosz szerint Kr. e. 9. sz. elején állandósultak a fegyveres konfliktusok a Peloponnészosz városainak lakói között. A harcok következtében még a győztesek is sokat szenvedtek a súlyos csapásoktól, és ez arra készítette a vidék vezető politikusait, hogy megkíséreljék enyhíteni a háborúk pusztításait. Ilyen elképzelés jegyében kezdett tanácskozni a félsziget három meghatározó népcsoportjának képviselőitében a spártai, vagyis *dór* törvényhozó, *Lükurgosz*, az *akhájok*éban az Olümpiával szomszédos Píza uralkodója, *Kleoszthenész* és az *aitóliai* eredetű *Iphitosz*, Élisz tartomány királya. Olümpia az utóbbi tartományban feküdt. A jeles férfiak összejövetelét a hagyomány Kr. e. 884-re tette.

1 *Olympiai beszéd* 1. – Bolonyai Gábor és Horváth László fordítása.

2 Bolonyai Gábor 2003: 482–483.

3 *Pauszaniasz* V. 4,5 és 8,5; vö. B. J. Peiser 1993.

A mitikus történetből megtudhatjuk, hogy a megbeszélés résztvevői kikérték a delphoi Apollón-jósda véleményét a teendőkről. Ennek alapján úgy döntöttek, hogy Olümpia szent hely legyen, ahová tilos fegyveresen belépni, Zeusz tiszteletére négyévenként sportversenyeket rendeznek a görögök számára, és intézkednek az istenbéke bevezetéséről is.⁴

A kalandoz irodalmi hagyományozás révén ránk maradt elbeszélés több vallástörténeti ténnyel áll összhangban. Ezek a következők: Olümpia a Kr. e. 1. évezred elejétől a Zeusz-kultusz központja volt;⁵ a sportjátékok különböző alapítási mondái hol magát Zeuszt, hol – mint Lüsiasz beszéde is mutatja – fiát, Héraklészt, hol pedig unokáját, Pelopszt teszik meg mitikus alapítónak;⁶ a tanácskoztatók közül a legendás életrajzi elemekkel átszőtt életű, de történeti személy, Lükurgosz csakúgy, mint a mondabeli Iphitosz, a Zeusz-fi Héraklész leszármazottja volt;⁷ a delphoi Apollón-jósda szerepét az olümpiai versenyek kialakulásában aláhúzza a magukat Apollóntól származtató *lamida* nemzetség tagjainak jóslatadó tevékenysége Olümpia szent ligetében.⁸

Az napjainkig vita tárgyát képezi Olümpia kutatói között, hogy miképp lehet összeegyeztetni a peloponnészoszi államférfiak tanácskozásának tradicionális Kr. e. 884-es dátumát azzal az ókorban elterjedt nézettel, miszerint az első hivatalos olümpiai játékokat Kr. e. 776-ban rendezték.⁹ Az viszont egyértelműnek látszik, hogy Kr. e. 400 körül az éliszi Hippiasz miért látta hasznosnak hangsúlyozni: Olümpia az a hely, ahol kifejezésre kell juttatni a hellének közötti egyetértést, a közbékére való törekvést, és ennek formája a fegyveres vetélkedés helyett az istenek kultuszával összefüggő sportversengés legyen.

A városállamok és etnikai közösségek sokaságába szétszórta görögországban a közös nyelv és hitvilág alapján mindig élt az összetartozás egyfajta érzése. Ezt pánhellén intézmények ápolták, mint a nagytekintélyű kultuszhelyek: Apollóné Delphoiban, Zeuszé Dódónében, Olümpiában és Nemeában, Poszeidóné az Iszthmoszon stb., és olykor tartós politikai szövetségek erősítették, mint például a peloponnészoszi vagy a délosz-attikai tengeri szövetség. Az egyes történelmi korszakok konkrét eseményei nyomán az együvé tartozásnak ez az érzése hol felerősödött, hol pedig gyengült. Hippiasz korában kiéleződtek a görögök közötti ellentétek, és ezek közvetlenül is érintették Élisz tartományt, ahol Olümpia szent játékait rendezték négyévenként.

Élisz tartomány politikai élete a görög-perzsa háborúk európai küzdelmeinek befejezése után erőteljes demokratizálódásnak indult. 471-ben megalapították Éliszt, a demokratikus állam új fővárosát, majd innen kiindulva növelni kezdték a spártai uralom alatt álló Messzénia felől északra fekvő körzetek feletti

4 L. A. E. Raubitschek 1998: 35–37.

5 A. Mallwitz 1998: 79–109; U. Sinn 1996: 14–29.

6 L. Kertész István 2008: 17–24.

7 L. A. E. Raubitschek i. m. (4. jegyzet); Kertész István i. m. (6. jegyzet).

8 U. Sinn i. m. (5. jegyzet), 22–29; C. Morgan 1990: 26–105.

9 H. M. Lee 1998: 110–118; P. Christesen 2007: 161–227.

éliszi befolyást. Spárta ezt fokozódó ellenszenvvel fogadta. A Peloponnészoszi-félsziget nyugati, az Ión-tenger által határolt partvidéke ugyanis stratégiai fontossággal bírt a dór állam számára, amely háborúba bonyolódott Athénnal, és amelynek még északabbra irányuló hódító tervei voltak. E tervek realizálása végett igényt tartott a nyugat-peloponnészoszi tengerparti sávra, amelyen keresztül hadsereget küldhetett Közép- és Észak-Görögország irányába. A két állam, Spárta és Élisz viszonya a görögség egészét magával ragadó peloponnészoszi háború (Kr. e. 431–404) során romlott meg végképp. Élisz rátette kezét a tőle délre fekvő Lepreon városára, amit azonban Spárta is meg akart szerezni magának. A spártai fenyegetés hatására Kr. e. 421 során Élisz szövetségre lépett Argosszal, majd egy év múlva kettejük koalíciójához Athén is csatlakozott.¹⁰

Ilyen politikai előzmények után került sor a Kr. e. 420-as év olümpiai versenyeire, amelyekből az istenbéke kihirdetése után Lepreonra rátámadó Spártát kizárták, majd a tilalom ellenére a négyesfogatok versenyén sikerrel részt vevő spártai Likhaszt a szervezők megkorbácsoltatták. A spártai bosszú a Kr. e. 404-ben Spárta és szövetségesei győzelmével véget ért peloponnészoszi háborút követően csapott le. Egy bizonytalan kronológiájú, esetleg Kr. e. 402 és 400 között Élisszel szemben győztesen megvívott háború során Spárta birtokba vett két éliszi kikötőt az Ión-tenger partján: Küllénét és Pheát, valamint elérte, hogy Éliszben Spárta-barát kormányzat kerüljön hatalomra.¹¹

Ez volt az a történeti háttér, amely joggal inspirálhatta Hippiaszt a hasonlóan kaotikus politikai helyzeten felülemelkedő egykori megbékélés emlékének felelevenítésére és Olümpia hellénséget összefogó jellegének hangsúlyozására. Lüsziasz, mint láttuk, ezután nem sok idővel ugyancsak „a görögök egymás iránti barátságának” színhelyeként aposztrofálta Olümpiát. Hippiasz és Lüsziasz vezérfonala, Olümpia és játékainak összekapcsolása a gyökereiben egynemű görög identitással egy hosszú évszázadokon át tartó folyamat végeredményeként lelt otthonra a görög közgondolkodásban. A továbbiakban e folyamat főbb állomásait kíséreljük meg nyomon követni.

A régészeti adatok arra utalnak, hogy a görögök egy része a Kr. e. 8. századtól kezdve katonai vállalkozásainak sikerét az olümpiai jóskok tanácsainak, olykor pedig a harci cselekményekben való aktív részvételének köszönte meg. Ez az oka annak a jelenségnek, hogy a játékok Hippiasz írásában felidézett alapítási mítoszában megjelenő békevággyal korántsem összhangban fogadalmi ajándékokként fegyverek, sok esetben dél-itáliai és szicíliai eredetű sisakok, páncéltöredékek, vágó- és szűrőeszközök maradtak fenn az olümpiai régészeti leletekben, ebből és a későbbi időkben.¹² Az Augustus római császár korában alkotó geográfus, *Sztrabón* igazságát arról, hogy Olümpia az ottani jósdának köszönhette ősi hírnevét (C 353), ezeken a régészeti leleteken kívül a Kr. e. 6/5.

10 A. Andrewes 2006: 433–463. Vö. Thuküdidész V. 27–34.

11 Thuküdidész V. 49–50; Pauszaniász VI. 2.1–3. J. Roy <https://scholarlib.vt.edu/ejournals/ElAnt/V3N6/roy.html>.

12 A. R. Raubitschek i. m. (4. jegyzet); Kertész István i. m. (6. jegyzet), 30–31.

sz. fordulóján élt ódaköltő, *Pindarosz* is megerősítette. Ő beszélt el 6. *Olümpiai ódájában* az arkadiai királylány, Euadné és Apollón isten szerelmi románcát, amelynek helyszíne az Olümpián áthaladó Alpheiosz folyó partja volt, gyümölcs pedig *lamosz*, akit atyja Delphoiban tanított ki a jóslás mesterségére, és aki Zeusz akaratát közvetítette Olümpiában jövőt faggató híveinek.

Ulrich Sinn Olümpia történetéről írt összefoglaló művében csokorba szedte az ottani jóstevékenységgel kapcsolatos ókori irodalmi adatokat, melyeknek alapján az olümpiai jósokat joggal nevezte a görögök „tábori papjainak”.¹³ *Pindarosz* a már említett 6. *Olümpiai ódában* a szürakuszai *Hagésziasz* Kr. e. 468-ban elért öszvérfogat-győzelmét dicsérte. A költő nem mulasztotta el megemlíteni, hogy a győztes sportember *lamosz* nemzetségéből származott, amely nemzetség tagjai részt vettek a szicíliai város alapításában. Ezért a költemény 6. sorában Hagésziaszt alapítónak (*szünoikisztér*) nevezte. A jósnemzetség különböző képviselői aktívan bekapcsolódtak a Kr. e. 8. században kezdődő görög gyarmatosításba, ami elsősorban Dél-Itáliát és Szicíliát érintette. *Pindarosz* erre célzott, amikor ezt írta: „*Ezóta Hellasz-szerte lamosz törzsöke hírre jutott.*”¹⁴ A „hírre jutáshoz” hozzájárult az „*lamosz törzsökéből*” származó jó, *Kalliasz*, aki a dél-itáliai Krotónt segítette a Szübarisz ellen megvívott győztes háborúban.¹⁵

Az *lamida* nemzetséggel az olümpiai jósszolgálatot megosztó *Klütaidák* ágából származott a jó *Tiszamenosz*. A fáma szerint ő Delphoiban kérte isteni őse jóvendölését, és azt a választ kapta Apollón papnőjétől, hogy öt nagy győzelmet fog aratni. Erről értesülvén a spártaiak öt csatájukba, többek között a Kr. e. 479-ben a perzsák elleni plataiai ütközetbe is, magukkal vitték *Tiszamenoszt*, és mindannyiszor győztek.¹⁶ A II. messzéniai háború egyik összecsapásában a messzénéiek az *lamida Theoklosz* jó támogatását élvezték a spártaiak ellenében.¹⁷ A Kr. e. 4. század elején a spártai király, *Agészipolisz* tudakozódott az olümpiai jóstól afelől, hogy végrehajthatja-e az Argosz ellen tervezett támadást. Az igenlő választ követően sikeresen véghezvitte akcióját.¹⁸

Az olümpiai jósok szerepvállalása a nyugati irányú görög gyarmatosításban és a görögök által lakott területek egymás elleni harcaiban, olykor váltakozva támogatva a küzdő feleket, azt eredményezte, hogy idővel már alig akadt olyan hellén állam, amely történelme során egyszer vagy többször nem érzett volna hálát a jóshely iránt. Ezt jelzik azok az emlékművek is, amelyek az olümpiai szent körzetet díszítették. Ezek közül kiemelkedett *Paióniosz* alkotása, a győzelem istennőjének, *Nikének* a szárnyas márványszobra, amely a Zeusz-templom keleti homlokzata előtt állt egy 9 m magas oszlopon. Ezt Messzénia lakosai

13 U. Sinn i. m. (5. jegyzet), 26.

14 6. Olümpiai óda, 72. sor – Csengery János fordítása.

15 *Hérodotosz* V. 44.

16 *Hérodotosz* IX. 33.

17 *Pauszaniasz* IV. 16,1.

18 *Xenophón*: *Hellénika* IV. 7,2.

készítették hálából a Kr. e. 425-ben a spártaiak felett aratott diadaluk emlékeztetére.¹⁹

Az olümpiai Zeusz-szentély iránt érzett hála sajátos kifejezése és egyben a Zeusz segítségével elért felvirágzás demonstrálása jegyében épültek fel a Kronosz-domb lábánál a *kincsházak*. A Kr. e. 7. században emelt faépítmények, melyeket egy évszázaddal később kőépítkezések váltottak föl, kicsiny templomokat formáltak. Ezekben helyezték el egyes városok a Zeusznak felajánlott áldozati ajándékokat, hadizsákmányuk és féltve őrzött kincseik egy részét. 11 kincsház maradványai maradtak fenn, és igen figyelemre méltó, hogy közülük 8 olyan gyarmatvárosok tulajdona volt, amelyeknek alapításában vagy felvirágoztatásában Olümpiának valamilyen szerep jutott. A szicíliai Szürakuszai, Gela és Szelinusz, a dél-itáliai Metapontion és Szübarisz, az északnyugat-görögországi Epidamnosz (mai albániai Durres), a Boszporusznál fekvő Büzantion és az észak-afrikai Küréné alkották ezt a csoportot.²⁰

A görögök vallási ünnepeiket a *panégürisz* elnevezéssel illették, ami annyit jelent: *az egész nép ünnepi gyűlése*. A Kr. e. 7. századra az *olümpiai panégürisz* a lokális történelmükben oly fontos szerepet játszó olümpiai jóstevékenységnek betudhatóan az anyaországi és a gyarmatosítás következtében távolba szakadt görögség rendkívül népszerűvé vált közös ünnepe lett.²¹ Ez a tény tükröződött az olümpiai versenyprogram folyamatos bővülésében²² és a nagyobb tömeg elhelyezési és versenyzési igényeit kielégítő építési és teleprendezési munkálatokban. Az utóbbiak jellemzésére itt csak egy példát hozunk fel a sok közül: az Olümpiába áramló sokaság ivóvízszükségletét 4-7 m mély kútaknak ásásával elégítették ki. Kr. e. 700 táján több mint 200 ilyen alkalmi kutat ástak, hogy a gazdagon rendelkezésre álló vizet a felszínre hozzák. A régészek közül A. Mallwitz ezért gondolta azt, hogy az olümpiai játékok kezdési időpontját is – a hagyománytól eltérően – ekkorra kell tenni.²³

A játékokkal egybekötött olümpiai Zeusz-ünnep egyre inkább a görög polgárlét részévé vált, és Olümpia egyfajta összgörög zarándokhellyé alakult. Egy Kr. e. 500 körülre datálható olümpiai felirat erre ad bizonyosságot. Az olümpiai szent törvények közé sorolt, bronzlemezbe vésett szöveget először 1997-ben megjelent tanulmányában P. Siewert elemezte.²⁴ A feliratról kiderül, hogy Epidamnosz, Apollónia, Korfu, Ambrakia, Leukasz, valamint Dél-Itália és Szicília Olümpiába érkező görög polgárai a szent körzetben különböző előjogokban részesültek, mint például használhatták a vendégházakat, gondoskodtak a velük hozott jószágokról. Miután a törvények általában lemaradva követik a már kialakult gyakorlatot, a felirat közvetett bizonyíték – a korábban ismertetett

19 L. N. Faulkner 2012: 71–72.

20 Uo. 69–70.

21 U. Sinn i. m. (5. jegyzet), 30–32.

22 L. főleg H. M. Lee: 2001.

23 A. Mallwitz i. m. (5. jegyzet), 96–99.

24 P. Siewert 1997: 95–96. Vö. P. Siewert – H. Taeuber 2013: Nr. 4.

tényekkel együtt – arra, hogy a kezdetben csupán helyi kultuszt magában rejtő Alpheiosz-völgy a távolról ideérkező görögök révén *pánhellén* jelleget kapott.

Mint a görögség legkiválóbb politikusainak, művészeinek, tudósainak négy-évenkénti találkozóhelye, Olümpia a görög diplomáciai és kulturális élet központjává vált.²⁵ Ezt igazolja többek között a Kr. u. 2. században alkotó *Lukianos*, aki a Kr. e. 5. századi történetíróról, *Hérodotosz*ról írta: „Mikor szülőhazájából, Kariából Görögország felé hajózott, azon töprengett, hogyan szerezzen önmagának és könyveinek a lehető leggyorsabban... hírnevet és megbecsülést... Akkor voltak éppen a nagy olümpiai játékok; Hérodotosz felismerte, hogy most jött el számára a várva várt alkalmas pillanat. Amikor egy olyan esemény következett, amelyre elég nagy tömeg gyűlt össze – mindenünnen a legkiválóbbak –, maga is belépett a Zeusz-templom hátsó kapuján... Előadta történeti művét, s annyira elbűvölte a jelenlevőket, hogy könyveit – mivel épp kilenc volt – a kilenc Múzsáról nevezték el... Így hát... történeti munkásságáért egy csapásra elnyerte egész Görögország közvéleményének megbecsülését...”²⁶

Olümpia Zeusz-ünnepének minden partikuláris politikai érdeken felülemelkedő integráló szerepe mutatkozott meg leglátványosabban a Kr. e. 480-as esztendőben lezajlott olümpiai játékokon. Miközben Xerxész inváziós hada elárasztotta a görög anyaország nagy részét, és Leónidasz spártai harcosai életüket áldozták Thermopülainál, az Alpheiosz völgyében perzsaellenes és perzsabarát poliszok sportolói békés versengésben mérték össze erejüket. 9 bajnok neve, ezen kívül 3 győztes hazájának megnevezése maradt fenn a történelem emlékezetében.²⁷ Az adatok tanúsága szerint perzsabarát és perzsaellenes, valamint semleges államok egyaránt szereztek dicsőséget a sportpályán, mivel amint az *J. Ebert* frappánsan megállapította: „Ami annak idején a görögöket a veszélyes helyzet ellenére Olümpiába vezérelte, az kevésbé a sportdicsőség keresése vagy a perzsa ellenséggel szembeni harci szellem megnyilvánulása volt, hanem elsősorban a Zeusz-kultusz által megkövetelt vallási parancs.”²⁸

Érdekes jelenség, hogy nemcsak az olümpiai rendezvény hatott a hellén identitástudat kialakulására, hanem az egységes görög identitás formálódó gondolata is alakította a sportjátékok arculatát. A küzdőtéren csak bizonyítottan hellén származású atléták mutathatták meg tudásukat. Amikor minden valószínűség szerint Kr. e. 476-ban I. Alexandrosz makedón király jelezte részvételi szándékát a stadionfutás küzdelmeiben, be kellett bizonyítania nemzetsége görög eredetét. Ezért adta elő a makedón dinasztia Héraklésztől történő leszármazásának történetét.²⁹ Nem véletlen, hogy az a makedón király, aki a Kr. e. 5. sz. első felében országát hellénizálta, és ott hivatalos államnyelvként elfogadtatta az attikai ión nyelvet, Makedóniának a klasszikus görög világhoz

25 L. többek között F. Adcock – D. J. Mosley London: 1975, passim.

26 *Lukianos*: Hérodotosz vagy Aetiön 1. Szabó Kálmán fordítása.

27 A. Hönle 1972: 171–176. Vö. Kertész István 2011: 110–118.

28 J. Ebert 1976: H. 1., 5–20.

29 I. Kertész 2005: 115–126.

való felzárkóztatását éppen Olümpiában kezdte meg.³⁰ És az is logikus, hogy a játékok szervezői Kr. e. 500-ban felvették a programba az őszer kettősfogatok versenyét (*apéné*) és 496-ban a kancalovaglást (*kalpé*) annak érdekében, hogy a görög peremvidékek, elsősorban Szicília, Dél-Itália, Makedónia és Thesszália lakóit – a lótenyésztésben élenjáró görögöket – bevonják az olümpiai versenysisbe, és ott győzelmi esélyeket adjanak nekik. Céljuk ezzel nyilvánvalóan az olümpiai mozgalom népszerűsítése és a hellén egység gondolatának elmélyítése volt. Amikor pedig ez a cél teljesült, és az említett területek polgárai elérték az élenjáró civilizációs központok görögjeinek színvonalát, mint oka fogottat, mindkét versenyszámot Kr. e. 444-ben törölték a programból.³¹

Nem elhanyagolható az a körülmény, hogy a programváltozással érintett régiók eredetileg szimpatizáltak a perzsákkal, és politikai állásfoglalásuk olümpiai aktivitásuk növekedésével összhangban változott meg. I. Alexandrosz például 480-ban még fegyveresen támogatta a Boiótiában küzdő perzsa sereget, de a 479-es plataiai csata előtt már elárulta szövetségését, és 478-ban az ellen a Xerxész ellen fordult, akinek jóvoltából korábban megnegyezte országa területét.³²

Az említett eseményekkel nagyjából azonos időben kezdték a *hellén* megnevezést alkalmazni az olümpiai játékokon részt vevő atlétákra, majd Kr. e. 480-at követően azokra a görögökre, akik aktívan részt vettek a perzsák elleni honvédő háborúban. Ennek nyelvileg is megfogható jeleként az olümpiai versenybírák elnevezése megváltozott. Míg korábban a *diatatér* és *diatítész* megnevezést alkalmazták rájuk, ami egyszerűen 'bíró' vagy 'ítész' jelentéssel bírt, az I. Alexandrosz versenyzési jogosultsága ügyében eljáró bírák már a *Hellanodikasz* vagyis 'hellénbíró' megjelölést kapták.³³ Tehát a bírákat olyan hivatalnokoknak tekintették ezután, akik a hellének ügyeiben döntöttek. Kr. e. 476-ban megalakult az *Olümpiai Tanács*. Ez a testület döntött ezután az Olümpiát érintő kultikus ügyekben, felülbírálhatta a *Hellanodikaszok* döntéseit, majd fokozatosan jogot nyert arra, hogy a hellénséget érintő politikai ügyekben is döntést hozzon.³⁴

Ezzel az eseménnyel tetőzött az antik olümpiai játékok és a görög identitás-tudat azonosulási folyamata. A pozitív végkifejlethez a perzsák felett aratott győzelem adta meg a döntő lökést. Az együtt elért siker hívta életre a lokális érdekeken felülemelkedő hellén összefogást, a közös célok eléréséért vállalt felelősségérzetet és a görög civilizációba foglalt értékek általános elfogadtatását. Erre utalt nem kis nosztalgiával közel egy évszázaddal később, a politikai zavarok közepette Hippiasz és Lüsziasz, és erre gondolt Arisztotelész is, amikor a *Politika* című műve 1327b szakaszában így adott hangot vágyálmának: „A

30 Kertész István 2000: 23–40 további szakirodalommal.

31 I. Kertész 1999: 579–584.

32 N. G. L. Hammond – G. T. Griffith 1979: 98–103.

33 J. Ebert-P. Siewert 1999: 391–412.

34 P. Siewert 1981: 228–248. Vö. Kertész István 2014: 89–98.

hellén nép... bátor és tehetséges... akár mindenki fölött is tudna uralkodni, ha egy államban tömörülne."

Arisztotelész tanítványa, Nagy Sándor és a tevékenysége nyomán beköszöntött *hellénisztikus* kor a görög identitást megtestesítő olümpiai kultuszt és az azzal együvé tartozó sportmozgalmat a Makedóniától Egyiptomon keresztül egészen Indiáig kiterjedő területen népszerűsítette, és ezáltal *globálissá* tette az abban rejlő politikai és erkölcsi értékeket.³⁵ Ezt a folyamatot az ókorban Róma teljesítette be, amelyre érvényesült Horatius verssora:

*„Durva legyőzőjén győzött a levert Görögország,
S pór népét Latiumnak művészetre kapatta.”³⁶*

A romanizált Európa révén vált Olümpia és szellemisége az egész emberiség közkincsévé. Ezt a kincset fedezte fel újra a modern civilizáció számára Pierre de Coubertin, a modern olimpiai mozgalom életre hívója.³⁷ Az ő munkásságának és követői eltökéltségének köszönhetően hirdeti az Olimpiai Charta: *„Az olimpizmus célja, hogy a sportot az emberiség harmonikus fejlődésének a szolgálatába állítsa egy békés társadalom előmozdítása és az emberi méltóság megőrzése érdekében.”³⁸*

35 Vö. I. Kertész 2007: 446–449.

36 Horatius: Az episztolák második könyve I. 156–157. – Muraközy Gyula fordítása.

37 L. főleg K. Georgiadis 2003; P. de Coubertin 1966.

38 Olimpiai Charta. MOB. Bp., d.n., 9. – Nagy Zsigmond fordítása.

Hivatkozások

- Adcock, Frank E. – Mosley, D. J. 1975: *Diplomacy in Ancient Greece*. London Thames and Hudson.
- Andrewes, Antony 2006: The Peace of Nikias and the Sicilian Expedition. In: Lewis, D. M.-Boardman, John-Davies, J. K. – Ostwald, M. (Hrsg.): *CAH (Cambridge Ancient History)*². Cambridge University Press, V. 433–463.
- Christesen, Paul 2007: *Olympic Victor Lists and Ancient Greek History*. Cambridge University Press.
- Coubertin, Pierre de 1966: *Der Olympische Gedanke. Reden und Aufsätze*. (Hrsg. Carl Diem Institut an der Deutschen Sporthochschule Köln) Stuttgart.
- Ebert, Joachim 1976: Zu einigen Aspekten des Sports und des Athletenbildes der Antike. *Das Altertum*. H. 1. 5–20.
- Ebert, Joachim-Siewert, Peter 1999: Eine archaische Bronzeurkunde aus Olympia mit Vorschriften für Ringkämpfer und Kampfrichter. In: *XI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Walter de Gruyter Berlin–New York, 391–412.
- Faulkner, Neil 2012: *A Visitors Guide to the Ancient Olympics*. Yale University Press New Haven-London.
- Georgiadis, Konstantinos 2003: *Olympic Revival*. Ekdotike Athenon Athens.
- Hammond, Nicholas G. L. – Griffith, Guy T. 1979: *A History of Macedonia II*. Oxford University Press.
- Hönle, Augusta 1972: *Olympia in der Politik der griechischen Staatenwelt*. Verlag Lothar Rotsch Bebenhausen.
- Kertész, István 1999: New Aspects in the Connections Between Macedonia and the Ancient Olympic Games. In: *Ancient Macedonia. Sixth International Symposium V. 1*. Institut for Balkan Studies Thessaloniki.
- Kertész István 2000: *Hellénisztikus történelem*. História Könyvtár Monográfiák 13. szerk. Glatz Ferenc, MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Kertész, István 2005: When did Alexander I visit Olympia? *Nikephoros* 18, 115–126.
- Kertész, István 2007: The Integrating Role of Sport in the Hellenistic World. In: *New Aspects of Sport History*. ISHPES Studies Vol. 13/1. Eds.: Lämmer, M.-Mertin, E. – Terret, Th. Academia Verlag Sankt Augustin.
- Kertész István 2008: *Ez történt Olümpiában. Az olümpiai játékok ókori története*. TKK, Debrecen.
- Kertész István 2011: Az olimpia és a béke. In: *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Szerk. Gebei Sándor-ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János. Líceum Kiadó Eger, 110–118.
- Kertész István 2014: Újabb eredmények az ókori olümpiai játékok történetének kutatásában. In: *Háború és békék. A Magyar Tudomány Ünnepe 2014 rendezvényeken elhangzott előadásokhoz kapcsolódó tanulmányok*. Acta Acad. Agriensis Nova Series Tom. XLII. Szerk. Németh István, Eger, 89–98.
- Lee, Hugh M. 1998: The „First” Olympic Games of 776 B.C. In: *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Fetivals in Antiquity*. Ed. Raschke, W.

- J. University of Wisconsin Press (a továbbiakban Raschke: *The Archaeology*), 110–118.
- Lee, Hugh M. 2001: *The Program and Schedule of the Ancient Olympic Games*. Nikephoros Beihefte 6, Weidmann Verlag Hildesheim.
- Mallwitz, Alfred 1998: Cult and Competition Locations at Olympia. In: *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity*. In: Raschke: *The Archaeology*, 79–109.
- Morgan, Catherine 1990: *Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the eighth century B.C.* Cambridge University Press.
- Peiser, Benny J. 1993: *Das dunkle Zeitalter Olympias. Kritische Untersuchung der historischen, archäologischen und naturgeschichtlichen Probleme der griechischen Achsenzeit am Beispiel der antiken Olympischen Spiele*. Peter Lang, London.
- Raubitschek, Antony E. 1998: The Panhellenic Idea and the Olympic Games. In: Raschke: *The Archaeology*, 35–37.
- Roy, Jim 1997: *Spartan Aims in the Spartan-Elean War of c. 400: Further Thoughts*. Electronic Antiquity : Communicating the Classic. V. 3. Number 6. <https://scholarlib.vt.edu/ejournals/EIAnt/V3N6/roy.html>
- Siewert, Peter 1981: Eine Bronze Urkunde mit elischen Urteilen über Böoter, Thessaler, Athen und Thespiiai. In: *X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Walter de Gruyter Berlin, 228–248.
- Siewert, Peter 1997: Privilegien überseeischer Griechen im Heiligtum von Olympia. In: *Il dinamismo della colonizzazione greca. Atti della tavola rotonda Espansione e colonizzazione greca di età arcaica: metodologie e problemi a confronto*. (Venezia, 10-11/11/1995.) Eds.: Antonetti, Cl.-Léveque, P. Napoli, 95–96.
- Siewert, Peter-Taeuber, Hans (Hrsg.) 2013: *Neue Inschriften von Olympia. Die ab 1896 veröffentlichten Texte*. Tyche Sonderband 7, Wien.
- Sinn, Ulrich 1996: *Olympia. Kult, Sport und Fest in der Antike*. Verlag C. H. Beck, München.

Források

- Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Fordította Muraközy Gyula. Európa Könyvkiadó Bp., 1989.
- Horatius, Quintus Flaccus összes versei. Szerk. Borzsák István és Devecseri Gábor. Corvina Kiadó Bp., 1961.
- Pindaros. Magyarul tolmácsolta Csengery János. Bp. Globus Nyomdai Műintézet Rt. 1929.
- Lukianosz összes művei I-II. Szerk. Zsolt Angéla. Magyar Helikon Bp., 1974.
- Lysias beszédei*. Szerk. Bolonyai Gábor. Osiris/Balassi Bp., 2003.
- Pauszanasz: *Görögország leírása*. Fordította Muraközy Gyula. Pallas Stúdió/Attraktor Kft., Bp. 2000.

Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Fordította Muraközy Gyula. Európa Könyvkiadó Bp., 1985.

Xenophón történeti munkái. Szerk. Németh György. Osiris Kiadó Bp., 2001.

KISS LÁSZLÓ

CSAPLOVICS JÁNOS 1822-ES „ETHNOGRAPHIAI ÉRTEKEZÉS”-E MAI SZEMMEL II.

(Szerkezet, eszközök és módszerek; a „nemzeti character”-ról; összehasonlítások az „Ethnographiai Apróságok”-on kívül; hasonlóságok a Völkertafellel)

Tanulmányunk első részében¹ viszonylag részletesen foglalkoztunk Csaplovics János a Tudományos Gyűjtemény 1822. évi köteteiben megjelent „Ethnographiai Értekezés Magyar Országról” című dolgozatának² tudománytörténeti megítélésével, magyar nyelvűségének okaival, műfaji besorolásának bizonytalanságaival, népisme(ret)i és/vagy nemzetisme(ret)i jellegével, szakirodalmaival és forrásaival, valamint a szerző anyaggyűjtésével. Csaplovics életútjának rövid felvázolása után – a deheroizálás szándéka nélkül – próbáltuk bizonyítani, hogy a megkövült tudományos beidegződéstől eltérően nem az ő „Értekezés”-e volt a legelső magyarországi etnográfiai munka. Az „ethnographia” szó sem 1822-ben jelent meg először, mint ahogy a „Magyarország – Európa kicsinyben” koncepciónak sem ő volt a megálmodója.

Ez a néhány példa egyúttal arra is rávilágít, hogy Csaplovics János tudományos munkássága és az „Értekezés”-e is megosztotta, ma is megosztja a statisztika-, a néprajz- vagy a történelemtudomány hazai művelőit. Ez nem véletlen, hiszen az „Értekezés” műfaji besorolásában sincs egység. Ebben maga Csaplovics is bizonytalan volt. Kósa Lászlóval egyetértve mi is úgy látjuk, hogy az értekezés egyidejűleg tekinthető nem magyar népismereti és magyar nemzetismereti munkának. Ez logikusan következett szerzőjének többes kötődéséből. Végül rámutattunk arra az elgondolkodtató tényre is, hogy – az „Értekezés” leíró statisztikai és etnográfiai részeinek viszonylag változatos és utánakereshető szakirodalom- és forrásbázisától eltérően – az összehasonlításokat tartalmazó „Ethnographiai Apróságok” nevű két betoldásban szinte egyáltalán nem voltak hivatkozások, ami már önmagában is megkérdőjelezi ezek tudományos értékét.

1 Kiss László: Csaplovics János 1822-es „Ethnographiai Értekezés”-e mai szemmel I. (Az értekezés tudománytörténeti megítélése, irodalmi és forrásai). Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae. Tom. XLVI. (2019) Eger. 199–219. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/4606/1/200_220_Kiss.pdf (2020. 06. 11.)

2 Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tudományos Gyűjtemény 3. (1822) 37–65.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 3–50.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 79–92.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 7. (1822) 45–51.

A mostani, II. részben szót ejtünk az „Értekezés” szerkezetéről, eszközeiről és módszereiről, a szerző „nemzeti character”-értelmezéséről, az „Ethnographiai Apróságok”-on kívül, az értekezés más helyein tett összehasonlításairól, valamint a stájer Völkertafelrel való hasonlóságokról. Terveinktől eltérően a dolgozatunk nem két, hanem három részből fog állni. A befejező részben – a stájer „Völkertafel” hagyományait követve – összehasonlító táblázatba foglalva mutatjuk be, hogy Csaplovics János milyen – előítéletes, általánosító, leegyszerűsítő, „egyszavas” – leírásokat/összehasonlításokat nyújtott a magyarok, a tótok/szlovákok, a svábok/németek, az oroszok/rusznnyákok, az oláhok, a rácok/szervek és a horvátok különös ismertetőjegyeiről, népi/nemzeti karaktervonásairól. A táblázat jobb megér(tet)tése végett előzetes észrevételeket is teszünk majd. Végül röviden kitérünk az „Értekezés” korabeli fogadtatására is.

Ezekkel az összekapcsolódó tanulmányrészekkel szeretnénk emléket állítani Csaplovics János – csaknem két évszázaddal ezelőtt megjelent, de Magyarországon ilyen alapossággal még nem elemzett – „Ethnographiai Értekezés”-ének. Egyúttal tisztelni is kívánunk az előtt a reformkori „tudós” előtt, akit a szlovák és a magyar tudományosság egyaránt a magáénak vall, és a jogos bírálatok ellenére is nagyra becsül.

Az értekezés szerkezete, eszközei és módszerei.

Kellő információ híján már tanulmányunk I. részében is többször kellett találgatásokra, feltételezésekre hagyatkoznunk. Csak találgatni lehet például, hogy az értekezés folytatásainak terjedelme miért mutatott csökkenő tendenciát. Az első két rész nemcsak a leghosszabb volt, de – meglátásunk szerint – a legátgondoltabb, legkidolgozottabb is. A nyitó rész ugyanis 28 oldalt tett ki, a 2. folytatás (legvégén a bő 3 oldalnyi „Ethnographiai Apróságok”-kal) pedig 47 oldalra rúgott. A 3. folytatás (amelynek szintén a legvégére került az öt és fél oldalas „Apróságok”) már csak 13 oldalnyi lett. A befejező rész pedig 6 oldalra zsugorodott.³

Mintha elfogyott volna Csaplovics „puskapor”, mintha elfogytak volna kéziratos anyagai. Ráadásul az „Ethnographiai Apróságok” első betoldását, teljesen logikátlanul, a magyarországi katonasággal (!) foglalkozó rész után tette.⁴ Láthatólag nemigen tudott mit kezdeni vele. Egyszerűen „odacsapta” az értekezés nyitó része végéhez. Pedig sokkal kedvezőbb helyeket is találhatott volna. Az értekezés 2. folytatásának zömét ugyanis – saját kifejezésével élve – „Ethnographiai szakaszok” tették ki. Ezekben az etnográfiai/statisztikai szakaszokban az ország településfajtaival, vármegyéivel, azok lakosságszámával, etnikai-nyelvi összetételével (többség-kisebbség megjelöléssel) foglalkozott. Ezek szinte bármelyikéhez odailleszthette volna az „Apróságok”-at, de nem ezt tette. A második betoldása viszont már jobban a helyén volt: a lakosság szapo-

3 Lásd a 2. lábjegyzetet.

4 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 47–50.

rodását tárgyaló leírás után került.⁵

Ám ez sem változtatott azon a – már ismert – tényen, hogy Csaplovics igen bizonytalan volt abban, hogy a magyarokat és a nem magyar népeket összehasonlító leírását a leíró statisztika vagy a közönséges etnográfia körébe sorolja-e, vagy egyikhez sem. Állításunkat alátámasztani látszik, hogy „közönséges Ethnographiá”-ja nyitó részében, pontosabban annak 14 tárgykörből álló vázlatában még nem volt szó „Apróságok”-ról!⁶ Nem kizárt, hogy csak ezt követően döntötte el, hogy összehasonlító jellegű „aphorizmákat”, apróságoknak tekintett érdekességeket is betold. S itt az újabb kérdés. Miért nem csatolt mind a 4 folytatáshoz 1-1 ilyen nép-, illetve nemzetleíró betoldást? Miért nem a soron következő 5. kötetben jelent meg az „Értekezés” harmadik folytatása, benne az újabb „Ethnographiai Apróságok”-kal? Talán nem volt elegendő anyaga, és csak a 6. kötetbe tudott összegyűjteni egy újabb csokorra valót, beleértve az „aphorizmak”-at is? Biztosak nem lehetünk benne, de a felvetéseink nem teljesen alaptalanok.

A „nemzeti character” kifejezés felbukkanása, szűk és tág értelmezése

Csaplovics János az ország lakossága jelen állapotának statisztikai leírását „közönséges Ethnographiá”-nak nevezte. Meghatározta a hazaismeret (és tegyük hozzá: nép- és nemzetismeret) e „leggyönyörűsebb ágá”-nak 14 pontba szedett tárgykörét is. 1. Az ország természeti állapota. 2-3. Az ország régi és mostani lakosai. 4. Ezek elhelyezkedése geográfiai és etnográfiai tekintetben. 5. Népszámlálási adatok. 6. A lakosság testi és elmebeli állapota. 7. Ételeik és öltözetük. 8. Nyelvek. 9. Vallások. 10. Nemzeti kultúra. 11. Nemzeti gazdaság. 12. Nemzeti szokások. 13. Törvények. 14. Az ország külső és belső igazgatása.⁷

Már a tárgykörök pusztá felsorolása is mutatja, hogy Csaplovics olyan nem klasszikus statisztikát készített, amelyben – a nyugat-európai irányzattól eltérően – a saját országa népei életének sokoldalú leírására/összehasonlítására (is) törekedett. Érdekes, hogy sem a tárgykörök között, sem a kifejtésben nem szerepelt a más tudósok által a 18. század vége óta már előszeretettel használt „nemzeti jellem” vagy „nemzeti jelleg” kifejezés. A népek „különbözősége”, „különössége” viszont igen. Egy alkalommal, a tánccal foglalkozva, a „nemzet természete” terminus is felbukkant.⁸ De ami a témánk szempontjából még fontosabb, két különböző helyen, egy-egy rövidke mondat erejéig feltűnt a „nemzeti karakter” is. Először a 6. tárgykörnél, így: „Természeti testi ’s elmebeli

5 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 87–92.

6 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 39–43.

7 Ua.

8 Sorrendben lásd Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 52., Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 90.

állapotja, tehetsége, az egész népességnek. Testi egészség betegségek, halandóság, nemzeti character, indulatok, virtusok és más egyéb különösségek”.⁹ Másodszor a magyarok és a tótok nyelvének és temperamentumának összehasonlítása kapcsán említette. „A’ Magyar nyelv hathatós, ékes, erős hangú; a’ Tót lágy, csendes, folyó. Ollyanok a nemzeti Characterek is. A’ magyar, tüzes, az indulatokban hamar felgerjesztetik, a’ Tót hidegebb vérű, nem fakad ki oly sebesen.”¹⁰

A két idézetben Csaplovics a nemzeti karaktert szűk értelemben fogta fel, bár a „más egyéb különösségek” kitétellel jelezte, hogy más komponensei is lehetnek. Mindenesetre itt alapvetően érzelmi, lelki, indulati jelenségnek tekintette, a viselkedéssel, a virtussal (erényekkel) azonosította, miközben – s ez egy újabb bizonytalanságára utalt – a nemzeti karakter nyelvhez (és tánchoz) kötött voltát is elfogadta. Az értekezés különböző helyein található szétszórt információk, utalások alapján nagy vonalakban felvázolható, rekonstruálható a nemzeti karakterrel kapcsolatos álláspontja. Erre különösen az értekezés kezdő része alkalmas, ahol – a kifejezés említése nélkül – megpróbálta tágabb értelemben is felfogni. Bizonyos természeti és erkölcsi tulajdonságokkal, az életmóddal, a szokásokkal és a foglalkozásokkal azonosította.¹¹ Más helyeken ezekhez még az érzelmek és indulatok, a különös viselkedés, az ételek és öltözet, valamint a tánc is társult. A tág értelemben vett nemzeti karakter eme komponenseinek ismerete azért fontos, mert – amint majd tanulmányunk utolsó, III. részében az összehasonlító táblázatban látni fogjuk – lényegében ezek mindegyike fontos rendezőelvé lett a magyar és a nem magyar népek összehasonlításának.

Összefoglalóan megállapítható, hogy Csaplovics nemcsak ismerte, hanem két ízben – tudatosan vagy véletlenszerűen, de mindenképpen bizonytalanul – használta is a „nemzeti karakter” kifejezést. Inkább az utóbbira utal, hogy a nemzet „természet”-ét, a nemzeti „tulajdonság”-ot vagy nemzeti „különösség”-et, „különbözőséget” részesítette előnyben. Ezeket a „nemzeti karakter” szinonimáinak tekinthette.

Csaplovics Jánosnál sem a statisztika és etnográfia (statisztikai etnográfia/etnográfiai statisztika), sem az etnográfia és a népi/nemzeti tulajdonságok, különösségek leírása nem különült még el egymástól. Ez a terminológiai bizonytalanságokra is adhat egyfajta magyarázatot, természetesen a szakmai felkészültségén túl. Az értekezés 14 tárgykörének címét szemügyre véve megállapítható, hogy a lakosság testi állapotával (6.), az ételeikkel és az öltözetükkel (7.), valamint a nemzeti szokásaikkal (12.) foglalkozó részek lehettek alkalmasak az ország sokajkú lakossága népi/nemzeti különösségeinek, egyedi

9 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 41.

10 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 49–50.

11 Ez az ország szerinte valóban „Európa kitsinyben”, hiszen – egyebek között – „természeti és erkölcsi tulajdonságaikra nézve egymástól tetemesen különböző Népek lakják”. A keveredések ellenére mégis mindegyik megtartotta „a’ maga különösségeit, külön élet módját, külön szokásait, és foglalatosságait”. Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 52.

karaktereinek a tárgykörönkénti összehasonlítására. Főként a 7. pontot tartotta különösen alkalmasnak a megkülönböztetésre. Idézzük: „7. Tápláló eledelek, és öltözetek általjában. Nemzeti konyha, nemzeti ruházat. Egyes népek megkülönböztetések ezen tekintetből.”¹² Végül is nem ezzel a megoldással élt. Jórészt az „Ethnographiai Apróságok” két betoldásában, ömlesztve oldotta meg az összehasonlítását, miközben az „Apróságok”-on kívül, szétszórta is voltak ilyenek.

Összehasonlítások az „Ethnographiai Apróságok”-on kívül

Elgondolkodtató, hogy az „Apróságok”-on kívüli összehasonlítások jó része az „Apróságok”-ban is visszaköszönt. Ez többféleképpen is magyarázható. Az értekezése íráskor és szerkesztésekor egyszerűen figyelmetlen vagy koncepciótlan volt. Nem gondolta át előre az összes folytatás tartalmát és szerkezetét, csak az aktuális részre figyelt. Az is ismert már, hogy az összehasonlításokhoz meglehetősen kevés kéziratos anyaggal rendelkez(het)ett. Ebből is adódóan a számára különösen fontos karakternvonásokat kétszer is megemlítette. Azt viszont nem tartotta fontosnak, hogy az összehasonlításokat egy helyen, koncentráltan végezze el.

Csaplovics a következő helyeken végzett összehasonlításokat az „Apróságok”-on kívül. Egy alkalommal a magyarok és a nem magyar népek földrajzi elhelyezkedését vizsgálta etnográfiai tekintetben¹³ (amelyhez leíró statisztikai munkákat is felhasználhatott). Az éghajlati viszonyokkal, geográfiai-topográfiai különbségekkel foglalkozva megállapította, hogy a Kárpátok északi hegyvidékein „a’ zab is alig érik meg, és csak nyomorult savanyú gyümölcs terem”, a lakosok kevéssel is beérik. Ott a szőlőt csak a természet históriájából ismerik, szemben a Bánáttal, ahol a rizs, a gyapot és a selyem is bőségesen megterem. Amíg az északi vidékek lakossága a „Svábkásának” nevezett krumpeliedelen és – a „Hazánk szerencsésebb vidékein kigúnyolt” – nyomorult zabkenyéren él, addig „az Al-földnek legközönségesebb lakosa is, kénye ’s kedve szerint jól lakik a’ legtáplálóbb fejr búza kenyérrel, a’ legtüzesebb borral” és „a’ szabad mezőn minden különös szorgalom nélkül termett sárga- és görög dinynyékkal, valamint gesztenyével. A zabkenyeret pedig „csak hallásból esmeri”.¹⁴ A magyarok lanya szorgalmára vonatkozó minősítése ugyancsak felbukkan majd az „Apróságok”-ban is.

Nem szerepelnek viszont a szlávok/szlovákok olyan pozitív karakternvonásai, amelyeket még August Ludwig von Slözer (1735–1809), Johann Gottfried Herder

12 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 41.

13 Fontosnak tartotta azt is megvizsgálni, hogy: „E t h n o g r a p h i a i tekintetben: melylyik tájékát, mely részét az Országnek foglalja el ez vagy amaz a’ nép...”. Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 40.

14 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 44–45.

(1744–1803) és az ő nyomukban haladó cseh szlavista, Josef Dobrovský (1753–1829) fogalmaztak meg és hintettek szét a szlávok között a 18. század második felében/19. század elején. Tudjuk, hogy Csaplovics jól ismerte Herder „Eszmék az emberiség történetéről” („Ideen”) című főművét és annak a magyarok (a magyar nyelv) eltűnéséről, valamint a szlávok nagyságáról, dicső jövőjéről szóló fejezeteit.¹⁵ Az előbbivel az értekezésben polemizált is,¹⁶ a szláv/szlovák karaktervonásokról (szorgalmas, országot építő, kereskedő, nyugalmat szerető) viszont, amelyek pedig az egész szláv világban ismertek voltak, az „Apróságok”-ban is hallgatott.¹⁷

Csaplovics jól ismerte és nem kedvelte a magyarok – ekkorra már negatív, pejoratív töltetet kapott, 17–18. századi etnikai gyökerű – mondását a tótokról: „a tót nem ember, a bot nem fegyver, a kása nem étel”.¹⁸ Magát a mondást ugyan nem említette, de ismerte és komolyan foglalkozatta, két ízben is. A kását és zabkenyeret evő tótokat kigúnyoló magyarokat az első esetben nem nevezte néven. A „Hazánk szerencsésebb vidékein” élő megnevezéssel élt. Ha már magyarul és a magyaroknak írt, talán nem akarta őket megbántani, vagy ellenkezőleg: a tótokat védte, és az őket megvető magyar mondás élet akarta tompítani. Valószínűleg mindkettő igaz, de a mérleg nyelve inkább a tótok felé billent. Nem zavarta, hogy eközben önmagával is ellentmondásba keveredett. Ő, aki előbb még magyar sértésnek vette a zabkenyér és a kása kigúnyolását, néhány mondattal lejjebb ennek az ellenkezőjét állította. Ezt a mondást úgy mond a magyar „sem hiszi egészen, hanem azt gondolja, hogy azt csúfságból kenik a’ szegény Tótokra”.¹⁹

A második esetben – amint látni fogjuk – az „Ethnographiai Apróságok”-ban a tótok (és a svábok) jellegzetes ételei között a krumplit megemlítette. A magyarok által különösen gúnyolt, állati eledelnek tekintett zabot (mint mezőgazda-

15 Éppen ez a két rövidke fejezet maradt ki, nyilván politikai okokból, a Rathmann János által válogatott magyar nyelvű kiadásból. *Johann Gottfried Herder: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások.* Gondolat, Bp. 1978.

16 Meglátása szerint 1790 óta semmi sem használt annyit a magyar nyelv ügyének, mint József császár erőszakos nyelvi intézkedése. II. Józsefnek köszönhetően a magyar nyelv (valamint az ország többi népének a nyelve is) „napról napra jobban terjed és erősödik”. Herder tehát rossz próféta volt, amikor azt írta, s itt szó szerint idézte a német kultúrfilozófust, hogy századok múlva talán rá sem lehet akadni a magyarok nyelvére. *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 59.

17 Schlözer és Herder hatására, a szláv/szlovák karaktervonásokra újabban lásd Kiss László: Szláv–orosz kapcsolatok a 19. század első felében. In: Tanulmányok a 70 éves Kaló Ferenc tiszteletére. Szerk. Kiss László. Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae, Nova Series Tom. LV. Eger. 2013. 104.; az egész tanulmány: 93–113.

18 Erre vonatkozóan bővebben lásd Kiss László: „A tót nem ember, a kása nem étel”. Adalékok a reformkori magyarok szlovákokról alkotott képéhez. MI/MÁS konferencia 2008. Gondolatok a toleranciáról. Eszterházy Károly Főiskola, Amerikanisztika Tanszék. (2009) Eger. 185–191.; Kiss László: A magyarok szlovákokról alkotott képe a reformkorban. In: A közös történelem vitás kérdései. Szerk. László Kiss – Imrich Nagy. Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae, Nova Series Tom. XXXVI. (2009) Eger. 123.

19 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 45.

sági terméket) viszont csak futólag.²⁰ A zabkenyérrel (mint eledelről) pedig, szerintünk szándékosan, megfélekedett.²¹ Ezekkel összefüggésben a 2. folytatás jegyzéseiben – burkoltan, nem sértő, kétértelmű módon s nem minden él és célzatosság nélkül – „visszadobta a labdát” a magyaroknak. A magyart ugyanis ő is állatnak nevezte, mégpedig egyenlítői, „equatorialis állatnak”, mondván, hogy „... ő a hegyeknek, 's hidegebb környékeknek igen hideg barátja, tsak termékeny térségeken, melegebb megáldott tájékokon tartózkodik...”²² A hegyvidék (Tátra) már évtizedek óta a tótok/szlovákok központi etnikai/nemzeti szimbóluma volt, a síkvidék, a melegebb és termékenyebb Alföld pedig a magyaroké. Nem alaptalan tehát azt gondolnunk, hogy – a tótok/szlovákok iránti szimpátiától vezetve – ezekkel a (majd Petőfi Sándornál is megjelenő) szimbolikus ellentétpárokkal (Tátra/Kárpátok – Alföld, hideg – meleg) az 1820-as évek elején a magyarosítás hatására megjelenő feszültségekre, az elhidegülő magyar-szlovák, szlovák-magyar viszonyra, konkrétan a meginduló nyelvharcra utal(hat)ott a magyar és a – Jan Kollár által „Tátra fiai”-nak nevezett – tót/szlovák nemzet-ébresztők között.²³

Ugyanitt a természetföldrajzi alapú összehasonlítást más népekre is kiterjesztette. Rámutatott, hogy „ha a' nép többségét szemügybe vesszük, elfoglalta a' T ó t s á g 's O r o s z s á g többnyire az éjtszak felé fekvő karpatus hegyeket; az O l á h s á g napkeleti, a' R á c z o k, H o r v á t o k a déli, a' N é m e t e k pedig napnyugoti szélét az országnak. A' közepibe uralkodó M a g y a r egészen más, de csupa honni nemzetekkel vagyon körül véve...”²⁴

Az „Értekezés” 2. folytatásában az ország vármegyéiben lakó „különös Nemzet”-ek nyelvi összetételével is foglalkozott. Leírta, hogy a magyarok az ország 52 vármegyéjében élnek, de mindegyikben keverten. Kivételt csak a jász-kun kerület és a hajdúvárosok tiszta magyarsága jelent. 23 vármegyében ők teszik ki a lakosság többségét.²⁵ Biharban ugyan csupán 134 helységben élnek, szemben az oláhok 237 lakhelyével, de a „... magyar lakó helyek többnyire felette nagyok és népeseek, az Oláhoké ellenben nagyobb részint kitsinyek

20 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 23. pont, 88.

21 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 47.

22 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 21.

23 Ki ne ismerné Petőfi Sándor Az alföld című gyönyörű versének (1844) kezdő strófáját: „Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája! / Tán csodálak, ámde nem szeretlek, / S képzetem hegyvölgyedet nem járja.” Majd a folytatást: „Lenn az alföld tengersík vidékin / Ott vagyok honn, ott az én világom / Börtönéből szabadult sas lelkem, / Ha a rónák végtelenjét látom.” *Petőfi Sándor: Az alföld.* In: Hét évszázad magyar versei II. (1972) Bp. 15. A Tátra motívum használata a felső-magyarországi szlávok/szlovákok szimbolikus megjelölésére („Tatry synu”) Jan Kollár „Slávy dcera”-jának már az „Előhang”-jában (Předzpěv) megjelent. Lásd: Slávy dcera. Lyricko-epická báseň v pěti zpěvých od Jana Kollára. V Pešti. 1832. 1. szonett

24 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 22.

25 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 17–18.

és tsekény népeességük".²⁶ Az építészeti, öltözetbeli különbségekre is rámutatott. A magyarlakta lakóhelyek (élükön Debrecennel) és piacaik, utcáik tágasak. A (többnyire emelet nélküli) házak udvarral és sokszor kerttel rendelkeznek. A magyarok öltözete viszont, a tágas szobáktól és széles utcáktól eltérően, szűk. Ellenben a nagyobbbrészt „megtótosodott” felföldi német városok, a magasra törő házak belső szerkezete (igen szoros szobákkal és udvarokkal), az utcák és a piacok szűkek, míg a német lakosság ruhája bő. A magyaroktól és németektől eltérően az oroszok, oláhok és rácok „kedvelik... a’ nagyobbára nyomorúlt szegény kinézésű szerteszejjel el hányt falukat”. A többnyire fából épített házaikat a tótok fenyőzszindellyel, az oroszok rendetlen szalmával, a magyarok szalmával vagy náddal, a Tót- és Horvátországban élők pedig széles tölgyfa deszkákkal fedik. A Szobotist (Sobotište) mezővárosában élő németek – különös és ritka kivételként – földből csinálják a házaikat.²⁷

Ami pedig az ország lakosainak a szaporodását illeti, a hivatalos népesség-összeírásokat figyelembe nem vevők azt tartották, hogy „hazánk lakosai közt, a’ zab kenyérrel,... és krumplival élő N é m e t e s T ó t o k legsebe-sebben szaporodnak”.²⁸ De ez az összeírások fényében, annak ellenére, hogy a tótok által lakott vármegyék az első osztályba tartoznak, nem igaz – állította Csaplovics. Ugyanakkor azt is rögtön hozzátette, hogy a tótok lassú szaporodása inkább „annak a’ következése, hogy... majd nem minden esztendőben hazájokat el hagyván, jobb termékenyebb Vmegyékbe... által költözni, és így ezen Megyék népeessége számát szaporítani szoktak”. Íme, itt egy újabb ellentmondás, amit ugyancsak a tótok iránti szimpátia szülhetett. A tótok szaporodása valójában gyors, de mégsem az, mert az évenkénti migráció csökkenti. Az nem zavarta, hogy az Alföldön szezonális munkát vállaló tótok a munka végeztével hazatérnek, az otthon maradtak számát szaporítják. Így jutott arra a következtetésre, hogy a legszaporább zsidókon kívül „az Oroszok és Oláhok legsebe-sebben sokasodnak”.²⁹

Végül Csaplovicsnak az ország vallási/felekezeti megoszlása bemutatásakor is voltak összehasonlításai az „Apróságok”-on kívül. A „Vallások és népek külömbisége” című részben a következőket írta: „Ezen tekintetben a’ köznép a’ R. Catholica Ekklesiának nemzetről vett nevet nem is ád, holott a’ többit így külömbözteti meg; a’ görög egyesültet hívja – O r o s z n a k, a’ Lutheranust – T ó t n a k; a’ Reformátát – M a g y a r n a k; - - A’ keleti nem egyesültet Görögnek. – De az én vélekedésem szerint helyesebben lehetne a’ népek előadott külömb-ségére nézve az elsőt k ö z ö s, az utólsót pedig O l á h – S z e r b l u s Ekklesiának mondani.”³⁰ A leegyszerűsítéseket és ellentétpárokat egyébként is kedvelő, sőt kereső Csaplovics – ma úgy mondanánk – (itt is) jócskán csúsztatott. A köznép

26 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 18.

27 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 25–26. (Az idézet: 26.)

28 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 42.

29 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 43.

30 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 7. (1822) 47.

terminológiáját elfogadva a lutheránus egyházat, illetve egyházközösséget az evangélikus tótokkal azonosította, miközben a tót lakosság meghatározó többsége római katolikus volt. A református magyarok is kisebbségben voltak a római katolikusokhoz képest. Ennyit az evangélikus Csaplovics János „tudósi” hozzáállásáról!

Hasonlóságok az „Ethnographiai Apróságok” és a stájer Völkertafel módszere között

Már a fenti összehasonlítások is meggyőzően mutatják, hogy Csaplovics összehasonlítási módszere korántsem volt új, 17–18. századi európai és magyar előzményekre épült. Leegyszerűsítő és általánosító volt, pozitív és/vagy negatív sztereotípiákból, továbbélő etnikai előítéletekből táplálkozó, „egyszavas”, fekete-fehér típusú minősítésekkel operált. Az értekezés összehasonlító részei tehát, élükön az „Apróságok” két részével, mai szemmel nézve nem állják ki a tudományosság próbáját, még ha a népek/nemzetek effajta összevetése a 19. század első felében tudomány(os)nak is számított. Csaplovicson kívül nálunk is akadtak jeles reformkori statisztikus művelői.³¹

A 18. századi előképek között tallózva feltétlenül említést érdemel a valószínűleg Stájerországban az 1720-as években megfestett Völkertafel, amely a vendégfogadók falára volt kifüggesztve, jól látható helyen. Ezeknek a néptábláknak az volt a rendeltetésük, hogy egyfajta „használati utasítás”-t nyújtsanak a fogadó személyzetének és vendégeinek az oda betérő idegen országbeliek várható viselkedéséről, a velük való bánásmódról. Ennek megfelelően a színes táblá(zato)kon nemcsak a fontosabb európai népek (spanyolok, franciák, taljánok, németek, angolok, svábok, lengyelek, magyarok, muszkák és törökök/görögök) jellegzetes öltözeteit festették meg, hanem egy-egy szóba, kifejezésbe sűrített jellegzetes tulajdonságaikat, karaktervonásaikat is egymás mellé helyezték, összehasonlították.

Példa gyanánt csak két, témánkhöz kapcsolódó jellemrajzot emelünk ki: a svábokét és a magyarokét. A bőrruhát kedvelő, buzgó vallásos svábok erős és magas erkölcsűek, de kegyetlenek és nyakasak, nehéz természetűek. Kiismerhetetlenek, babonások és a harcban rettenthetetlenek. Szeretik a szabad művészeteket és a finom ételeket. Hegyes országuk ércbányákban bővelkedik. Az ökörhöz hasonlíthatók, akik majd a földön végzik be életüket. A szerény értelmi képességű, színes öltözetű magyarokról rosszabb vélemény-nyel volt a leírás. Ők a legkegyetlenebbek, vérszomjasak és hűtlenek, árulók

31 Lásd pl. *Fényes Elek*: Magyarország általános statistikája. II. szakasz. Lakosok. In: Magyarföld és népei eredeti képekben. Szerk. Vahot Imre. (1846) Pest. 6–8. – A reformkori magyar lapok nyugat-európai nemzetekről alkotott képe is ilyen sztereotipizáló, leegyszerűsítő és előítéletes volt. Lásd Kiss László: Reformkori magyar lapok a nyugat-európai nemzetek karakteréről. Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae, Nova Series Tom. XXXV. (2008) Eger. 97–109.

és a lázadást, zendülést kedvelők. A latinban jártasak. Az istentiszteletükben hanyagok, az urukat nem szeretik, maguk pedig az idejüket naplopással töltik. Összességében a farkashoz hasonlítanak, és kard által fognak meghalni.³²

A rövid, egyszavas jellemzéseken túl a Völkertafel két olyan módszertani megoldása is figyelmet érdemel, amilyenekkel Csaplovics is élt a magyarok és a nem magyar népek különösségeinek összehasonlítása során. Egyrészt ő is meghatározott rendezőelvek, megkülönböztető vonások szerint építkezett: lakóhely, öltözet, táplálék, vallás, gazdálkodás, erkölcs stb. Másrészt, amint majd tanulmányunk III. részében látni fogjuk, az összehasonlításba bevont népeket/nemzeteket – karaktervonásaik, tulajdonságaik alapján – ő is egyfajta értéksorrendbe állította: magyarok, tótok, svábok; oroszok, oláhok, rácok; zsidók, cigányok. Ennek megfelelően, akárcsak a Völkertafelnél is, a róluk kialakított kép egyre kedvezőtlenebbé vált, szaporodtak, majd túlsúlyra jutottak a negatív, sötét tónusú vonások.

S hogy hazai előzményt is említsünk, a stájer néptábla megjelenése után fél évszázaddal, 1771-ben – a Völkertafelre hasonlító, a (főleg tótokkal összevetett) magyarok iránt érezhetően elfogult, a nem magyarokat pedig inkább negatív színben feltüntető – összehasonlítást fabrikált Csállóközű Nagy Lutséi és Bodó Baári Mészáros Ignác (1729–1800) érseki titkár, író. Szerinte:

„A' Tóth hamis.

a' magyar igaz.

a' Németh maga hasznát vadászó!

a' Rátz tsaló!; a' Tóth verekedő

a' magyar káronkodó,

a' Németh pattogó

a' Rác dülő fülő.; a' Tóth háládatlan

a' Magyar háládatos.”³³

Decsy Sámuel (1742–1816) 1789-ben megjelent „Osmanografia” című könyve témánk szempontjából ettől még érdekesebb, két ok miatt is. Egyrészt a török nemzet erkölcsi tulajdonságainak számbavétele kapcsán, Bél Mátyás fél évszázaddal korábbi intenciójához³⁴ hasonlóan, ő is az általánosítás veszélyeire hívta

32 A stájer Völkertafel magyarra lefordított táblázatát lásd: Az Európában található népek és tulajdonságaik rövid leírása. História 1. (1987) 17.

33 A Lajtai L. Lászlótól vett Idézetet közli *Zegernyei: A magyar nemzetkarakterológia és az ősök szelleme*. NYELV és TUDOMÁNY, <https://www.nyest.hu/renhirek/a-magyar-nemzetkarakterologia-es-az-osok-szelleme> (2019. 03. 11.)

34 „Mint ahogy nép és öltözet változatos Magyarországon, úgy a szokások is nagyon különbözőek. Leírni őket egyenként oly nehéz, hogy azt senki még csak gondolatban sem tudja összeszedni. Általában véve csupán annyit tudunk, hogy mi felel meg a magyarok szokásainak, mi ellenkezik velük.” Majd azt is kiemelte, hogy minden vidék-

fel a figyelmet. „Nagyon meg-tsalatkoznak azok – írta –, kik egynehány ostoba, bárdolatlan, és fene Osmanoknak erkölséről az egész nemzetre himet varrnak, 's az egészről olly itilettel vagynak, mint az egésznek némelly részéről.”³⁵ Másrészt ezt konkrétan is alátámasztotta egy lábjegyzetben. Rámutatott, hogy a törökök minden más nemzetnek csúfolódó neveket adnak. Például: angolok – posztókalmárok, franciák – ravaszok, hollandok – sajtkalmárok, németek – szemtelen káromkodók, lengyelek – kérkedő eretnekek; oroszok – bódultak, grúzok (georgiaiak) – tetűevők, örmények – ganéjevők, albánok – tüdőevők, bosnyákok – pusztítók, görögök – nyulak stb.³⁶ Ez a példa egyúttal arra is rávilágít, hogy nemcsak az európai kultúrkörben vert gyökeret az etnocentrikus, előítéletes, sztereotipizáló gondolkodás.

Végül is Csaplovics János, ha ismerte, ha nem Bél Mátyás „Notitiá”-jának (1735–1742) vagy Decsy Sámuel „Osmanografiá”-jának fentebb említett metódológiai intencióit, nem követte azokat. Jól kitaposott (német) nyomvonalon haladt. Az országban élő magyarokat és nem magyar népeket jelenlegi állapotukban, korabeli arculatukban kívánta megrajzolni összehasonlítások útján, tipikusnak és változatlannak vélt vonásaik, tulajdonságaik alapján, a Völkertafelre nagyon hasonló módon.

Az egyszavas leírásokon túlmenően a stájer vendégfogadók néptábláira emlékeztetett az is, hogy az „Ethnographiai Apróságok”-ban is feltűnik a „vendégfogadó motívum”. Leírta ugyanis, hogy a magyarországi vendégfogadók túlnyomó része a németek, a zsidók s részben a tótok kezében van. A magyarok legfeljebb a csaplárosságig viszik. A fogadóba betérő magyarok, tótok, svábok, oláhok és oroszok várható, ittas viselkedését pedig így írta le: „Ittason a' magyar bús és maga el szánt; a' Tót igen okos akar lenni; a' Sváb fecsegő és tehetetlen, az Oláh garázda és vérengző, az Orosz magába morogó és bosszú álló.”³⁷

De ezekről a Völkertafel-szerű táblázatba foglalt magyar nemzetisme(ret)i és nem magyar népisme(ret)i képekről, összehasonlításokról dolgozatunk befejező, III. részében fogunk majd táblázatba (is) foglalva szólni.

nek saját lelkülete, természete, sajátossága van. In: *Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján.* (1984) Bp. 461.

35 *Decsy Sámuel: Osmanografia, az az: A' Török Birodalom... leírása.* Első rész, második megjobbított kiadás. (1789) Bécs. 173.

36 Uo. 178.

37 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 90., illetve 89.*

NAGY ANDOR

A BRASSÓI SZÁSZ TISZTVISELŐK HIVATALBA LÉPÉSEINEK ÁTLAGOS IDŐPONTJAI (1650–1750)*

A jelen írásomban a kora újkori brassói (*Kronstadt, Braşov*) szász tisztviselők karrierútjaira fókuszálva azt vizsgálom, hogy milyen életkorban töltötték be a különböző egyházi és városvezetői hivatalokat egy százéves időszak vonatkozásában. Az időhatárok kijelöléséhez a kútfőtípusok minél gazdagabb bevonásának szándéka vezetett, hiszen a kérdés érdemi megválaszolásának alapvető feltétele a megfelelő adatbőség. Ezen időszaknak a köztörténeti eseményei sem a város egyházi, sem pedig a közigazgatási működésére nem gyakoroltak hatást.

A jelen írás egyik nélkülözhetetlen alapjául Friedrich Wilhelm Stenner (1851–1924) brassói levéltárosnak a város tisztviselőiről szóló hivatali névtára¹ szolgált, amelyet lehetőségem volt kiegészíteni és az adatokat összevetni Thomas Tartler (1700–1770) prázsmári (*Tartlau, Prejmer*) lelkésznek a Brassóra vonatkozó, rendkívül részletes kéziratos gyűjtésével.² Itt említem meg a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* sorozat köteteinek áttekintését is, amelyet a 19–20. század fordulójától kezdve a szász levéltárosok és történészek adnak ki mindmáig (köztük az egyéni életútra vonatkozó adatokat tartalmazó egykori személyes feljegyzéseket és naplókat). Az egyházi előjáróságra vonatkozóan említhetem meg Eduard Morresnek (1851–1945) a brassói Fekete-templom Levéltárában őrzött barcasági lelkészekkel kapcsolatos kéziratos gyűjtéseit.³ Ezen kívül rendelkezésünkre áll a Honterus Gimnázium matrikulája⁴ is a vizsgált időszakban, ahol nemcsak a diákok és diáktársak beiratkozásait lehet nyomon követni, hanem a különböző fokozatban oktató tanárokat is. Alapvető forrásnak

* A tanulmány elkészítését az NKFIH (OTKA) K 134378 azonosítószámú, a Dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból című pályázat támogatta.

1 *Friedrich Stenner*: Die Beamten der Stadt Brassó (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart. Brassó, Schneider et Feminger 1916.

2 *Thomas Tartler*: Collectanea zu einer Particulär-Historie von Cronstadt aus unterschiedlichen Dokumenten zusammengebracht. Anno 1741. I. Band. Fortgesetzt und Vermehrt mit einem zweite Bande von Joseph Franz Trausch. A dokumentum mai lelőhelye: Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde Kronstadt (a továbbiakban: AHG) IV.F.1.Tq.100.

3 *Eduard Morres*: Buzenländer Gedenkbuch 1939. [Kézirat]. Jelzete: AHG I.F.17.; *Eduard Morres*: Lehrkräfte der Honterusschule (1544–1944) [Kézirat]. Jelzete: AHG I.F.18.

4 Matrikel des ev. Gymnasium A. B. in Kronstadt 1544–1810. [Kézirat]. Jelzete: AHG I.E.145. Emellett az egyes személyek életpálya-alakulásaira is gazdagon fordulnak elő lapszéli utalások is.

bizonyult Ernst Wagnernek a szász tanári és lelkészi névtára (1700-ig),⁵ valamint az egyetemtörténeti kutatások eredményei, amelyek szintén a rendelkezésünkre állnak.⁶ Ehhez jön hozzá az igen gazdag életút- és kapcsolattörténeti adatokat tartalmazó (kéziratot és nyomtatott formában fennmaradt) alkalmi írások csoportja, amely dokumentumok szintén számos esetben egészítik ki az ismereteinket, és használhatók fel kontrollforrásként az előbb említett forrásokkal szemben.⁷ Tehát egy nagyon alapos, egymást kiegészítő, egymást ellenőrző primer és szekunder forráskorpusz áll rendelkezésünkre a vizsgált társadalmi csoport vonatkozásában. A kérdésben való tisztánlátás pedig lehetőséget nyújtana arra, hogy pontosabban lássuk a korabeli szászok városvezető családjainak a karrierútjait, és ehhez viszonyítva érzékelhetővé váljanak az átlagtól eltérő érvényesülési utak is. Mindenekelőtt azonban a betöltendő hivatalokról kell pontos képpel rendelkezünk.

1. Brassói hivatalok és tisztviselők

Brassóban – ahogy más közigazgatási központokban – az egyházi és a városi hivatalok az egyéni karrierút állomásait is jelentették. A tisztviselő családok karrierútja párhuzamos életpályák bejárását mutatja, amelyeknek első állomása az előtanulmányok végzése volt – többségében a város gimnáziumában.⁸ Ezt követően – főként az egyházi értelmiség – külföldi egyetemeken folytatta tanulmányait. Ez az időszak már az egyéni érvényesülés kezdeti lépéseire mutat

- 5 Ernst Wagner (Hrsg.): Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700. Köln – Weimar – Wien – Böhlau Verlag, 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens; 22/1.)
- 6 Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, JATE 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum; 4.); Szabó Miklós – Szögi László: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998.
- 7 Ezzel kapcsolatosan azonban jelentős módszertani akadályokkal kellett megküzdeni. A sok ezer töredékadat szükségessé tette az adatok kutatásának megfelelő formában történő eltárolását. A módszertanról bővebben lásd az alábbi tanulmánykötet írásait: Ballabás Dániel (szerk.): Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban. Eger, Líceum Kiadó, 2019.
- 8 Azzal kapcsolatban sincsenek ismereteink, hogy átlagosan mikor kezdték meg itt a gimnáziumi éveiket a brassói diákok. Azonban ha rekonstruálni tudjuk az egyes polgárok születési idejét (a keresztelési anyakönyvekkel, a korabeli naplókkel és az alkalmi nyomtatványokkal), és ezt összevetjük a Honterus Gimnázium anyakönyvével, akkor pontosabb képet alkothatunk erről. Az így végzett kutatás során 61 személy születési idejét és beiratkozási idejét sikerült azonosítani az 1650 és 1750 közötti időszakból. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az iskola növendékei általában 15–18 éves koruk között iratkoztak be az intézménybe (74%). A fennmaradó egyharmad részben beszélhetünk olyan diákokról, akik ettől eltértek. Bővebben lásd: Nagy Andor: Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével. Doktori (PhD) értekezés. Eszterházy Károly Egyetem, 2019. 57–58.

rá. A peregrinációt követő időszak már a családalapítás és az egyéni karriernek kibontakozásának ideje volt a kora újkori értelmiségiek körében. Bármely élet-pályát választották is a leendő tisztviselők, kötött életutat kellett bejárniuk.

1.1 Az egyházi elit

Az egyházi pályát választó, a peregrinációról hazaérkezett brassói akadémiták karrierútjának az első állomása a Honterus Gimnázium tanári állásának elnyerése volt. Itt többféle pozíciót is betölthettek, amelyek hierarchikusan épültek fel. Ezek sorrendben: *adjunctus*, *collega* vagy *collaborator*, *lektor*, *conrektor* és *rektor*. A tanári pályán töltött évek után választhatták őket Brassó valamely kápolnájának prédikátorává (*Prediger*), utána pedig a főtemplom diakónusává (*Diakon*). Ezek a pozíciók előzték meg a lelkésszé (*Pfarrer*) szentelésüket. Lelkeszi funkciót a barcasági káptalan plébániáin töltöttek be: Brassóban és a hozzá közigazgatásilag tartozó 13 barcasági településen.⁹

Brassóban öt plébánián láttak el szolgálatot. A szász város legrégebbi temploma az Óváros vagy másképpen a Bertalan városrész (*Bartholomä, Bartholomeu*) plébániája, a Szt. Bertalan-templom (*Bartholomaeuskirche, Biserica evanghelică Sf. Bartolomeu*) volt. Az erődtemplom már egészen korán, a Német Lovagrend Barcaságba való letelepedését követően, az 1220-as években megépült a Hosszú utca (*Langgasse, Strada Lungă*) végén.¹⁰ A másik a Szt. Márton-templom (*Martinsberger Kirche, Biserica Sfântul Martin*), amelyik a róla elnevezett hegyen, a Márton-hegyen, valamint a Fellegvár nyugati oldalában, a Közép utca (*Mittelgasse, Strada de Mijloc*) fölött áll ma is.¹¹ Alapítási ideje nem ismert, azonban első okleveles említése 1395-ből való.¹² Itt volt a Honterus Gimnázium kertje is, ahol a tanulók a gyülekezeteiket tartották.¹³ A következő két templom a középkorban már szintén létezett, de mára elbontották, illetve átépítették. Az egyik az Ispotály-templom (*Spitalskirche*) volt, amely Brassó belvárosában

9 A következő településeken: Barcarozsnyó (Râșnov, Rosenau), Barcaszentpéter (Sânt Petru, Petersberg), Botfalu (Bod, Brenndorf), Feketealom (Codlea, Zeiden), Földvár (Feldioara, Marienburg), Hőltövény (Hălchiu, Heldsdorf), Keresztényfalu (Cristian, Neustadt), Prázsmár (Prejmer, Tartlau), Szászhermány (Härman, Honigberg), Szászmagyarós (Măieruș, Nussbach), Szászveresmart (Rotbav, Rothbach), Vidombák (Ghimbav, Weidenbach) és Volkány (Vulcan, Wolkendorf).

10 *Erich Jekelius* [et al.]: Das Burzenland. Kronstadt. Kronstadt. Verlag Burzenländer Sächs. Museum 1928. 108.; *Christof Hannak*: Die alten Kronstädter Gassennamen. In: *Harald Roth* (Hrsg.): Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte. München. Universitas Verlag 1999. 277.

11 *Gernot Nussbächer*: Bástyák, árkok, várfalak. Séta a középkori Brassóban. [Kronstadt], Aldus 2005. 23.; *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. 6. kötet. Budapest. Tettey Nándor és Társa Bizománya 1873. 329.

12 *Gernot Nussbächer*: Aus Urkunder und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde. Bd. 14. Kronstadt Zweiter Teil. Kronstadt. Aldus Verlag 2014. 140.

13 A forrásokban gyakorta „Mons Gymnicus” alakban fordul elő a templom megnevezése. Lásd még: *Nussbächer, G.*: Bástyák, árkok, várfalak i. m. 23.

(*Innere Stadt, Braşovul vechi*), a régi ispotály mellett állt, az Ispotály vagy Kórház utcánál (*Spitalsgasse, Strada Postăvarului*). Két utcával távolabb pedig a Szt. János-templom (*Johanniskirche, Biserica Sf. Ioan*) állt, az evangélistáról elnevezett Szt. János utcában (*Johannissgasse, Strada Sfântul Ioan*). Ezek a templomok a város kisebb templomainak sorába tartoztak. Brassó főtemploma azonban a messze földön híres Fekete-templom (*Schwarze Kirche, Biserica Neagră*) volt. Az épület a 14. század végétől kezdődően, közel egy évszázadon át épült. Nevét az 1689-es tűzvész kormos falai után kapta, amikor a templom nagy része leégett.¹⁴ Itt szolgált a város mindenkori főlelkésze (*Stadtpfarrer*) is. A főpásztorok névsora már ismeretes a kutatók körében,¹⁵ azonban az egyházi hierarchiában az alacsonyabb fokozattal rendelkező prédikátorokra nem fordult még kellő figyelem. A lelkipásztorok szolgálati idejük szerinti csoportosítása jól szemlélteti, hogy míg a város kisebb templomaiban egy-egy prédikátor volt kinevezve, addig a főtemplomban a városi lelkész mellett öt prédikátor segédkezett. Ők tartották a napi istentiszteletet, keresztelték az újszülötteket, és ők temették el a városi társadalom megbecsült méltóságait is.¹⁶

1.2 A városvezetői elit

A város világi hivatalainak ranglétráját bejáró szász fiatalok a gimnáziumi éveik után – a rendelkezésre álló hivatal- és kapcsolattörténeti forrásokban – a húszas éveik elején jelennek újra meg. Az életüknek fiatalabb éveiben a céhek általános vándorújtát járták végig, amely az alapvető foglalkozásukkal kapcsolatos ismereteik megszerzését jelentette. Elsőként azonban a házassági adataik, majd a városban betöltött hivatalaik nyomán válnak nyomon követhetővé.

14 A templom történetéről bővebben: *Ernst Kühlbrandt*: Die ev. Stadtpfarrkirche A. B. in Kronstadt. 1. Heft. Kronstadt. Honterusdruckerei Johann Gött's Sohn 1898. 5–52.; *Ziegler Ágnes*: A brassói Fekete templom – reformáció és renováció. Brassó – Budapest. Martin Opitz Kiadó, 2018. 27–103.

15 *Joseph Trausch*: Geschichte des Burzenländer Capituls. Kronstadt. Johann Gött 1852. 75–77.; *Gernot Nussbächer*: Kronstädter Stadtrichter, Stadthannen und Bürgermeister. In: Harald Roth (Hrsg.): Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte. München. Universitas Verlag 1999. 293.

16 A felsoroltakon kívül Brassóban több, eltérő felekezetekhez tartozó templom is működött, mint például a Szt. Miklós-templom (*Nikolauskirche, Sfântu Nicolae*), amely Bolgárszeg (*Obervorstadt, Şchei*) görögkeleti egyházközségének temploma volt, vagy a brassói magyar evangélikusok temploma Bolonya (*Blumenau, Blumenă*) városrészben. A város templomainak sora a későbbiekben pedig bővült még. Meg kell említenem azt is, hogy a 17. században működött magyar evangélikus közösség is Brassóban, azonban velük a jelen értekezésben nem foglalkozom. Binder Pál (1935–1995) ez irányú kutatásai azonban hiánypótlóak e téren. Lásd: *Binder Pál*: Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára (1542–1860). Brassó. [s. n.] 1993.; *Binder Pál*: Brassói magyar krónikások és barcasági evangélikus egyháztörténészek (1550–1800). Szecseleváros, [s. n.], 2000.

A város közigazgatási működésének bemutatásánál mindenekelőtt azt érdemes megjegyezni, hogy a II. András 1224. évi kiváltságlevelében (*Andreanum*) biztosított jogok¹⁷ 1422-től már érvényesek voltak a Barcaságra is. A későbbiekre nézve azonban alapvető jelentőségű volt I. Mátyás (ur. 1458–1490) azon rendelkezése, mellyel 1486-ban létrehozta a Szász Universitást (*Universitas Saxonum, Nationsuniversität*) – ezzel pedig Erdély valamennyi szászok által lakott településére kiterjesztette az *Andreanum* hatáskörét. A Szászföld önkormányzatának legfelsőbb szintjén az *Univesitas* vagy másként a Szász Nemzeti Egyetem intézménye állt. A legfelsőbb szász hivatalnok, a szász nemzet grófja vagy másként ispánja (*Comes Nationis Saxonicae*) volt, aki közvetlen függésben állt a fejedelemtől. A nemzetet általánosan érintő ügyekben azonban szabadon és függetlenül dönthetett. Mellette működött egy 22 tagú testület is, amely a városok, székek és körzetek gyűléseinek képviselőiből állt össze. Ez a közel kéttucatnyi ember felelt a Királyföld igazgatásáért, az igazságszolgáltatásért és politikai kérdésekben a szász nemzet nevében foglalt állást.¹⁸ A politikai ügyek intézése azonban a különálló körzetek és magisztrátusok képviselőinek volt a feladata. A megfelelő ügyvitelért a mindenkor legfőbb hivatal vezetője – a szász ispánt követően –, a polgármester volt felelős.¹⁹ Polgármesterség azonban még a nagyvárosok közül sem mindenhol működött. Nagyszeben (*Hermannstadt, Sibiu*), Segesvár (*Schäßburg, Sighişoara*), Medgyes (*Mediasch, Mediaş*), Kőhalom (*Reps, Rupea*) és Nagysink (*Groß-Schenk, Cincu*) városaiban létezett, de Brassóban és Besztercén (*Bistritz, Bistrița*) nem – vagy csak rövid ideig működhetett ez a tisztség.²⁰ Ezekre a helyekre a feladata beolvadt a fennálló hivatalokba.

Gernot Nussbächer (1939–2018) brassói helytörténész kutatásaiból képet kapunk Brassó és a Barcaság közigazgatási hivatalainak első megjelenéseiről is: az esküdt polgárokból álló városi tanácsot a bíróval együtt (*iudex et iurati*) 1358-ban említik először,²¹ míg a városvezetés legfőbb hivatalát betöltő sze-

17 A rendelkezés kijelölte a földjük határait (Szászvárostól Barótig), rögzítette a jogait és kötelességeiket, valamint a telepéseket egységesen a szebeni ispán joghatósága alá helyezte (akit a király nevezett ki). Az itt élők szabadon választhatták papjaikat, a bíráikat, szabad vásártartást és kereskedelmet élveztek, és a kihalással megüresedő birtokok királyi eladományozás nélkül visszaszálltak a közösségre.

18 *Szirtes Zsófia*: Az erdélyi szászság érdekérvényesítése az átmeneti korszakban (1690–1711). Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Doktori (PhD) értekezés 2015. 62–63.

19 *Raimund Friedrich Kaindl*: Geschichte der deutschen in den Karpathenländern. Gotha. Perthes 1907. 290.

20 *Georg Eduard Müller*: Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität (1141–1846). Herrmannstadt. Krafft et Drotleff 1941. 31.

21 *Gernot Nussbächer*: Brassó és a Barcaság közigazgatása a koraújkor küszöbén. In: Aetas. Történettudományi Folyóirat. (26) 2011/2. 170–177.; *Franz Zimmermann – Carl Werner*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen II. Hermannstadt 1897. nr. 736., 152–153.

mély, a városbíró (*Stadttrichter*)²² megnevezést 1360-ban találjuk meg elsőként a forrásokban.²³

A városbíró széles körű jogokkal volt felruházva a városi igazgatás és a törvényhozás terén, amely hivatalt a tanácsurak sorából kiválasztott városgazda nyerhette el.²⁴ A személyéről évente szavaztak, aki aztán meghatározhatta a város által követett irányvonalat és az ahhoz kapcsolódó diplomáciai tevékenységet is. Jellemzően a közösség leggazdagabb és legnagyobb befolyással bíró tagjaiból kerültek ki e hivatal tisztviselői, ugyanúgy, ahogy az ezt követő második hivatalnok, a városgazda vagy másként a folnagy (*Stadthann*)²⁵ is.²⁶ A városgazdának a különböző időkben eltérő kötelezettségei voltak: hol a rendőri közigazgatás ellátásáért, hol a város és a vidék gazdasági ügyeiért és az adók beszedéséért felelt. Gyaníthatóan ahol nem volt polgármesterség, ott annak a feladatait is a városgazda hivatala látta el. Brassóban az elnevezés első említését az 1353-ból származó kiváltságlevélben találjuk.²⁷ A hivatal viselőinek eleinte bírói jogosultságaik is voltak, de később már csak a város gazdasági ügyeit irányították. A két legfőbb tisztség betöltői szinte teljhatalommal járhattak el a város dolgaiban, egyúttal joguk volt beleszólni a város két döntéshozó testületének munkájába, a városi vagy belső tanácsba és a százak tanácsa vagy más néven a külső tanács dolgaiba.

A városi közigazgatás működését a belső tanács (*Magistrat*) ellenőrizte, amelynek tagjait (*Ratherr*)²⁸ minden évben karácsony és újév között a saját soraikból választották újra – a legkiválóbb és legalkalmasabb férfiak (*würdigste und fähigste Männer*) közül.²⁹ A szakirodalom szerint a szász városokat általában 12 esküdt polgár, míg Brassót 16 fő képviselte a városi tanácsban – minden negyedre 4 képviselő jutott.³⁰ Ők szavazták meg a város két legfőbb tisztségét

22 További elnevezései: Richter, Stadt- und Distriktrichter, Oberrichter, magister civium, Bürgermeister, judex, judex primarius.

23 Franz Zimmermann – Carl Werner: Urkundenbuch i. m. nr. 1259A., 755–756.

24 Amennyiben a választás nem az előző évi bíróra esett, az alábbi megnevezéssel illeték: Altrichter, Mitrichter, Stellenvertreter, Projudex.

25 További elnevezései: Honn, villicus, constitutus villicus, Questor.

26 Cziráki Zsuzsanna: Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet. Kozármisleny. Imedias Kiadó, 2006. 104–105.; Cziráki Zsuzsanna: Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban. Budapest. ELTE, 2011. 37. (Udvar történet kötetek; 3.)

27 Franz Zimmermann – Carl Werner: Urkundenbuch i. m. nr. 677.; 93–96.

28 További megnevezései: Senator, Ratgeschworne, Geschworene magister, comes consul, cives juratus. Rangban az első volt az „Aelteste” vagy „Senior” megnevezésű szenátor.

29 Stenner, F.: Die Beamten der Stadt Brassó i. m. V. Ahogy a patríciusságnak, a városi hivatalokba való beválasztásnak is alapfeltétele volt a polgárjog.

30 Mika Sándor: Weiss Mihály 1569–1612. Egy szász államférfi a XVII. századból. Budapest. Magyar Történelmi Társulat, 1893. 20–24.; Granasztói György: Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén. In: Századok. 1972/2. 395.; Nussbächer, G.: Brassó és a Barcaság közigazgatása i. m. 172.; Maja Philippi: Die Bürger von Kronstadt im 14–15. Jahrhundert. Bukarest. Kriterion, 1986. 131.

betöltő személyeket is, akiknek megválasztásuk előtt (december 26.) a munkájukról való számadási kötelezettségüknek is eleget kellett tenniük.³¹ Ezután került sor a tanácsurak megválasztására, akik a város politikai és gazdasági ügyeiről – szavazattöbbséggel – döntöttek. Az ő kötelességük volt, hogy felügyeljék a polgári és büntetőjogi ügyek jogszerűségét, a rend fenntartását Brassó és a környező barcasági települések területén is. Ők vetették ki a rendes és a rendkívüli adókat, és feladatuk volt, hogy jogos arányosságban kimérjék a hadjáratok során teljesítendő katonai szolgálatot is.

A kora újkori Erdélyben megkülönböztetett státusznak örvendett a városi jegyző (*Notär*), aki nem csupán a városi iratokat állította ki, hanem jogi képviselő is volt. Ő értelmezte és adta elő a törvényeket, illetve felügyelte a tanácsülések menetét is.³² Nem volt ritka, hogy egy-egy képzetebb nótárius megszerzésért versenybe is szálltak az erdélyi városok. Brassóban a hivatal betöltése egy szűk körre korlátozódott, mert rendszerint a várost vezető családok tagjai közül kerültek ki a megválasztott személyek, akikből később majdnem minden esetben a város vezetői is váltak.³³

A belső tanács befolyása alatt áll a város külső tanácsa vagy más néven a százak tanácsa. Brassó esetében a százatyák (*Hundertmannschaft*)³⁴ intézménye a 15. században alakult ki. Első írásos említésük 1495-ből való.³⁵ A testület 100 tagja elsősorban a középréteget alkotó városi kereskedők, valamint a céhekben egyesült iparúzó polgárok közül került ki. A város negyedeiből 25-25 fő került kiválasztásra, akiket a belső tanács nevezett ki. A százatyák választották a főtisztet, a bírót és a folnagyot, ők ellenőrizték a városi számadáskönyveket, továbbá a városi statútumok szövegezésében is részt vettek. Üresedés esetén a városi tanács jelölte ki az új tagot, de a hivatalviselők tisztségüket halálukig megtarthatták. A százak tanácsának előjárója volt a szószóló (*Orator Centum virorum*),³⁶

31 Az újra meg nem választott városgazdát külön tisztséggel illeték, amelynek elnevezései: Althann, Mithann, Provillicus, Proquaestor.

32 *Flóra Ágnes*: A kora újkori kolozsvári elit portréja. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv. III.* Budapest. [s.n.], 2008. 137–138.; *Flóra Ágnes*: Hivatal vagy hivatás? Városi jegyzők a kora újkori Erdélyben. In: Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor (szerk.): „... éltünk mi sokáig 'két hazában'...”. Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 123–134.

33 Brassó 16. századi jegyzője volt (a nevük után az életük végén viselt pozíciókat tüntetem fel): Matthias Fronius (1522–1588) városbíró, Bartholomäus Fuchs (?–1591) barcaföldvári lelkész, Valentin Heltner (?–1590) városbíró. 17. századi jegyző volt többek között Michael Weiss (1569–1612) városbíró, Christian Benckner (?–1615) szószóló, Andreas Gorgias (?–1633) városbíró, Martin Schneeweiss (1600–1646) városgazda, Michael Closius (?–1660) szenátor, Joseph Boltosch (1615–1661) városbíró, Simon Draudt (1647–1693) városbíró, Georg Czako (1661–1726) városgazda. Vö. *Stenner, F.*: Die Beamten der Stadt Brassó i. m. 1916.

34 További elnevezései: *communitascentumvirorum*, *StadtKummunität*, *Wahlbürgerschaft*.

35 *Müller, G. E.*: *Stühle und Distrikte* i. m. 76.

36 További elnevezései: *tribunus*, *senior centum virorum*, *Kommunitäts-Orator*, *Vormund*, *Hundertmann-Wortmann*.

aki ellenőrizte a közösség ügyeinek keresztülvitelét, és részt vehetett a belső tanács gyűlésein is.³⁷ Ezek a tanácsosok egyidejűleg a különféle céhek biztosai (*Inspektor*) is voltak.³⁸

Aki a városi tanácsba pályázott, annak saját házzal kellett rendelkeznie. Ha ezzel nem rendelkezett, nem jutott be, még akkor sem, ha az érdemei magukért beszéltek. Ha valaki tanácstaggá válhatott, a köteleességek teljesítéséről esküt kellett tennie, amelyet a külső és a belső tanácsba történő belépéskor is ki kellett nyilvánítania. Az esküvel a jelöltek egyúttal hűségükről is biztosították a tanácsot.³⁹

A hivatali előmenetel, amint azt az előbbieken láttuk, kötött volt: a bírót a volt városgazdák, a városgazdát pedig a tanácsurak közül választottak, kizárólag a város „patrícíusi”, elit rétegéből. Ugyanakkor még ezek a legmagasabb hivatalok sem biztosítottak olyan fizetést, amely elegendő lehetett volna a meggazdagodáshoz, ezért a vagyon mindenképpen előzménye és nem következménye volt a hivatalviselésnek.⁴⁰

2. A hivatalba lépések átlagos időpontja

Ahhoz, hogy képet kapjunk arról, hogy a végzett akadémiták átlagosan hány éves korukban töltöttek be tanári pozíciót egykori gimnáziumukban, egyszerű számítást kell végeznünk: a hivatal betöltésének éve és az adott személy születésének időpontja közötti különbséget kell kiderítenünk. Kutatásom során 66 olyan személyt sikerült regisztrálnom, akiknél mindkét év kétséget kizáróan adatolható volt. Az így kapott eredmények szerint a legfiatalabbak 21 éves koruktól töltöttek be lektori állást a gimnáziumban,⁴¹ míg a legidősebb

37 Cziráki Zs.: Autonóm közösség és központi hatalom i. m. 38.

38 A középvezetők hozzá voltak rendelve a város különböző részlegeihez azért, hogy a szükséges feladatokat ellássák. Ilyen módon ezeket különböző megnevezésekkel is illették, így voltak elnöki (Praesidial), törvényszéki (Gerichts-), városi (Kommunitäts-), rendvédelmi (Polizei), hagyatéki (Divisorats-), titkársági (Sekretär), bírósági fogalmazó (Aktuar) és jegyzői (Notär) tisztségek. A magyar és román nyelvre való fordításról a fordító (Translator vagy scribe Hungaricus, scribe Wallachicus, wallachischer Schreiber) gondoskodott. A hivatali dokumentumok – pl. akták, protokollok, oklevelek és egyéb hivatali iratok – nyilvántartása és megőrzése a levéltáros (Archivar, Registrant) feladata volt. A városi és közösségi adók kiméréséről és behajtásáról a közigazgatási részlegek hivatalai gondoskodtak: Steuer-Einnehmer, Perzeptor regius, königlicher Perzeptor, Kontributions-Kollektor. Bővebben a brassói tisztviselőkről lásd: Stenner, F.: Die Beamten der Stadt Brassó i. m. III–XI.

39 Stenner, F.: Die Beamten der Stadt Brassó i. m. V.

40 Cziráki Zs.: Az erdélyi szászok története i. m. 104.

41 Stephan Gottlieb Fronius (1718–1751) 1739-ben (Vö. Szabó M. – Szögi L.: Erdélyi peregrinusok i. m. nr. 1247) és Georg Clompe (1723–1782) 1744-ben (Vö. Szabó M. – Tonk S.: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban i. m. nr. 671).

48 éves korában.⁴² Az említett 66 fő hivatalba kerülésének átlagát nézve azt mondhatjuk, hogy 31 éves koruk idején kerültek lektori pozícióba. Ettől korábban, sőt a legfiatalabban, 23 évesen, Johann Albrich (1663–1690) töltötte be ezt a státuszt. Őt követi David Czako (1641–1681), Johannes Honterus (1633–1691) és Johann Fuchs (1631–1686) mindössze 26 évesen, Valentin Greissing (1653–1701) 27 évesen, Marcus Draudt (1665–1724) és Andreas Kraus (1668–1751) 28 évesen, Marcus Fronius (1659–1713) pedig 31 évesen. Az említett személyek életpálya-alakulásai és családi kapcsolataik további kutatást tesznek szükségessé az átlagtól eltérő érvényesülésük megválaszolásához. Egyúttal érdemes arra is figyelemmel lenni, hogy a további pozíciók betöltésében is ők emelkednek-e ki?

A hivatali ranglétrán a következő állomás a prédikátorrá való kinevezés volt. A pozíció betöltésének az átlagos életkorát is az előbbi számítás alapján deríthetjük ki. Ebben a körben összesen 53 személy születési és lelkipásztori kinevezését sikerült forrásokkal alátámasztanom. Az eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy 37 év volt az átlagos életkora a gimnáziumi katedráról való előléptetésnek. A legfiatalabb személy mindössze 22 évesen lett prédikátor,⁴³ míg a legidősebb 51 évesen.⁴⁴ Az előző bekezdésben megismert személyek szintén előkerülnek: Johann Fuchs (1631–1686) 28 évesen, Marcus Draudt (1665–1724) 30 évesen, Marcus Fronius (1659–1713) 33 évesen, Andreas Kraus (1668–1751) 35 évesen, míg David Czako (1641–1681) 38 évesen lett brassói prédikátor.⁴⁵ Összességében elmondható, hogy itt is az átlagnál előbb léptek prédikatori pozícióba.

Barcasági lelkészi kinevezést elértek és pontos születési évvel rendelkezők 51-en vannak a kutatásom tanúsága szerint. Az átlagot nézve 44 évesen kerül-

42 Martin Rauss (1643–1712), aki a korabeli források szerint alig volt másfél éves, amikor egy betegségben elvesztette a szeme világát (Vö. AHG IV F1 To 206/II.). Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy tanuljon. 1660-ban járt a Honterus Gimnáziumba (Vö. *Wagner, E.*: Die Pfarrer und Lehrer i. m. nr. 2861.). Szorgalmával tekintélyes tudásra tett szert teológiából, és külföldi egyetemlátogatás nélkül 1691-ben gimnáziumi tanárrá nevezték ki. 1694. május 24-én prédikátorrá szentelték a Szt. János utcai templomban, 1696. március 12-én pedig áthelyezték a Szt. Márton-templomba, ahonnan már nem küldték el haláláig – amiben talán a szembetegsége is szerepet játszhatott. Megjegyzik vele kapcsolatban, hogy tekintélyes könyvtárat gyűjtött össze, amelynek a tartalmát is igen jól ismerte azáltal, hogy könyvei szövegét felolvastatta magának. A prédikációit mindig lediktálta valakinek, majd vissz olvastatta, hogy az emlékezetébe vesse az istentiszteletek tartásához. A róla szóló írások szerint beszédeit csodálattal hallgatták a hívek. 1712. április 16-án hunyt el Brassóban. Vö. *Joseph Trausch*: Schriftsteller-lexikon oder biographisch-literarische Denk-blätter der Siebenbürger Deutschen. I–III. Bd. Kronstadt. Verlag von Johann Gött et Sohn Heinrich, 1868–1671. III. 83.

43 Ez alkalommal is Stephan Gottlieb Froniust (1718–1751), majd őt követi Georg Clompe (1723–1782), Georg Closius (1630–1696) és Johann Gockesch (1649–1686) 24 évesen.

44 A legidősebb életkort betöltő továbbra is Martin Rauss (1643–1712) volt.

45 Johann Albrich (1663–1690) azonban már nem érthette meg a kinevezését.

tek lelkészi pozícióba.⁴⁶ A már ismert nevek itt is előfordulnak: Johann Fuchs (1631–1686) 32 évesen, Marcus Fronius (1659–1713) 36 évesen, Marcus Draudt (1665–1724) 41 évesen, Andreas Kraus (1668–1751) 44 évesen vált lelkésszé: azaz mind az átlagnál gyorsabban. Külön érdemes megemlíteni, hogy a korabeli előmeneteltől eltérő módon már a gimnáziumi rektorsága után, 41 évesen választották meg Valentin Greissinget (1653–1701) Barcarozsnyó lelkészének. A reformátor ükunokáját, Johannes Honterust (1633–1691) szintén – életkorát tekintve néhány évvel később (45 évesen) – azonban Brassó főlelkészének választották meg (!) egyenesen a rektori pozícióból. Feltételezhető, hogy mindezek a városban őket megillető tekintélyt is jelzik (ami felveti a város vezetőségével való rokoni kapcsolataiknak a kérdését is).

Az egyházi elit pályájának tetőpontját, a barcasági esperesi kinevezést is meg kell említeni, amit a korabeli források kiértékelése során 48-tól 79 éves kor között töltöttek be (13 esperes megfigyelése alapján).⁴⁷ Átlagosan 62 éves korban kezdték meg a hivatalt.

A város politikai elitje kapcsán szintén a négy legfontosabb hivatalt (szenátor, jegyző, városgazda és városbíró) kívánom bemutatni abból a szempontból, hogy a pozíciókat átlagosan hány éves korukban töltötték be a vizsgált személyek. Ahogy az előbbiekben már szó esett róla, a város magisztrátusába a külső vagy százak tanácsából lehetett bekerülni. Pontos születési és hivatalba lépési adatot 69 szenátor körében regisztráltam. A legfiatalabb 23 évesen,⁴⁸ míg a legidősebb 56 évesen került a város belső tanácsába.⁴⁹ Átlagosan azonban azt mondhatjuk, hogy 38 évesen lehetett a korban tanácsúrrá válni. A város jegyzői (*Notär*) feladatait ellátók között nyolc főt találtam, akik körében a hivatalba lépés átlagos időpontja 38 év volt.⁵⁰ Városgazdai hivatalt 28 fő körében tudtam pontosan adatolni, ahová 38-tól 59 éves korig találhatunk hivatalba lépőket.⁵¹ Átlagosan pedig 50 évesen kerültek ebbe a pozícióba. Végezetül a városbíró hivatalát betöltők közül 17 főt regisztráltam pontos születési és első hivatalba lépési dátummal. Ők a 41. és a 62. életévük között kezdték meg a hivatali idejüket, míg átlagosan 52 év volt a bekerülés életkora ebbe a pozícióba. Az eddig leírtakat a következő táblázatban foglalhatjuk össze.

46 A rendkívül gyors hivatali életpályát befutó Stephan Gottlieb Fronius (1718–1751) ezúttal is az első a maga 23 életével. Őt követi Georg Cloisus (1630–1696) 29 évesen.

47 Legfiatalabban Marcus Fronius (1659–1713) 48 évesen, míg Daniel Croner (1656–1740) 79 évesen.

48 Simon Draudt (1703–1736) városkapitány (Stadthauptmann).

49 Valentin Plecker (1673–1734) súlymérő (Wagemann) és piacbíró (Marktrichter).

50 Legkorábban Georg Czako (1661–1726) és Georg Draudt (1654–1691) 30 évesen, míg legidősebben Andreas Enyeter (1672–1745) és Martin Seewald (1660–1721) adatolható (49 évesen).

51 Legfiatalabban Simon Draudtot (1647–1693), mindössze 38 évesen, míg legidősebben Bartholomäus Hirschert (1622–1682) és Caspar Rausst (1613–1674) találtam, 59 évesen.

Egyházi elit	Átlagos életkor	Városvezetői elit	Átlagos életkor
Lektor	(21–48) 31 év	Szenátor	(23–56) 38 év
Prédikátor	(22–51) 37 év	Jegyző	(30–49) 38 év
Lelkész	(29–64) 43 év	Városgazda	(38–59) 50 év
Esperes	(48–79) 62 év	Városbíró	(41–62) 52 év

1. táblázat: A brassói tisztviselők hivatalba lépésének átlagos életkora

3. Összegzés

Minden jel arra utal, hogy bár az egyéni életúttól függött, hogy ki hogyan haladt előre a hivatali ranglétrán, a családi kapcsolatok és így a tehetősebb felmenők felderítésével további válaszokat is remélhetünk az átlagtól eltérő előrejutásra. Az viszont általánosan elmondható, hogy az egyházi pályára készülők a tanulmányaik befejezését követően tértek haza, és kezdték meg a többségében hat évig tartó gimnáziumi időszakukat. Ezt követően segédlelkészként átlagosan szintén hat évet töltöttek el a város templomaiban, majd a barcasági települések lelkészeiként fejezték be életüket. Közöttük néhányan esperesi méltóságot is viseltek, amelyet a legidősebbek tölthettek be. Ezzel párhuzamosan szenátori és jegyzői feladatokat 38 évesen kezdtek ellátni, míg a város két vezető pozícióját a negyvenes-ötvenes éveikben kezdték meg. A hivatalba lépések vizsgálatának tanúsága szerint a brassói Czako, a Draudt, a Fuchs, a Fronius, a Greissing, a Honterus, a Kraus és a Plecker családok tagjait érdemes külön figyelemmel illetnünk a további karrier- és kapcsolattörténeti kutatásokban.

A későbbiek elemzések során fontos volna megvizsgálni azt is, hogy ezen tisztviselői körön belül miként alakultak az egyes személyek (és velük együtt a családok) közötti presztízs mértéke is. A társadalmi hálózatokkal foglalkozó kutatók úgy tartják ugyanis, hogy a nagyobb presztízzsel rendelkező személyek nagyobb kapcsolati kört tudhatnak magukénak.⁵² Ehhez pedig hozzátehetjük, hogy nagy eséllyel a jelentősebb családokból származó személyekkel köthetnek házasságot, ami az egyéni előrejutásukra, de akár a gyermekeik későbbi pozíciószerezésére is hatással lehet. A dolgozatban kapott eredmények tehát további sejtések és várákozásokkal teli kérdések megfogalmazásához vezetnek el.

52 Kürtösi Zsófia: A társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjai. In: Takács Károly (szerk.): Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése. Budapest. BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, 2011. 25.

PAP JÓZSEF

RELIGION AND POLITICS IN THE ERA OF DUALISM: DENOMINATIONS AND POPULAR REPRESENTATION IN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY.¹

The Catholic-Protestant opposition and rivalry has basically appeared in the early modern age in the Hungarian historical discourse. The national assemblies of the 18th century have already been characterised by denominational tensions and the decline of confessionalism. While estate-based opposition and Protestantism were closely related, a section of the Catholic political elite disputed the ideas of the Royal Court. Consequently, oppositional and royalist political aspirations of the estates did not fully reflect the fluctuations of Catholic-Protestant relations.² In the 19th century reflecting the ideology of the rising middle class, it became an established practice that Catholic politicians advocated the rights of Protestants and a tolerant regulation of mixed marriages. During the Hungarian Reform Era, the religious or denominational demarcation lines became blurred and the Liberal-Conservative opposition during the clerical policy disputes of the 1840s did not reflect the differing priorities of Catholics and Protestants. Opposition to and support of the reforms were based on political attitudes instead of religious conviction.³ Thus, at the time of the Dual Monarchy, political opposition justified by religious commitment was not applicable, as nation building prioritised multi-confessionalism over the concept of the denominational nation.⁴ Nevertheless, I consider it important to explore whether the composition of the contemporary political elite and the general voting behaviour reflected denominational concerns. In other words, I am interested in whether a special denomination based political

-
- 1 The writing of this treatise was supported by the "Complex development of research capacities and services at the Eszterházy Károly University" EFOP-3.6.1-16-2016-00001 the "Parliamentarism in the era of Dualism from a regional perspective" National Research, Development and Innovation Office – NKFIH (OTKA) K1 34378 projects.
 - 2 *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. (The National Diet. The Hungarian Estates and the National Assembly). Budapest 2005. 268., 277–228.; *Szijártó M. István*: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése. (The estate-based National Assembly in Hungary in the 18th century) Budapest 2016. 103–105.
 - 3 *Sarnyai Csaba Máté*: Polgári állam és katolikus egyház (1848. március-december). A katolikus autonómiatörekvések megjelenése. (The modern state and the Catholic church, March-December 1848) Budapest 2002, 18–19.
 - 4 *Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig (The social history of Hungary from the Age of Reform until World War First). In: *Gyáni Gábor – Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. (The social history of Hungary from the Age of Reform until World War Two) Budapest 2004. 149.

platform or organizational pattern characteristic of the previous era of religious struggle could have survived beneath the surface of the official non-denominational policy urging national unity.

In my earlier works I have not published specific data on the denominational distribution of parliamentary representatives of the age of the Dual Monarchy since I could only identify the fraction of the representatives' faith based upon the Parliamentary Almanacs as my primary source.⁵ Contemporary almanacs likely to reflect the liberal governmental perspective rarely contained data concerning the religion of a given person. Such conclusions could only be made from indirect sources, data related to social status or occupation along with the religion followed by a better-known established dynasty. While several researchers have published such findings, the respective conclusions are based upon insufficient and inaccurate information amounting to 60 to 70% data deficiency. Furthermore, the given research results underestimate the number of Roman Catholics while alluding to a higher than actual number of Protestants.⁶

Therefore, in 2017 I concluded that the heretofore identified sources are not sufficient for performing a scholarly inquiry. The special organizational structure of the Protestant church results in the automatic overrepresentation or dominance of Protestant representatives as the given individual's role in the clerical organization functions as a clear indicator of religious faith. The almanacs reveal that laymen could contribute to the management of the Protestant church mostly as presbyters or trustees. Since being a member of Parliament was such a prestigious position, the given individual almost immediately was elected to become one of the lay elders of the respective church organization. As far as Roman Catholics are concerned, only the almanac of the Catholic State Convention of Transylvania provides regular indication concerning secular contribution to church affairs. Such numerical "advantage" of Protestants is partly compensated by data concerning members of Parliament coming from the ranks of the nobility, a social class well-known for following the Roman Catholic faith. The nobility, however, did not play such a major role in the House of Representatives, that it would significantly alter denomination-related data

-
- 5 *Pap József: „Két választás Magyarországon”. Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben.* (Two elections in Hungary. The social composition of representatives in the first years of the the 20th century). AETAS 22. (2007) 1. 9. similarly to: *Kurtán Sándor: Az elit elitje: a hosszan szolgáló parlamenti képviselők a Monarchia időszakában.* (The elite of the elite. Long serving parliamentary representatives) In: *Képviselők Magyarországon I.* (Parliamentary representatives in Hungary I.). Ed.: Ilonszki Gabriella Budapest 2005. 56.
 - 6 *Ilonszki Gabriella: Képviselők és képviselőlet Magyarországon a 19. és 20. században.* (Representatives and popular representation in Hungary in the 19th and 20th centuries). Budapest 2009. 57–59.; *Schönbaum Attila – Schwarcz András: Paradox rendszerváltás: az 1910–1922 közötti parlamentek képviselői.* (Paradoxical regime change: parliamentary representatives in the period of 1910–1922). In: *Képviselők Magyarországon I.* (Parliamentary representatives in Hungary). Ed.: Ilonszki Gabriella Budapest 2005. 117.

in the lower chamber based upon popular representation.⁷ Regardless of the lack of sufficient data, certain conclusions can be drawn. Namely, Hungarian society was divided by religion as the average people and the elite followed different faiths. "Before World War I, Catholics mostly voted for candidates of the Independence Party, while Protestants tended to be liberal" (Pölöskei, 2001; Romsics, 2001). Such a dividing line "has a geographic dimension as the analysis of the respective election results reveal Protestant dominance in the governing parties including the Liberal Party and the National Labour Party"⁸ We aim to explore this issue further.

The religious relations of the members of Parliament between 1848-1918

In the past years we have been able to expand our research with the inclusion of a special mass of sources, obituaries and thus remedy the lack of research data this way. Later I discuss the extent of the data deficiency reduction. Today the national obituary collection of the National Széchenyi Library is available in two locations. While the earlier version offered limited research options,⁹ recently the respective materials became available in a searchable on-line format on the website of the National Széchenyi Library.¹⁰ We attempted to locate the obituaries of each representative in this data base. The basis for determin-

7 The exact data related to the participation of the high nobility in Parliament apart from bare proportional figures is not known. Our research group intends to publish relevant data later. The members of the research group have explored the issue from the point of view of the Upper House reform (*Tóth-Barbalics Veronika*: A „korona védpajzsa” vagy „észarisztokrácia”? (The “protecting shield of the crown” or the “brain aristocracy”). *Századok* 155. (2011) 3. 735–737.; *Ballabás Dániel*: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. (Rank-based mobility among the nobility in Hungary in the Dualist Period). *Századok* 145. (2011) 5. 1232–1235. In 1901 the rate of the nobility in the House of Representatives was 13% (*Pap József*: „Két választás Magyarországon”. Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben. (Two elections in Hungary. The social composition of representatives in the first years of the the 20th century). *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből*. (Essays from the history of Hungarian parliamentarism in the age of dualism) Ed: Pap József, Budapest 2014. 27., *Pap, József*: Parliamentary representatives and parliamentary representation in Hungary (1848–1819). Frankfurt am Main 2017. 45.). Between 1861 and 1918 the maximum participation was 15,7% (1910), and the minimum was at 8,6% (1872). (*Gerő András*: Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarorszáján. (The overwhelming minority. Popular representation in Hungary during the Austro-Hungarian Monarchy). Budapest 2017. 218.) These values have to be compared to internal subgroups of the high nobility according to family background, religion, and economic status and to the given social group itself.

8 *Ilonszki G.*: Representatives and popular representation 55., it must be noted that identifications without page numbers could not be found in these two works.

9 http://www.rakovszky.net/E1_LSG_ObitsIndex/GYJ-NevIndex.shtml

10 <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/663648>

ing the religious faith of the given representative was the type of funeral rite. If we could not locate the given individual in the collection, we considered data pertaining to the father relevant.

Having processed the obituaries, we can hypothesize that a funeral rite reflects the religious preference of the deceased, which naturally could imply a change of religion throughout one's life. I believe that this data, at least before the second half of the twentieth century, rather referred to individual identity, than religious conviction or denominational type. Such a distinction is especially important in the case of the Jewish community as significant differences can be discerned between those with Jewish ancestors and the number of the members of Parliament professing this faith. Reflecting the contemporary official position, we considered those to belong to the Jewish faith whose data related to conversion to Christianity was not available.¹¹

My current analysis is based on the sample of 3,278 persons. I included those representatives in the inquiry on whom information was available regarding their activities between 1848 and 1918. The research focused on representatives who were either elected at a regular election or received their mandate in a by-election.¹² The basic multitude does not include those (68 persons) whose mandate was not proven or substantiated. The table below shows the denominational data of the representatives included in the inquiry.

	Number (persons)	Proportion (%)	The distribution of known data	Data from 1901 (Ilonszki 2009: 57.)
Roman Catholic	1304	40,6	58,7%	43,0%
Greek Catholic	36	1,1	1,6%	2,6%
Armenian Catholic	8	0,2	0,4%	n.a.
Orthodox	80	2,5	3,6%	5,3%
Evangelical	252	7,9	11,3%	18,4%
Reformed (Calvinist)	484	15,1	21,8%	28,1%
Unitarian	20	0,6	0,9%	n.a.
Unknown Protestant	3	0,1	0,1%	n.a.
Israelite	35	1,1	1,6%	2,6%
Unknown	953	29,7		
Total	3210	100		

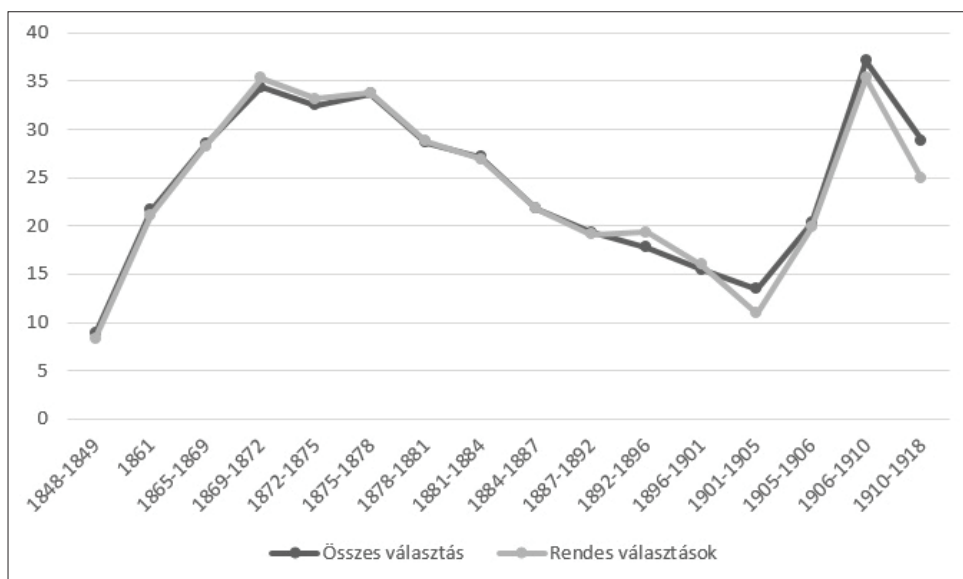
Denominational data related to Members of Parliament in the 1848-1918 period

11 The respective data was surveyed with the help of László Fazakas, a research assistant, whose contribution was crucial.

12 Only 29 representatives (0,2%) of the sample are unknown. The most probable reason for this is that the mandate was not completed between 1848 and 1918.

The table underlines that the inclusion of obituaries helped in reducing the lack of data hindering the research process. In light of earlier research results, the previous critical observation related to almanacs as historical sources is substantiated. Accordingly, the representation of the Roman Catholic group is strongly skewed, and the two Protestant groups appear to be overrepresented, primarily due to the unique features of the given historical source. The table suggests that we should seriously reconsider the value of the heretofore available data and our knowledge as well.

The dynamics of the lack of data can be informative as well. Accordingly, I prepared a graph displaying the distribution of the Members of Parliament within the respective legislative cycles whose religion is unknown. Each person was listed according to the number of the terms he served or mandate he fulfilled. Thus 3,278 persons fulfilled 7,520 mandates. Unsubstantiated or unproven mandates were excluded from the inquiry. Also, cases when a mandate was not accepted because a given representative won in more than one constituency or voting district, were not considered either. This meant 111 instances. Furthermore, if a Representative had to resign due to conflict of interest, (118 cases) mostly because of being appointed to a position in the government but won again in his voting district at the next election, I considered that a single mandate as well. Since relatively limited data is available concerning the religious denomination of representatives gaining their mandate in by-elections, I analysed the full data pertaining to the 6,503 regular elections. In order to illustrate the potential differences, the two series of data are shown in one graph.

The fluctuation of the rate of representatives whose religious denomination is unknown. 1848–1918 Aggregate number of elections, regular elections (Összes választás: All elections in the term; Rendes választások: Normal elections)

The graph reveals that there is no major difference between the two values as except for 4 legislative cycles the difference is between $\pm 1\%$. The greatest difference can be discerned in the last cycle with a 3,9% rate. Such high-level sameness or equality of data can be observed in case of each denomination as the difference never exceeds $\pm 0,5\%$. Consequently, I will not make separate calculations in the forthcoming sections and if it is not indicated otherwise, I will concentrate on data pertaining to regular elections.

The 30% mark of the graph indicates the average rate of those whose religious denomination is unknown. The curves reveal that, thanks to the modern almanac, we have excellent data concerning the members of the first Parliament, while by the beginning of the 1870s the lack of data shows a 2,5 times increase. Then the curves start a steep downturn and reach a 10,9% nadir in 1901 before displaying increasing values. The highest rate is reached in 1906 (35,4%) and during the last session, the rate of representatives whose religious denomination is unknown, decreased to less than 30%.

The reasons for such phenomena are the unique aspects of the processed sources. Regarding the pre-1886 period, with the exception of the 1848 cycle, we do not have almanacs and the main source of information is the obituaries. Yet, the number of obituaries included in the collection of the National Széchenyi Library is much lower. Thus, the rate of the number of representatives whose religious denomination is unknown is much higher in the beginning Parliamentary cycles. The increase registered in the 1905/1906 period can be justified by the collapse of the Liberal Party and the fact that such people became legislators who had not belonged to the Parliamentary elite until then. Nevertheless, these representatives mostly played a limited or episodic role as they were able to secure a mandate in the erstwhile liberal constituencies or voting districts of the peripheral areas. Such representatives usually came from the local and mostly unknown elite and they died after the Trianon peace treaty resulting in the partition of Hungary. Consequently, their obituaries are not included in the Hungarian collections. This phenomenon applied to the 1910 legislative session and to the one during World War I, as there was a one third turnover of legislative seats throughout that extended period.¹³

As I mentioned earlier, researchers, regardless of the availability of the legislative almanacs, had to cope with a 70% less than sufficient data pertaining to the period after 1886. The exploration of obituaries led to a significant improvement in this area as the respective values facilitate the drawing of scientifically sound conclusions for the legislative representation of the whole era.

In order to ascertain the reliability of the given data, another question should be explored, namely the correlation between the rate of representatives whose religious denomination is unknown and the data related to the given denom-

13 The digital search option of the press-related documents of Hungarian minorities living beyond the borders of the mother country has become available recently. This will lead to a more accurate evaluation of the respective data.

inations. Consequently, the following question emerges: can a significant discrepancy be discerned between the respective denominations along with the fluctuation of the data concerning the representatives with unknown religious denomination? If such a discrepancy or anomaly can be identified, then the missing values can significantly impact the validity of our conclusions. Hence, even such an extreme situation can develop when the missing 30% refer to one denomination. Thus, we can rephrase the question, namely does the distribution of the unknown religion-related data significantly differ from that of the known ones? In order to perform this exploration, I relied on the Pearson correlation coefficient. I reduced the number of groups that come into consideration as I conjectured that Protestants are characterised by identical attributes as their roles are better listed or expressed in the almanacs. The same detailed information was available about Catholics, primarily representing the nobility. Furthermore, rates related to Reformed-Evangelical-Unitarian-other Protestant denominations and to the Roman and Greek Catholics showed highly significant and reverse correlation with the rate of representatives whose religious denomination was unknown.¹⁴ The same tendency was not applicable to those following the Orthodox or Israelite faith. Thus, with the decline in the rate of representatives with unknown religious denomination, the importance of the Protestants and Roman Catholics increases simultaneously. Further exploration of the correlation related to unknown religious denominations might indicate an increasing importance of Catholics and Protestants, but only in the case of Catholicism, can a more substantial increase or growth be predicted. Such a discrepancy is so small that it is not expected to significantly alter the currently identified proportions. The skewing impact of data gained from the exploration of almanacs is significantly limited by the data obtained from obituaries. Thus I believe, that the omission of data related to representatives with an unknown religious denomination does not significantly impact the inquiry as the respective potential distribution does not show an anomaly or discrepancy that would

14

		Unknown	Protestant	Catholic
Unknown	Pearson Correlation	1	-0,85**	-0,93**
	Sig. (2-tailed)		1,99E-05	1,11E-07
	N	16	16	16
Protestant	Pearson Correlation	-0,85**	1	0,64**
	Sig. (2-tailed)	1,99E-05		0,00
	N	16	16	16
Catholic	Pearson Correlation	-0,93**	0,64**	1
	Sig. (2-tailed)	1,11E-07	0,00	
	N	16	16	16
**	Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).			

The Pearson correlation coefficient values fluctuate between 0 and 1, and its sign indicates the direction of the correlation.

cause a significant problem regarding our present conclusions based on the extent of and the sign marking the significant correlations. It is important to note that such correlation is applicable to 94% of the sample of representatives whose religious denomination is known.

The omission of data or rates referring to the representatives whose religious denomination is unknown can help in estimating the role of the given denominations played within the respective religious elite and we can compare such data with the census figures of the given community. As the next table shows, I grouped the assembly-related data according to cycles in order to perform the appropriate calculations. The first group represents the beginning years followed by the Kálmán Tisza period and the last section of the Dual Monarchy. I based my calculations on the census data from the 1881 and the 1910 period.

	Σ	Parliamentary cycles			Census		The extent of being represented in the given sample (%)	
		1848–1875	1875–1892	1892–1910	1880	1910	(1880–(1875–1892))/1880	(1910–(1892–1910))/1910
Roman Catholic	57,6	56,1	57,6	58,6	47,2	49,3	21,9	18,9
Greek Catholic	1,4	2,3	0,7	1,2	10,8	11,6	-93,3	-89,4
Roman and Greek Catholic	59,0	58,5	58,3	59,8	58,1	60,9	0,4	-1,7
Armenian Catholic	0,7	0,6	0,9	0,6				
Greek Orthodox (Eastern Orthodox)	3,2	4,4	2,6	2,8	14,1	12,8	-81,4	-78,0
Evangelical	12,5	12,5	13,5	11,8	8,1	7,1	67,3	66,4
Reformed	21,5	23,0	21,3	20,5	14,7	14,3	44,5	43,1
Unitarian	0,9	0,6	0,7	1,3	0,4	0,4	61,3	219,7
“Protestant”	0,2	0,1	0,3	0,1				
Israelite	2,0	0,3	2,4	3,1	4,6	5,0	-48,2	-38,6

Denominational relations of Members of Parliament according to cycle groupings

The table reveals the trendlike changes of data or its actual lack. Accordingly, the denominational composition of the National Assembly proved to be rather stable during the time of the Dual Monarchy. The smaller discrepancies or anomalies did not substantially impact the denominational distribution. Compared to its own presence the role of the Orthodox Church showed the greatest level of change as its not too high value decreased almost by half. While in the case of the Israelites the fluctuation was significant, we must keep in mind that before 1867 people of the Jewish faith could not become members of Parliament. Such a legalized restriction has a skewing impact on the data pertaining to the first period.

The representation-related data pertaining to the given groups was calculated as a percentage of their population share reported by the census. Thus,

the given values indicate the change of the membership of the respective denomination, either resulting in a higher or lower figure compared to the specific census. The aggregate data of Greek and Roman Catholics were virtually fully identical with that of the census figures showing a more preferred position for Roman Catholics than Greek Catholics respectively. All Protestant denominations were overrepresented, but such data prevalence arose at the cost of the Israelites and especially the Orthodox representatives instead of the Catholics. One potential reason is the ethnic relations of the Parliament as most representatives came from a Hungarian stock. Consequently, the respective denominational distribution should be compared to the denominational composition of Hungary, representing the highest share of Parliamentary membership. This question will be explored via a case study of the representatives receiving mandates in the Parliamentary election of 1901 as shown by the table below.

Religious faith	Representatives (1901)	Population (1900)	Rate of Hungarians (1910)	A1-A2	A1-A3
	A1	A2	A3		
Roman Catholic	57,80%	48,70%	58,70%	9,10%	-0,90%
Greek Catholic	0,80%	14,40%	3,10%	-13,60%	-2,30%
Evangelical	12,80%	7,50%	4,20%	5,30%	8,60%
Reformed	20,40%	14,40%	25,80%	6,00%	-5,40%
Eastern Orthodox	3,30%	13,10%	0,40%	-9,80%	2,90%
Israelite	4,30%	4,90%	7%	-0,60%	-2,70%
Unitarian	1,10%	0,40%	0,70%	0,70%	0,40%

The denominational relations of the members of the 1901 Parliament

Since in the 1901 Parliamentary cycle the religious denomination of 90% of the representatives was known, my exploration focuses on this issue. In comparison to the whole population of the country, the examination yields similar results showing overrepresentation of Roman Catholic, Evangelical, Reformed and Unitarian representatives. Conversely the numbers and role of Greek Catholic and Eastern Orthodox parliamentarians were far below the values obtained nationwide. This was due to the presumable ethnic background of such representatives because representatives with a Romanian, Ruthenian, and Serbian background followed the latter two faiths and their rate was considered low.¹⁵ Based upon the religious denomination of representatives

15 According to researchers, only those representatives belong to this category, who were elected with an ethnic nationality or minority program. (Further information: *Schönbaum Attila*: Pária elit? Nemzetiségi képviselők a Magyar Országgyűlésben (1900–1918). (Pariah elite? Representatives with an ethnic nationality background in the Hungarian National Assembly 1900–1918). In: *Képviselők Magyarországon. I.* Budapest In: *Képviselők Magyarországon I.* (Parliamentary representatives in Hungary). Ed.: Ilonszki Gabriella, Budapest 2005. 82–85.) I would dispute the validity of this approach since representatives with an ethnic-nationality background were found in the governing party as well. We must note, however, that we do not have exact data related to this issue.

considering themselves Hungarians and presuming that the majority of representatives belonged to this category, the rate of Roman Catholics and Greek Catholics in Parliament can reflect the general census data closer. At the same time Reformed representatives and those following the Jewish faith are significantly underrepresented, while Evangelicals, Eastern Orthodox, and Unitarian representatives are significantly overrepresented. The respective data can only be skewed by the 273 members of the Liberal Party fraction. Consequently, additional inquiry as shown below must be performed in case of the representatives of the Independence Party and the Liberals.

Religious faith	Liberal Party (1901)	Independence Parties (1901)	Rate of Hungarians (1910)	A1-A3	A2-A3
	A1	A2	A3		
Roman Catholic	59,10%	51,90%	58,70%	0,40%	-6,80%
Greek Catholic	0,80%	0%	3,10%	-2,30%	-3,10%
Evangelical	11,30%	8,60%	4,20%	7,10%	4,40%
Reformed	19,40%	32,10%	25,80%	-6,40%	6,30%
Eastern Orthodox	4,50%	0%	0,40%	4,10%	-0,40%
Jewish	3,20%	4,90%	7%	-3,80%	-2,10%
Unitarian	0,80%	2,50%	0,70%	0,10%	1,80%

The denominational composition of the 1901 Parliament

The comparison of these two groups reveals visible differences. The rate of Roman Catholics among Liberal representatives appropriately reflects its share among Hungarians as a whole. Conversely, the given value is 6% lower in case of the representatives of the Independence Party. The rate of Evangelicals exceeded the general census figures in both fractions but compared to Liberals their rate was 3% higher. At the same time Reformed representatives show opposite results as they were overrepresented in the opposition and underrepresented in the governing party. Those following the Eastern Orthodox faith were only found among Liberal representatives. The rate of Jews was below the overall rate in Hungary in case of both Parliamentary fractions, but the difference was smaller in case of the opposition parties. Unitarianism was also mostly characteristic of the opposition. Thus, in the ranks of the representatives of the Independent opposition Protestantism, mainly Reformed faith and Unitarianism were dominant. The proportion of Roman Catholics and Greek Catholics was below the general figures in Hungary. As far as the Liberals are concerned, the trend seems to be the opposite.¹⁶

¹⁶ It is important to point out that this data fully differs from previous research results. *Ilonszki G.: Representatives and popular representation* 58.

Accordingly, at the turn of the century the opposition was primarily dominated by Reformed representatives. While the hypothesis presented in the introduction cannot be considered acceptable, we cannot regard our inquiry complete as further dimensions of the question should be explored. The connection between the opposition and the Reformation is a special feature of the early modern era discernible after the decline of the religious identity or confession of the representatives of the various parliamentary estates. Such a phenomenon naturally could have a local dimension leading to the question whether a connection could be recognized in the religious character of constituencies or voting districts and the respective party preferences. The question can be answered in several steps. Starting with the introduction of the religious attributes followed by the trend-type features of the respective election results and completed by identifying connections among the given features and attributes.

Religious and ethnic composition of voting districts or constituencies

The answer to the first question, the analysis of the religious composition of constituencies was a multi-phase task requiring substantial preparation. In the past years, I created a data base facilitating the collection of information or data related to the settlements of a given voting district. The starting point was the Gazetteer of 1913 containing 12, 542 names of communities followed by the recording of this list into a starting data base developed at Eszterházy Károly University. The respective data was coupled with the community or settlement specific data of the 1910 census followed by the integration of the electronically available community-specific data of the 1880 census. Consequently, I came up with two independent cross-sections whose correlations or connections I had to identify. A significant problem was the difference between the two data sections due to Legislative Article VI/1898 specifying the change of the name of several settlements and communities. Thus, the items of the two lists could only be identified manually which took a months long effort. I relied on Mihály Gyalay's place name register.¹⁷ The next step was the allocation of the county or district municipalities into voting districts. The election system developed after 1878 included 413 voting districts, but the public administration structure of Hungary entailed 530 districts with council led municipalities without and with legislative authority and the 1910 census revealed 580 such municipalities. The two systems revealed significant differences from the point of view of public administration and voting districts. I attempted to solve this dilemma previously by comparing the system of the county districts and voting districts with the estimated results gained from public administration and constituency

17 *Gyalay Mihály*: Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. (Hungarian place name register). Budapest 2006.

maps.¹⁸ Since this procedure proved rather inaccurate I launched the data base construction program described in the study. Currently there is a list covering the whole country at the turn of the 20th century facilitating the grouping of 12,000 municipalities. Section 8 of Act XV/1899 regulating parliamentary elections ordered counties to determine the highest amount a voter could be reimbursed for their travel costs according to each municipality and the resulting district-based resolution or document be presented to the Ministry of the Internal Affairs. Since the respective documents became available in printed form¹⁹ it was only a matter of time to complete the allocation effort. The data tables compiled by the summer of 2017 facilitated the introduction of new information related to the cross-sections of 1880 and 1910 data. I matched the given data tables with the digitalized constituency maps and prepared new ones with the QGIS program.²⁰ Unfortunately, no comprehensive maps of the voting districts or gazetteers pertaining to the whole country are available from the pre-1878 period. Consequently, we should use the data related to the 1878 parliamentary election as the basis for area-based comparative inquiries. Conversely, in case of counties unaffected by the public administration and voting district changes of the mid 1870s, the comparison can be performed as of 1848.

As a first step of the analysis, I established the religious or denominational character of the voting districts by identifying the dominant religious group of the given constituency, in other words, which had a higher than 50% representation. Thereupon, I could establish 8 categories (Roman Catholic, Greek Catholic, Roman and Greek Catholic, Orthodox, Evangelical, Reformed, Protestant, Mixed). While a more refined taxonomy including the minority denominations of the given voting districts could be applied, it would lead to complications in preparing the cross tables and the the respective maps.

The data of the two temporal sections could be organized into a cross table displaying not only the number of voting districts allocated in the given cate-

18 Similar inquiry: *Pap József: Kísérlet a magyarországi választókerületek huszadik század eleji etnikai karakterének meghatározására.* . (An attempt to establish the ethnic character of Hungarian voting districts at the beginning of the 20th century). In: *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből.* (Essays from the history of Hungarian parliamentarism in the age of dualism) Ed: Pap József, Budapest 2014. 147–161.

19 *Szivák Imre: Országgyűlési képviselőválasztás és curiai biráskodás codexe.* (The codex of parliamentary elections and the respective curial legal system). Budapest 1901. 605–1001.

20 I am indebted to Sándor Rózsa for his help in digital cartography, Regarding his works consult: *Rózsa Sándor: A Jász-Nagykun-Szolnok megyei levéltár 18–19. századi kéziratok térképeinek elemzése Kunhegyes környékének tájtalakulása szempontjából.* (An analysis of 18-19th century manuscript maps of the Jász-Nagykun-Szolnok County Archives reflecting the landscape formation of the surroundings of Kunhegyes). *Historia Nostra* 2. (2017) 1. 107–121.

gory in 1880 and 1910, but the respective changes as well. The following table provides such an illustration.

Columns:1910 Rows: 1880	Roman Catholic	Greek Catholic	Roman and Greek Catholic	Orthodox	Evangelical	Reformed	Protestant	Mixed	Total
Roman Catholic	204		3					1	208
Greek Catholic		27	3					1	31
Roman and Greek Catholic	5	3	19					4	31
Orthodox			1	37				2	40
Evangelical	1				7		5	1	14
Reformed	3	1				30	3	4	41
Protestant					1	1	4	3	9
Mixed	7		2	5		3		22	39
Total	220	31	28	42	8	34	12	38	413

The denominational composition of voting districts (1880–1910)

The above table not only shows the data of the two temporal sections but illustrates the stability of the given character structure. The values pertaining to 1910 are included in the columns and the rows show the 1880 situation concerning the given character groups. The diagonals of the table include 350 districts (84,5%) whose character was unchanged. Consequently, the denominational or religious composition can be considered relatively stable, but in case of some groups the extent of the change differs. While in 1880 270 Catholic 40 Orthodox, 64 Protestant, and 39 mixed districts could be identified, in 1910 the number of Catholic constituencies increased by nine, there were two more Orthodox districts, and the number of the Protestant and mixed districts decreased by ten and one respectively. Consequently, the Protestant majority was lost in 16% of the voting districts and the erstwhile Reformed majority in 41 districts in 1880 was decreased to 34 by 1910 (-17%) and the number of districts dominated by Evangelicals dropped from 14 to 8 (-43%). Thus, as a result of the respective changes the Catholic domination increased in the given voting districts. The trends of change can be well distinguished in Protestant constituencies as the previous Protestant majority was transformed into a Protestant community majority prior to the formation of a mixed district. Conversely mixed districts rarely preserved their varied profile as in 30 years they turned into either Catholic or Orthodox dominated.²¹

I performed the same inquiry in the case of ethnic composition as well. I wanted to ascertain which identity components of the given voting districts can be considered more stable. The following table helps to find the answer to this question.

21 The denominational or religious character of the voting districts is illustrated by section-specific maps (Maps 2 and 3).

Columns:1910 Rows: 1880	Hungarian	German	Slovak	Romanian	Ruthenian	Southern Slavic	Italian	Mixed	Total
Hungarian	194								194
German		19						8	27
Slovak	2		53					3	58
Romanian				63				1	64
Ruthenian					9				9
Southern Slavic						6		1	7
Italian							1		1
Mixed	15			2				36	53
Total	211	19	53	65	9	6	1	49	413

The ethnic nationality composition of voting districts (1880–1910)

Those districts which show no modification in between the two processed periods are listed in the identical rubric of the table. Such cells include 381 districts (92%) and we can conclude that the denominational character of the districts experienced more significant change than that of the ethnic character. It is rather noteworthy, since one could expect the opposite due to the assimilation processes.²²

In addition to assimilation, the other reason is the differing migration-related attributes of the given districts. 282 districts show a population increase less than the national average, while 14 constituencies experienced an outright population decrease. The highest increase was shown in the urban districts of Marosvásárhely, Kecskemét, Szabadka, and Budapest along with the rural district of Gödöllő. Unfortunately, at the present stage of research, I am unable to identify the exact correlation between the given phenomena including migration, assimilation, and ethnic and denominational character change.

The table indicates that the number of the Hungarian districts significantly increased, while that of the Germans and Slovaks showed a decrease. Furthermore, the number of constituencies dominated by Romanian, Ruthenian, and Southern Slavic voters remained stable. This result fully reflects the macro-level assimilation trend of various ethnic nationalities. The trend of the change is similar to that of the ones experienced in the area of religion. Accordingly, at first the districts became mixed and the increase of Hungarian and Romanian dominated districts took place at the expense of the constituencies considered mixed in 1880.²³

The change of denomination was related to a well-defined ethnic circle, and the decline of Protestants and the growth of the Catholic, primarily the Roman Catholic character was mostly applicable in the districts dominated by Hungarians and Slovaks. In case of the latter, the number of Catholic districts

22 *Kövér Gy.*: The social history of Hungary 149.

23 The ethnic character or composition of the voting districts is shown in two sections, similarly to that of religious denomination, in maps (Maps 4 and 5).

did not show a significant increase. Two Evangelical (8 districts out of 53 in 1880) constituencies were transferred to the category of mixed denomination and one to the Catholics. A truly significant change could be observed with the Hungarian voting districts as out of 17 religiously mixed districts 8 became Catholic and two turned Reformed. The Reformed districts also experienced losses as out of the 41 districts with a Reformed majority in 1880, 10 constituencies changed character (3 became Catholic, 3 turned Protestant Mixed, and 4 became Mixed). In the meantime, they were able to acquire three districts from the Mixed and Protestant Mixed category thus their overall decrease was limited to 20%. Moreover, the main denominational features of German, Ruthenian, Southern Slavic, and Romanian districts showed substantial stability.

Thus, the changes in ethnic and denominational character indicated the prevalence of the Hungarian population and the Catholic faith in the given voting districts.

Finally, let's take a glance at the cross-table of the ethnic and religious features of voting districts. I will use the data pertaining to 1910 in the interpretation of the election results. We can conclude that taking the static nature of the data into consideration does not substantially affect or impact the results as certain changes can be discerned, but the respective extent of the change is so small that it cannot significantly impact the inquiry.

	Roman Catholic	Greek Catholic	Roman and Greek Catholic	Orthodox	Evangelical	Reformed	Protestant	Mixed	Total
Hungarian	125	2	15		1	33	9	14	211
German	14						1	2	19
Slovak	33	1	5		5		1	1	53
Romanian		18	5	33		1		8	65
South Slavic	2			4					6
Ruthenian		8						1	9
Italian	1								1
Mixed	19	2	3	5	2		1	12	49
Total	194	31	28	42	8	34	12	38	413

The denominational and ethnic composition of voting districts (1910)

The cross-table displays the voting districts according to denominational composition of ethnic nationality groups. Next, I will discuss the other important issue, the analysis of the election results in the given voting districts.²⁴

24 Cf. similar map and analysis: *Gerő A.*: The overwhelming minority 388.; Toth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn, 1848–1892*. München 1973. 91–131, 173–195.

Party preferences of voting districts (1878–1918) and the respective denominational composition

In one of my previous works I performed an analysis of the voting districts and the elections taking place between 1887 and 1901 which helped me to prepare a map showing party preferences.²⁵ The data obtained in the past years facilitated the extension of the inquiry to a period starting with 1878. The beginning year is when the 413 voting district system was implemented and the end point is the 1910 general election. During this period 10 general elections were held in 413 districts. Thus, in the matrix of the inquiry the 10*413 value is included. In order to identify the districts displaying identical features I used the following method. The parties were allocated into four groups including the governmental parties of 1867, the opposition parties of 1867, parties supporting independence, and parties of ethnic nationalities. I omitted anti-semitic mandates, numbering 26, primarily for the sake of a more accurate analysis. I calculated the partial proportion of these categories compared to the number of maximum available mandates in a given district (10). Such unique percentage values, in other words, the statistical weight of party groupings within a voting district were taken into consideration during the ranking of the constituencies. Consequently, the voting districts can be grouped into six categories. *Constituencies supporting the governing party*: in 181 districts the governing parties achieved 60-90% election result, with a maximum value of 90% as the 1867 governmental party did not participate in the 1906 election. *Opposition districts* in which the 1867 opposition parties obtained 60-80% of the mandates. This category included 10 constituencies. *Districts showing the domination of both the governmental party and the opposition* in which the abovementioned two groups achieved the same results, this meant 117 districts. In 75 *independent districts* the parties supporting independence earned 60-100 % of the mandates. A unique feature was the participation of *ethnic nationality parties* in the elections. Districts in which the representation rate reached 50-60 % were allocated into a separate category. This involved 2 districts. Additionally, there were 28 so-called *straddling districts* where none of the parties gained a clear majority. The respective results are shown on a separate map (Map 1). The next step is the exploration of the correlation between party preference groups and the denominational composition of the voting districts in 1910. The following cross-table illustrates the respective results.

25 Pap József 2014c: Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata. (Statistical examination of the results of parliamentary elections between 1887 and 1905). In: Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből. (Essays from the history of Hungarian parliamentarism in the age of dualism) Ed: Pap József, Budapest 2014. 73–96.; English version of the analysis: Pap, J.: Parliamentary representatives 85–108.

	Governing party (60-90%)		Governing party and the 67 opposition		67-opposition (60-80%)		Straddlers		Ethnic nationality (50-60%)		Independence party (60-100%)		Σ
Roman Catholics	74	41%	82	70%	6	60%	19	68%		0%	39	52%	220
Greek Catholics	23	13%	3	3%	1	10%	1	4%		0%	3	4%	31
Roman and Greek Catholics	13	7%	9	8%		0%	2	7%		0%	4	5%	28
Orthodox	34	19%	6	5%	1	10%		0%	1	50%		0%	42
Evangelical	4	2%	3	3%		0%		0%		0%	1	1%	8
Reformed	4	2%	4	3%	1	10%	5	18%		0%	20	27%	34
Evangelical-Reformed	5	3%	3	3%	1	10%		0%		0%	3	4%	12
Mixed	24	13%	7	6%		0%	1	4%	1	50%	5	7%	38
Σ	181	100%	117	100%	10	100%	28	100%	2	100%	75	100%	413

The correlation between party groups and the denominational composition of voting districts (1910)

The somewhat complex table shows that the Protestants, and especially Reformed districts are higher in case of the opposition and there are no Orthodox districts on this side of the political spectrum. Thus, the situation is somewhat similar to what we saw in the case of the denominational composition of the representatives of the 1901 Parliamentary session.

The examination categories can be further simplified since the basic question is whether the given political party or party group accepted the Compromise of 1867 or not. As it is well-known, the Hungarian political arena was divided by this question and the only exception was the coalition era. The question basically implied the acceptance or questioning of the system of the Dual Monarchy. Following the unification of data related to this issue we get a much more transparent and comprehensible table.

	Supports the Compromise (60-%)		Straddlers		Rejects the Compromise (60%-%)		Σ
Roman Catholic	162	52%	19	68%	39	52%	220
Greek Catholic	27	9%	1	4%	3	4%	31
Roman and Greek Catholic	22	7%	2	7%	4	5%	28
Orthodox	42	14%		0%		0%	42
Evangelical	7	2%		0%	1	1%	8
Reformed	9	3%	5	18%	20	27%	34
Evangelical-Reformed	9	3%		0%	3	4%	12
Mixed	32	10%	1	4%	5	7%	38
Σ	310		28		75		413

The correlation of party groups reflecting their position towards the Compromise and the denominational composition of voting districts in 1910.

This table shows the respective results more clearly, as the supporters of the Compromise achieved better election results in voting districts in which Greek Catholics and Orthodox voters were prevalent while 60% of districts considered dominated by the Reformed voters in 1910 supported the opposition. In 1880, 5 mixed opposition districts showed Reformed dominance and two such districts were found in the case of the Catholics as well. Thus, the oppositional attitudes and the rejection of the Compromise can be easily seen in the case of the Reformed districts. Although the opposition could show some success among the Catholics as well, this category reflected political division on the national level as the opposition controlled 18% of the districts while the Roman and Greek Catholics were dominant in 16,5% of the constituencies. The dominance of the Reformed voters and the underrepresentation of the Orthodox and Greek Catholic faith suggests that in addition to religious denomination, ethnic roots had a substantial impact on voting behaviour. The exploration of the same issue in Hungarian dominated voting districts leads to the following table.

	Supports the Compromise (60-%)		Straddlers		Rejects the Compromise (60%-%)		Σ
Roman Catholic	82	71%	16	67%	39	54%	137
Greek Catholic	2	2%		0%		0%	2
Roman and Greek Catholic	9	8%	2	8%	4	6%	15
Evangelical		0%		0%	1	1%	1
Reformed	8	7%	5	21%	20	28%	33
Evangelical-Reformed	6	5%		0%	3	4%	9
Mixed	8	7%	1	4%	5	7%	14
Σ	115		24		72		211

The connection between party groups relating to public policy issues and the denominational composition of voting districts in which the Hungarian population is prevalent (1910)

Only three districts are not included among those rejecting the Compromise, namely the voting districts of Diószád, Torda, and Zilah with a Romanian majority. Furthermore, less than half, (37%) of Compromise supporters are listed in the table. The table appropriately illustrates that unlike the much criticized earlier concept, in the case of the Hungarian voters, Catholicism implied the support of the Compromise and those who followed the Reformed church tended to vote for independence.

After further simplification the connection can be explored via a statistical cross-table analysis facilitating the identification of a correlation between changing denominational commitment (denominational variable) and political conduct via descriptive statistical methods. This inquiry, however, can only be performed if the given case numbers are limited as the lowest possible number of items in a specific cell is 5. Consequently, we can reach this goal by combining the Catholics and Protestants separately, while the mixed denominations and straddling voting districts (altogether 37) are removed from the inquiry.

governing pro-independences			Party preference		Σ
Denomination	Roman and Greek Catholic	piece	93	43	136
		% (Denomination)	68.4%	31,6%	100%
	Protestants	piece	14	24	38
		% (Denomination)	36,8%	63,2%	100%
Σ % (Denomination)		piece	107	67	174
			61,5%	38,5%	100%

Denomination-party preference cross- table

Correlation between the party preference and the denominational composition of specific voting districts. Denomination, Catholic, Protestant, Total, No. (denomination) Party preference, Party of 67, Independence Party, Total

The statistical exploration reveals a significant correlation between the two factors. (According to Pearson χ^2 probe, $\chi^2 = 12,478$, $df=2$, $p=0,000$), but this is weaker than medium (Phi: 0,268, Cramer's V: 0,268, contingency coefficient: 0,259, in all three cases the significance level is 0,000). It can be concluded that the denominational composition of Hungarian voting districts clearly impacted the performance of political parties, but it is not possible to determine it fully. Although the governing parties included Protestants, and Catholics voted for the opposition, in the case of the Hungarian districts, the Reformed Church was more dominant in the Opposition, and Catholicism was prevalent in the governing party. Since the opposition proved to be unsuccessful in the ethnic districts, this inquiry is not relevant in that case.²⁶

The last step of the analysis is aimed at the connection between raw data, especially whether the abovementioned correlation can be discerned among the uncategorized data series. Accordingly, I took into consideration all denominational data from all voting districts and compared those with the exact values of the political performance of the given parties.

	Roman Catholic	Greek Catholic	R-G Catholic	Orthodox	Reformed	Evangelical	Unitarian	Protestant	Israelite	Proportion of Hungarians
Governing parties of 67	-0,22	0,25		0,36	-0,40			-0,31	0,13	-0,62
Opposition of 67	0,16		0,17	-0,11	-0,14					
All parties supporting the Compromise		0,19	0,13	0,24	-0,54			-0,43		-0,62
Independence parties		-0,16		-0,34	0,58	-0,19		0,41		0,68
Ethnic nationality parties	-0,25		-0,35	0,44	-0,18	0,26			-0,15	-0,32

Correlation between population-based breakdown of denominations and the performance of parties in voting districts

²⁶ I prepared two separate maps displaying the election results in Hungarian voting districts dominated by Protestantism and Catholicism (Maps 6.and 7.)

The table only displays the significant correlation established by the Pearson type probe. The inquiry based on the specific values reinforces the tendencies illustrated by the help of categories. The decreasing share of Hungarian voters accompanied by changing denominational commitment, positively impacted the performance of the governing party. Conversely, parties rejecting the Compromise could expect greater success due to the increasing number of Hungarian voters and the rising importance of the Reformed faith. Oppositional politics had ethnic and denominational dimensions demonstrated by statistical means.

The last question was whether there was a connection between the denominational character of the given district and the religion of the elected representative?

The next table includes data on the correlation between the denominational share of the given voting district and the religion of the respective representative.

	Religion of the representative				
	Roman Catholic	Greek Catholic	Orthodox	Reformed	Evangelical
Roman Catholic	,580(**)	-,231(**)	-,129(**)	-,421(**)	
Greek Catholic	-,178(**)	,386(**)		,299(**)	-,149(**)
Orthodox	-,273(**)	,115(*)	,508(**)	-,124(*)	
Reformed	-,313(**)	-,118(*)	-,184(**)	,609(**)	-,126(*)
Evangelical	-,156(**)			-,199(**)	,594(**)

Correlation between the religion of the elected representative and the denominational character of the given voting district

The values indicate a medium level correlation among the denominational composition of a district, the share of the given denomination in the population and the religion of the individual representative. Therefore, this factor continued to be important during the first era of the Hungarian parliamentary movement. A clearly identifiable correlation existed between the denominational character of the voting district, the representative, and the respective political preference best illustrated by the connection between following the Reformed faith and supporting the opposition. While I can conclude that the traces of the political traditions developed in the early modern age continued to be seen during the era of the Dual Monarchy, their determinative role cannot be proven.

The results of the inquiry significantly modify our knowledge related to this question. I believe that the thesis proposed at the beginning of this study should be discarded as it cannot be substantiated either by determining the denominational composition of the Parliament or by claiming the Catholic aspect of oppositional political behaviour. Moreover, contrary to the abovementioned a correlation between the opposition and those following the Reformed faith

can be discerned in the dualist era. The anti-Habsburg sentiments of the early modern age continued to be manifested in the rejection of the Compromise. While it can hardly be disputed that denominational character was not sufficient to determine oppositional preferences in the 18th century, this historic political tradition continued in the period of the Dual Monarchy. Although the denominational correlation system is a significant yet not determinative factor of Hungarian politics in the dualist era, it cannot be fully ignored.

TARTALOMJEGYZÉK

Ambrus László

Szemelvények az első világháború angol nyelvű historiográfiájából a 2000-es években	5
--	---

Ballabás Dániel

A család szerepe a főrendiházi census összegének előteremtésében	25
--	----

Balogh Judit

Béldi Pál politikai küzdelmei az Apafi kori elitben	39
---	----

Bartók Béla

Borsodfalva és Miskolcfalva	83
-----------------------------------	----

Borbély Zoltán

Homonnai Drugeth Bálint	103
-------------------------------	-----

Dinnyés Patrik

Nagyhatalmi ambíciók II. József és II. Katalin személyes beszélgetéseiben (1780)	123
---	-----

Guszmán Gergely

A hindu nacionalizmus homogenizáló törekvései <i>Narendra Modi politikai örökségének megkonstruálása</i>	137
---	-----

Kertész István

Antik olümpia – ógörög identitás	145
--	-----

Kiss László

Csaplovics János 1822-es „ethnographiai értekezés”-e mai szemmel II.	157
---	-----

Nagy Andor

A brassói szász tisztviselők hivatalba lépéseinek átlagos időpontjai (1650–1750)	169
---	-----

Pap József

Religion and politics in the era of dualism: Denominations and popular representation in the Austro-Hungarian Monarchy.	181
---	-----